Krekó Péter

Tömegparanoia

Az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája

ATHENAEUM

Kiadta az Athenaeum Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
Telefon: 1-235-5030
www.athenaeum.hu
www.facebook.com/athenaeumkiado
athenaeum@lira.hu

ISBN 978 963 293 759 5

Felelős kiadó: Szabó Tibor Benjámin
Felelős szerkesztő: Peiker Éva
Műszaki vezető: Drótos Szilvia
Borító: Földi Andrea
Nyomdai előkészítés: Tóth Viktor

Készült a Szekszárdi Nyomda Kft.-ben, 2018-ban
Felelős vezető: Vadász Katalin igazgató

Tartalom

Édesanyám és Édesapám emlékének,
akik nélkül ez a könyv
biztosan nem születhetett volna meg

Előszó

Pár hónapja felhívott egy ismerősöm attól a közvélemény-kutató cégtől, ahol éppen kutatást végeztünk a romákkal kapcsolatos véleményekről és sztereotípiákról. A mintába ugyanis bekerült egy baloldali blogger, aki elkezdett gyanakodni a kutatásunkkal kapcsolatban. Kidolgozott egy teóriát, mely szerint a politikai intézet, ahol dolgozom, a kormány megbízásából olyan közvélemény-kutatásokat készít, amelyek segítenek a választások után várható, a romák tömeges kitelepítését célzó intézkedések megítélésének mérésében. Néhány, az illetővel folytatott megbeszélés után úgy éreztem, sikerült eloszlatnom a kételyeit.

Hetekkel később egy olyan, erősen vitatható módszertanú közvélemény-kutatás jelent meg, amely azt volt hivatott „bebizonyítani", hogy a magyarok többsége hisz „Soros György Pártjának" létezésében. Ezt a kutatást én csak „álhírrel kapcsolatos álhírnek" tituláltam[1] (más elemző és közvélemény-kutató kollégákhoz hasonlóan). Ezek után azonban kabátlopási ügybe keveredtem: az egyik napilap a cikkében (nem rosszindulatból, csak tévedésből) már a vitatható módszertanú kutatást végző cég tulajdonosának nevezett. (!!!)

E két példán keresztül személyesen tapasztalhattam meg azon jelenségek hatását, amelyekről ez a könyv szól: az összeesküvés-elméletek és az álhírek.

A konteók kutatásával éppen tíz éve, 2008-ban kezdtem el foglalkozni, doktori disszertációm témájaként. Bár a magyar közbeszéd már akkor is bővelkedett összeesküvés-elméletekben (gondoljunk csak a 2006. őszi zavargásokra, illetve a romagyilkosságokra!), ezek akkor még talán inkább számítottak kivételnek, mint szabálynak. Az álhírek jelensége pedig még főleg néhány marginális jelentőségű, tudományellenes oldalra korlátozódott. Nem különösebben örülök neki, de olyan témát választottam, amelynek aktualitása ennyire megnőtt és várhatóan nőni fog az elkövetkező években. Magyarországon ma létezik olyan kereskedelmi televízió, amelynek híradójában a menekültekkel, Soros Györggyel és például a napkrém bőrrákot okozó hatásával kapcsolatos, tudományellenes álhírekkel teli „hírblokkja" után az egyetlen valódi és megkönnyebbülést nyújtó pillanat, amikor egy oroszlánkölyök születéséről tudósítanak az állatkertből. Mára mintha az összeesküvés-elméletek és az álhírek vették volna át az irányítást a nyilvánosságban.

Ez természetesen nem magyar eredetű jelenség, hanem általános kortünet. Jól mutatja ezt az orosz-ukrán konfliktus után felerősödött információs háború, az utóbbi két év választásaiban és legfontosabb módon az amerikai elnökválasztás során elburjánzó álhírek, valamint a tudományellenes vélekedések (pl. a globális felmelegedés megkérdőjelezése) széles körű terjedése. Illetve a közelmúltban lezajlott népirtás a rohingyák ellen Mianmarban, amelyben a Facebookon terjesztett, uszító álhírek központi szerepet játszottak.

Hanula Zsolt, az *index.hu* újságírója fontos gondolatot fogalmazott meg egyik egyetemi órámon vendégelőadóként: mindenki szeret álhírekről, összeesküvés-elméletekről és általában más emberek butaságairól olvasni – minél butábbnak tűnnek ugyanis mások, annál okosabbnak tűnünk mi magunk. Ennek a könyvnek a célja elsősorban nem ennek az igénynek az olcsó kiszolgálása. Egyrészt azért nem, mert a kötet amellett érvel, hogy senki nem immunis bizonyos típusú álhírekkel és összeesküvés-elméletekkel szemben – bármilyen iskolázott és okos legyen is az olvasó, biztos, hogy felült már életében, akár több alkalommal is, álhíreknek, és jó eséllyel vannak jól bejáratott összeesküvés-elméletei. Az álhírek által teremtett világ ugyanis sokszor vonzóbb, izgalmasabb, és jobban kiszolgálja a meggyőződésünket, mint a valóság. Az erős elfogultságok mindenkit befolyásolhatóvá és manipulálhatóvá tesznek – még ha nem is azonos mértékben.

A kötet szociálpszichológiai megközelítésének lényege, hogy az álhírekben és az összeesküvés-elméletekben való hit nem extremitás és nem pszichopatológia, hanem rendkívül elterjedt, csoportidentitásban gyökerező, normális jelenség. Azokban az álhírekben vagyunk hajlamosak hinni, amelyek jólesően megerősítik a már meglévő nézeteinket. Az összeesküvés-elméletek „mindannyiunk számára folyamatos kísértést jelentenek", mivel jelenségek széles körére kínálnak magyarázatot, és lélektanilag kényelmes választ adnak arra az alapvető kérdésre: „Miért történnek rossz dolgok jó emberekkel?"[2]

Az álhírek és konteók azonban nem is csak megmosolyogni való, bárgyú kis elméletek, amelyeken internetböngészés közben heherészhetünk. Következményeik ugyanis messzire mutatnak. Nem reménykedhetünk abban, hogy a valóság majd „beköszön

az ablakon". Több eset is volt az elmúlt években, amikor nyilvánvaló tévhitekre alapozott politikai lépések egyértelmű eredményeket hoztak. Putyin például sikeresen avatkozott be az amerikai elnökválasztásba, hogy személyesen álljon bosszút Hillary Clintonon, mert azt hitte, ő állt az offshore korrupciós ügyeket feltáró oknyomozó *Panama Papers* mögött. Ez, ironikus módon, sokkal jobban fájt Clintonnak, mint Putyinnak. Donald Trump a politikáját kezdetektől fogva összeesküvés-elméletekre alapozta, melyekben a jelek szerint hisz is – most pedig ő az Egyesült Államok elnöke.

Ez a könyv azokra az elméletekre és álhírekre fókuszál, amelyek széles körben elterjedtek, és jelentős hatást fejtenek ki egy-egy országban, mélyen áthatva a politikai folyamatokat is. Persze az összeesküvés-elméletek közel sem mindig „alulról" jönnek. Sokszor „felülről" gerjesztik őket, és fontos tömegmanipulációs eszközként szolgálhatnak tekintélyelvű és populista vezetők kezében. A mai *post-truth* világnak egyszerre oka a magas kereslet, azaz az igény a dezinformációban festett világ elfogadására, és az erős kínálat, azaz a politikai szereplők, vállalatok vagy éppen államok aktív tevékenysége, amellyel igyekeznek ezeket az elméleteket elterjeszteni.

Ez a könyv, építve a szerző elmúlt öt évben végzett tudományos kutatásaira és 2014-ben megvédett doktori disszertációjára, tudományos ismeretterjesztő stílusban igyekszik bemutatni az összeesküvés-elméletek és az álhírek működésmódját és szociálpszichológiai háttérmechanizmusait. A kötet ugyanakkor nemcsak az összeesküvés-elméletek természetét és funkcióit mutatja be, hanem megvizsgálja azokat a társadalmi-politikai feltételeket is, amelyek a megjelenésüknek kedveznek, a hatásaikat, illetve azt, hogy kell-e és lehet-e valamit tenni a konspirációs teóriák

széles körű terjedése ellen. És mivel a könyv el akarja kerülni a *post-truth* érvelés csapdáit, a vonatkozó kutatásokat, információkat, idézett forrásokat mind megjeleníti a végjegyzetekben.

Az összeesküvés-elméletekkel foglalkozó szociálpszichológiai írások szinte kötelező felütése volt korábban, hogy jelentőségükhöz és elterjedtségükhöz képest a konteók érdemtelenül csekély figyelmet kapnak a szociálpszichológusok részéről. Az utóbbi években azonban kifejezetten megnőtt a témának szentelt figyelem és így a témával kapcsolatos tudásunk is. Szerencsés tendencia, hogy éppen azok a szempontok erősödtek fel a pszichológiai kutatásokban (főleg az érzelmek és a csoportidentitás szerepe), amelyek a leginkább meghatározók az összeesküvés-elméletek és az álhírek megértéséhez.

Graumann[3] írta, hogy kettős meglepetés éri a szociálpszichológust, amikor az összeesküvés-elméletek területére téved vizsgálódni. Egyrészről számos érdekes és új eredményekkel kecsegtető lehetséges kutatási témába ütközik. Másrészről megdöbbentően színvonalas pszichológiai elemzésekkel találkozhat más tudományterületeket képviselő szerzők (történészek, politológusok, néprajztudósok stb.) tollából. És valóban, az összeesküvés-elméletekkel kapcsolatos, egyre gyarapodó kutatások már a kezdetekben sem csak egy területhez kötődtek. Így az összeesküvés-elméletek kutatásának szociálpszichológiai elemzése sem állhatna elő más igénnyel, mint hogy a területen felhalmozódott tudást egy tudományterületeken némileg átívelő keretben igyekezzen megragadni.

„Nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél" – kedves népi bölcsesség, ami azonban sokszor félrevezet és manipulálhatóvá tehet minket. Szél nélkül is zöröghet a haraszt, nem minden álhírnek, dezinformációnak van valóságalapja. Minek köszönhető az

összeesküvés-elméletek makacs kitartása és rendkívüli népszerűsége? Ez a kötet igyekszik összeszedni a témával kapcsolatos legfontosabb magyarázatokat.

A könyv megírásában nyújtott segítségért, a megelőlegezett bizalomért és a türelemért, továbbá a rendkívül profi népszerűsítő munkáért szeretnék köszönetet mondani az Athenaeum Kiadó munkatársainak, különösen Szabó Tibor Benjáminnak, Peiker Évának és Szpisják Blankának. Köszönettel tartozom kollégáimnak a Political Capitalnél, illetve az ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszékén és máshol, amiért bátorítottak és közös kutatásokkal, együtt gondolkodásokkal inspiráltak. Köszönöm feleségemnek, Dettinek, hogy mindent megtett azért, hogy a szöveg elkészülhessen, bátorítva és segítve a munkámat mind gondolatokkal, mind a szükséges idő biztosításával. Bár a megíráshoz vezető szellemi folyamatban kevesebb közvetlen segítséget nyújtott most hatéves fiam, Márk és hároméves lányom, Sára (akik inkább kirángatni próbáltak, szó szerint is, az írás számukra nem túl izgalmas folyamatából), az ő rajongó szeretetükből sokszor merítettem erőt. Végül, de közel sem utolsósorban nagyon sokat köszönhetek édesanyámnak, Ildikónak és édesapámnak, Bélának, akik mindig is hittek bennem, és bátorítottak. Tőlük tanultam meg többek között a gondolkodás és a kételkedés képességét is. Ezt a könyvet már egyikük sem tudja elolvasni. Ami érték ugyanakkor ebben az írásban van, az javarészt nekik köszönhető.

1. Bevezetés: *Post-truth world*, álhírek és összeesküvés-elméletek, fogalmi tisztázás

Túl az igazságon

Post-truth. Ez a kifejezés lett 2016 szava az *Oxford Dictionaries* szerint. A döntést azzal indokolták, hogy az uniós tagságról szóló brit népszavazás (Brexit) és a Donald Trump győzelmét hozó amerikai választás kapcsán egyre többen kezdték el használni a közbeszédben ezt a kifejezést – különösen politikai kontextusban: *post-truth politics* (valóság utáni politika). A jelző olyan helyzetre utal, amelyben az érzelmek és a szubjektív személyes hiedelmek nagyobb szerepet játszanak a közvélemény formálásában, mint maguk a tények.

A kifejezés nem teljesen új. Ebben az értelmében először Steve Tesich szerb-amerikai drámaíró használta egy 1992-es esszéjében, a *The Nation* magazinban, ahol az Irán-kontra ügyre és az öbölháborúra utalva úgy nyilatkozott: „Mi, mint szabad emberek, szabadon döntöttünk úgy, hogy valamiféle igazság utáni világban akarunk élni."[4]

Ez az idézet pontosan ragadja meg annak a jelenségnek a lényegét, amelyről ez a könyv szól: a kollektív, önkéntes agymosásról,[5] ami a nyugati, fejlett és javarészt demokratikus társadalmakban manapság zajlik. Ez a jelenség ugyanis nem azonos a 20. század totalitárius rendszereiben – a Harmadik Birodalomban, Mussolini Olaszországában, a Szovjetunióban (és manap-

ság például Észak-Koreában) – zajlott propagandával, amelynek során a hatalom a kommunikációs eszközök teljes ellenőrzése révén tudta uralni a tömegek gondolkodását. A mai álhíripar, legalábbis Nyugaton, úgy virágzik, hogy nincs se háború, se diktatúra, se cenzúra. Persze a médiában és a politikában is sokan érdekeltek abban, hogy meglegyen a háború „érzete": hogy a gazdasági válság világvégének, a menekültek érkezése kontinensek civilizációs harcának, a terrorizmus pedig mindennapos, mindenkire leselkedő halálos fenyegetésnek tűnjön. Erre pedig pénzt is áldoznak. Mégis, manapság – legalábbis a világ nyugati felén – nem beszélhetünk klasszikus, felülről jövő, intézményes agymosásról. Az emberek a saját agyukat mossák át az álhírekkel – és ehhez a bulvár- és álhírmédia, illetve a populista politikusok csak a szappant adják. A közösségi média pedig a lavór – ami más formában korábban is létezett.

A *post-truth* világról írt egyik első könyv is az Egyesült Államokban jelent meg, 2004-ben. A szerző, Ralph Keyes közíró a fogalmat a hazugságból bontotta ki: „Habár mindig voltak hazudozók, legalább hezitálva, csipetnyi szorongással, enyhe bűntudattal, esetleg kissé szégyenkezve hazudtak. Most, hogy ilyen okos emberekké váltunk, meg tudjuk indokolni, miért ferdítjük el a valóságot, és így szabadon el is rejthetjük azt. Ezt hívom én valóság utáni világnak. Egy valóság utáni korszakban élünk."[6]

Mindezt Kellyanne Conwaynek, Trump főtanácsadójának elhíresült szavaival is illusztrálhatjuk, aki, amikor számon kérték rajta, hogy a Fehér Ház sajtószóvivője nehezen igazolható mondatokat mondott arról, hányan is vettek részt Trump beiktatásán, azt felelte: „Ezek nem hazugságok, hanem alternatív tények."[7] És máris megérkeztünk a posztmodern egyik legfontosabb alapelvéhez: nemcsak véleménye, saját ténye is lehet min-

denkinek. Milyen demokratikus, nem igaz? A *post-truth* világban elmosódik a tények és a vélemények közti különbség.

A valóság utáni korszak az alternatív tényekből és az *álhírek*ből építkezik. Ez utóbbi kifejezés jóval hosszabb múltra tekint vissza (még a 19. századból származik),[8] és olyan, a nyilvánosság fórumain terjesztett információkra utal, amelyeket szándékos megtévesztés céljából fabrikálnak. Ez tehát valóban a nyilvános hazugság minősített formája: aki az álhírt létrehozza, pontosan tisztában van azzal, hogy a valóságnak nem felel meg, amit mond. Aki terjeszti, arra persze ez nem feltétlenül igaz: az álhírek terjesztői között egyszerre lehetnek jelen a cinikus propagandisták és a lelkes hívők – és a jól sikerült álhíreknél rendszerint az utóbbiak vannak túlsúlyban.

Az álhírek különböző természetűek lehetnek. Egy, a második világháború idején terjesztett szóbeszédeket vizsgáló kutatás[9] felosztása szerint különbséget tehetünk a rózsaszín jövőt vázoló *vágyálmok*, a közösség egyes tagjait egymással szembefordító *ékverő*, illetve a legsúlyosabb félelmeket kifejező *mumus* szóbeszédek között – ezt a logikát pedig az álhírekre is alkalmazhatjuk.[10]

Az utóbbi két típusba tartozó, félelmeket és konfliktusokat közvetítő álhírek gyakran jelennek meg *összeesküvés-elméletek* formájában is, ami a *post-truth* korszak jellemző (ugyanakkor több évezredes múltra visszatekintő) jelensége. Az összeesküvés-elmélet olyan hiedelem, amely az ellenünk szóló titkos szervezkedésről szól. Kicsit részletesebben: „olyan hiedelem, amely szerint több nagy hatalmú szereplő titkos együttműködést folytat egy olyan terv megvalósítása érdekében, amely a saját csoportra nézve ártalmas lehet, és amelynek célja, hogy az adott csoport felett valamilyen gazdasági-politikai hatalomra tegyen szert."[11] Természetesen összeesküvések léteznek, ezért

nem minden összeesküvés-elmélet hamis (erről lásd később), de a világban vélhetően sokkal több az összeesküvés-elmélet, mint a tényleges összeesküvés.[12]

Könyvünkben minket leginkább a fenti két jelenség: az álhírek és az összeesküvés-elméletek közös metszete érdekel. Azok az összeesküvés-elméletek, amelyek bizonyítottan vagy nagy valószínűséggel tévesek, és amelyeket vélhetően tudatos megtévesztő szándékkal, valamilyen politikai vagy gazdasági célból terjesztenek. Hívhatjuk őket *összeesküvéses álhír*nek is. A szándékosan megvezető, manipulatív technikákat pedig átfogóan *dezinformáció*nak.[13]

Ennél azonban tovább szűkítjük a fókuszt. Egyrészről azokat az összeesküvés-elméleteket és álhíreket vizsgáljuk, amelyek elterjedtek és népszerűek, akár teljes társadalmakban, akár azok jelentősebb alcsoportjaiban. A szélesebb körben ismert elméletek jelentősége és hatóköre nagyobb, és erősebben formálják a politikai döntéseket, a csoportközi konfliktusokat vagy éppen az egyéni szintű viselkedést. A könyvben éppen ezért csak nagyon érintőlegesen foglalkozunk olyan témákkal, mint például a nagy figyelemnek örvendő laposföld-elmélet. Ez a teória extremitása okán rendkívüli (média)érdeklődést vonzott, ám egyelőre nincs olyan kutatás, amely azt mutatná, hogy jelentős tömegtámogatottsággal bírna. Egyre többen keresnek rá a laposföld-elméletre a Google-ban[14] – ők ugyanakkor legalább annyira lehetnek szkeptikusok, mint hívők, tehát ez önmagában nem bizonyíték a népszerűségre. Kicsit más a helyzet a szintén szélsőséges, de némileg befolyásosabbnak tűnő elmélettel, amely szerint gyíkemberek irányítják a világot – e gondolatnak David Icke, a BBC volt munkatársa az egyik fő propagátora. Egy, az Egyesült Államokban végzett kutatás szerint ebben az amerikai felnőtt lakosság mintegy négy százaléka hisz – több, mint tízmillió ember.[15]

Másrészről azokat az elméleteket vizsgáljuk, amelyeknek kimutatható hátrányos következménye van. A teljes népcsoportokkal szemben megfogalmazott összeesküvés-elméletek nyilvánvalóan veszélyesek: erőszakhoz vezettek már sokszor a múltban – gondoljunk például a holokausztra vagy a délszláv háború népirtásaira! Ugyanígy veszélyesek az oltásellenes elméletek, hiszen a védőoltás elmaradása gyermekéleteket követelhet. Kérdés ugyanakkor, hogy a laposföld-elmélet vagy a gyíkemberekben való hit közvetlenül ártalmas-e bárkire nézve. Ha nem, akkor sok figyelmet és különösebb választ sem érdemelnek. A klasszikus liberális elvet alkalmazva: mindenkinek joga van hülyeségekben hinni és hülyeségeket beszélni, amíg ezzel másoknak nem okoz kárt.

A könyvben továbbá azokkal az elméletekkel foglalkozunk, amelyekről azt feltételezzük, hogy nem igazak. Bár nincsenek mindig eszközeink arra, hogy elkülönítsük a tényleges valótlanságot a lehetséges igazságtól, logikai következtetések és korábbi ismereteink alapján azért ezt sokszor meg tudjuk tenni. Még a sokszor cáfolhatatlannak tűnő összeesküvés-elméletekkel szemben is. Az összeesküvés-elmélet definícióját Aaronovitch[16] például a következőképpen fogalmazza meg: „Akkor beszélünk konspirációelméletről, amikor valaki szándékosságot feltételez olyan történések mögött, amelyek inkább véletlenszerűnek, szándéktalannak látszanak. Tovább finomítva ezt a definíciót, azt tekinthetjük konspirációs teóriának, amikor valakinek a titkos cselekedeteivel magyarázunk egy olyan történést, amely mások kevésbé álcázott és kevésbé összetett közreműködésével

sokkal hihetőbben magyarázható. Összeesküvés-elméletnek tehát a magam részéről az olyan teóriákat nevezem, amelyek szükségtelenül folyamodnak a konspiráció föltevéséhez más, valószínűbb magyarázatok helyett." Vannak persze olyan, nem feltétlenül összeesküvéses álhírek is, amelyek esetében még könnyebb eldöntenünk, hogy igazak-e: például hogy a pápa valóban Donald Trump támogatására szólított-e fel.

Összeesküvések mindenfelé

Chris Kitze, a *beforeitsnews.com* nevű álhírportál vezetője így fogalmazott egyszer, amikor a *The Guardian* újságírója rákérdezett arra, hogy ő maga hisz-e a maga által terjesztett álhírekben,[17] például abban, hogy Obama az iszlám vallást gyakorolta a Fehér Házban. „Rengeteg ember gondolja azt, hogy Obama muszlim. Ez erre játszik rá. Hogy igaz-e a hír? Nem tudom. Az a helyzet, hogy rengeteg ember igaznak gondolja, vagy ez fejezi ki legjobban az érzéseit.[18] Ez a kijelentés akár a *post-truth* korszak mottója is lehetne, és valóban jól illusztrálja, miért dőlnek be annyian önként a dezinformációnak.

A kutatások azt mutatják, hogy egyes összeesküvés-elméletek (Nagy-Britanniában Diana hercegnő meggyilkolása, az Egyesült Államokban az ikertornyok kormány általi felrobbantása, Magyarországon a Nyugat Magyarországgal szembeni „gyarmatosító" szándékai) rendkívül elterjedtek. Az amerikaiak jelentős része – köztük az elnök – kitalációnak tartja a globális felmelegedést. Szerintük ezzel a mesével nyomják agyon az amerikai ipart. És a sor itt nem ér véget. A H_1N_1-vírus létezése megint csak mese, a védőoltással viszont olyan, nanotechnológiával kifejlesztett mikrocsipet ültetnek belénk, amely nemcsak

információkat gyűjt rólunk, de távirányíthatóvá is tesz bennünket. A repülőgépek által húzott kondenzcsík valójában olyan szennyező anyagot tartalmaz, amellyel idegen hatalmak próbálják megmérgezni a lakosságot.

Az ilyen teóriák néha meglepően magas szintre tudnak jutni, 2012-ben például a második legnagyobb ellenzéki párt egyik képviselője írásbeli kérdést nyújtott be a parlamentben a honvédelmi miniszternek „Meddig permetezik vegyszerekkel hazánk lakosságát, mint a csótányokat?" címmel.[19] A dokumentum így fogalmaz: „Közel egy éve intenzíven figyeljük a Magyarország légterében, mátrixban közlekedő repülőgépeket, melyek vegyi permetezést folytatnak, chemtralst (sic!) (...) Szeretném nyomatékosan kijelenteni, hogy nem »kondenzcsíkról« van szó, az teljesen más. 2012. április 23-én (hétfőn) a Képviselői Irodaházból a 13:00 órakor kezdődő parlamenti ülésre igyekeztem, amikor 12:45 perckor a Parlament épülete felett is megjelent a jellegzetes vegyi csík. (...) Debrecen felett reggel egyik állampolgár 25-30 gépet számolt meg, teljesen fátyolfelhőt idéztek elő, de ugyanakkor Nyíregyházán, Miskolcon, Budapesten is folyt a magyarság ellen a hadviselés. (...) Tisztelt Miniszter Úr! Ön, családja, gyermekei és mindannyiunk unokái is veszélyben és mérgezve vannak."

Minden társadalomban és szinte valamennyi politikai közösségben találhatunk széles körben elterjedt, népszerű álhíreket és összeesküvés-elméleteket, amelyek kifejezik egy közösség gondolkodását, félelmeit, és megtestesítik ellenségeit. Éppen ezért érdemes vizsgálni őket: sokat elárulnak arról a korról és közösségről, amelyben megszületnek. Sergio Benvenuto olasz pszichoanalitikus és társadalomtudós találóan fogalmaz városi legendákról írt könyvében: „A városi falakon vagy a budikban

megjelenő graffitik gyakran sokkal jobban kifejezik egy nép gondolatait, mint sok elmélyült cikk a jelentős napilapokban."[20]

Ezen túlmenő jelentőségük is van ugyanakkor: mozgalmak, háborúk és politikai döntések alapjául szolgálhatnak. Az emberek társadalmi valóságban élik az életüket. Amit sokan gondolnak igaznak, az társadalom-lélektani szempontból valósággá válhat, és tényleges cselekvések, döntések kiváltója lehet. És bár sok álhír és összeesküvés-elmélet ártalmatlan, az utóbbiak sokszor komoly fenyegetést jelenthetnek akár konkrét csoportokra nézve is. A 20. század bővelkedett a tömegmészárlássá fajult konspirációs teóriákban. Ilyen például a holokauszt ideológiai igazolásául szolgáló zsidó világösszeesküvés-elmélet, amelyhez a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*, az eredetileg az orosz cári titkosrendőrség által fabrikált korabeli álhír is inspirációt nyújtott. Ide sorolhatók továbbá Pol Pot Kambodzsájának Nyugat-ellenes összeesküvés-elméletei is a vörös khmerek rezsimjében.[21] Csupán ez a két eset, amelyek kristálytisztán mutatják az összeesküvés-elméletek oki szerepét, nyolcmillió ember halálát követelte.

Ezek alapján talán nem véletlen, hogy az összeesküvés-elméletek a hétköznapi életben, a politikai közbeszédben és a társadalomtudományokban egyaránt igen rossz hírnévnek örvendenek. A kifejezést gyakran a zavaros és veszélyes tévhit szinonimájaként alkalmazzák. Az összeesküvés-elmélet a demokratikus társadalmak többségében egyfajta stigmatizált, megbélyegzett tudás, amelyet hívői annak ellenére – vagy éppen azért! – fogadnak el, hogy a valóságot a tévedésektől elkülöníteni hivatott tekintélyes társadalmi intézmények (például egyetemek, tudományos kutatóintézmények, minőségi sajtó) igyekeznek azokat marginalizálni és eljelentékteleníteni.[22] A kifejezés maga gyakorta használt pejoratív érveléstechnikai címke is, amellyel az ellenfelek mondanivalója irracionális, megalapozatlan és cáfolatot nem is érdemlő állításnak minősíthető. Hogy ez az eljelentéktelenítési kísérlet közel sem mindig sikeres, azt éppen az mutatja, hogy az összeesküvés-elméletek rendkívül népszerűek világszerte.

Az ilyen hiedelmeket egyes izgalmas tömegtermékek is széles körben erősítik, hozzájárulva ezzel népszerűségükhöz. Az utóbbi évek egyik legnagyobb bestsellere, a 2009-ig világszerte 80 millió példányban elkelt és 40 nyelvre lefordított *A Da Vinci-kód* is egy világméretű összeesküvésről szól, amelyben a katolikus egyház eltitkolja, hogy Jézus Krisztusnak Mária Magdolna a felesége volt, és a házaspárnak gyermekei is születtek. Ráadásul az író, Dan Brown szerint könyve csak félig fikció, a regény megírásához felhasznált források bizonyítják a könyv középpontjában álló, „az elmúlt két évezred legnagyobb összeesküvéséről" szóló elmélet érvényességét.[23] Ilyen és ehhez hasonló formákban a tömegkultúra nemcsak lenyomata, de oka is az összeesküvés-elméletek elterjedésének. A kutatások például egyértelműen a növekvő vonzerejüket mutatták ki Oliver Stone népszerű, a Kennedy-gyilkosság mögötti összeesküvésről szóló filmje, a *JFK* 1991-es premierjét követően.[24] Sőt, a konspirációs teóriák iránti tudományos érdeklődés is leginkább a mozibemutató után nőtt meg. Vizsgálatok igazolták például, hogy a film erősítette az összeesküvésekben való hitet, és rombolta a kormány iránti bizalmat a nézők körében.[25]

Ártalmatlan és ártalmas?

Ennek a könyvnek, amellett, hogy megpróbál magyarázattal szolgálni az álhírek és összeesküvés-elméletek kiemelkedő népszerűségére, célja az is, hogy kicsit árnyalja az utóbbiakról alkotott képet. Fontos ugyanis, hogy nem minden összeesküvés-

elmélet téves. A világban természetesen valóban vannak összeesküvések. A politikában a puccsok, a gazdaságban a kartellek, a sportban a bundák például kimerítik az összeesküvés fogalmát, így az összeesküvés-elméletek egy része igaz is lehet. Az eszkalálódott csoportközi konfliktusokban a konspiráció nem ritka, a gyanakváson alapuló összeesküváselmélet-gyártás a túlélés záloga is lehet, hiszen tényleges fenyegetésektől óvhatja meg az üldöztetésnek kitett saját csoportot. Az álhírekkel és összeesküvés-elméletekkel szembeni vagdalkozás pedig a politikai küzdelmek részévé vált. Lásd például annak a Donald Trumpnak a küzdelmét az „álhírmédiával", akit részben a tudatosan és nagyipari méretekben terjesztett álhírek segítettek hatalomhoz.

Az összeesküvés-elméletek nem csupán megmosolyogtató gondolatok. A gyógyszeripar „emberkísérleteivel" kapcsolatos teóriák például a gyógyszerek elutasításához, oltásellenességhez vezethetnek – emberéleteket követelve.[26] Az összeesküvés-elméletek és álhírek gyakran kérdőjelezik meg a hagyományos szakértelem mítoszát és a tudományos intézmények (egyetemek, kutatóintézetek) által előállított tudást. Ahol elharapózik az álhírek logikája, ott végső soron minden tudás megkérdőjeleződhet. Erre példa, hogy egy álhírgyártásban és a politikai összeesküvés-elméletek terjesztésében jeleskedő hazai bulvárlap és egy kereskedelmi televízió például a naptejek lehetséges rákkeltő hatásáról beszélt[27] – miközben a naptejek használata tudományosan igazoltan éppen a leégés miatti bőrrák kialakulásának esélyét csökkentheti.[28]

Hogy pszichológusként egy önző szempontot is felvessek: a sokszor tudatosan gerjesztett szakértelem- és a tudományellenes összeesküvés-elméleteknek és álhíreknek a pszichológia és a pszichiátria is áldozata. Már nemcsak a klasszikus antipszichiátriai

irányzat vádolja ugyanis a pszichiátereket és a pszichológusokat manipulatív összeesküvéssel, hanem például a Szcientológia Egyház is, amely egy pár éve rendezett tárlatán a „hálálipar" ügynökeiként láttatta őket.[29]

Az összeesküvés-elméletek és álhírek esetében fontos megkülönböztetni az „alkotókat" a „befogadóktól". A téma „folklorisztikai" jellegéből fakadóan ez nem mindig egyszerű, és nem is mindig lehetséges: a közösségi mítoszoknál ez a különbségtétel gyakran értelmét veszti. Sokszor azonban lehetséges és fontos is: az összeesküvés-elméletek és álhírek terjesztői olykor feltételezhetően cinikusan viszonyulnak azon elméletekhez, amelyeket a nyilvánosság elé tárnak. A következő fejezetekben tárgyaljuk az összeesküvés-elméletek befogadóinak (a „keresleti oldal") és terjesztőinek („kínálati oldal") motivációit is. Gyakran viszonylag jól kimutatható, hogy milyen politikai és/vagy gazdasági csoportok állnak egy-egy elmélet megalkotásának vagy terjesztésének hátterében.

Időtlen, de mindig aktuális

Mennyire új jelenség, amiről beszélünk? A tömegparanoia bizonyos szempontból időtlen. Egyesek[30] alapvetően a korai modern kortól eredeztetik az összeesküvés-elméletek jelenlegi formáihoz hasonló (ám még sok vonatkozásban a középkori gondolkodásmódot tükröző) megjelenését. Mások[31] szerint a valódi fordulópontot az összeesküváselmélet-gyártásban a francia forradalom jelentette: az 1789 előtti összeesküvés-elméletek még alapvetően vallásos képzetek voltak, és a „jó" és a „gonosz" szembeállításán alapultak, a forradalom után azonban sokkal inkább szekuláris jelleget öltöttek, és a jó és a gonosz dichotó-

miája helyett elsősorban a többség-kisebbség dichotómiája vált meghatározóvá. Daniel Pipes[32] erre kontráz rá: „A francia forradalom példátlan étvágyat teremtett az olyasfajta magyarázatokra, amik a titkos társaságokból merítkeznek, a tizenkilencedik század modernizációja pedig ezzel összemérhető lendületet adott a zsidógyűlöletnek."

Egyes szerzők még tovább mennek, és az összeesküvés-elméleteket inkább a 20. század végének jellegzetes mentalitásaként azonosítják.[33] Ehhez hozzátehetjük, hogy az összeesküvés-elméleti gondolkodás elterjedéséhez valóban hozzájárulhatott egyrészről a tömegpusztításhoz és a propagandához eszközöket nyújtó, illetve a közösségek életének teljes megfigyelését is lehetővé tevő technológiai fejlődés, másrészről pedig a modern állam és a bürokrácia hatékonyságának növekedése. A kommunikációs eszközök és a hadiipar fejlődése, valamint az államhatalom párhuzamos erősödése lehetővé tette, hogy egyes politikai csoportok az állampolgárok felett akár totális kontrollt gyakoroljanak. Ez a történelmi tapasztalat nagyban hozzájárulhatott a kortárs összeesküvéses mentalitás kialakulásához és terjedéséhez. Az összeesküvés-elméletek továbbá a posztmodern kor kellemetlen és szorongató tapasztalataira adott modern (pozitivista) ellenreakcióként is értelmezhetők, amelyek szembeszállnak a magyarázatok és interpretációk végtelen sokaságával, a világ túlzott komplexitásával és a társas-társadalmi valóság törékenységével és töredezettségével.

Az összeesküvés-elméletek jelentős alakváltozáson mentek keresztül az emberiség történelme folyamán, és jelenleg ható formájukban mindenképpen modern – vagy akár késő modern – képződményként azonosíthatók (még akkor is, ha sokszor éppen a modernitás jelenségei ellen „lázadnak"). Más formában, a mágikus világnézet bázisán azonban összeesküvéses képzetek korábban is léteztek és hatottak. A mai kor sajátja, hogy a közösségi média révén minden korábbinál hatékonyabbá válik az álhírek és az összeesküvés-elméletek terjesztése.

Kritikus gondolkodásból is megárt a sok?

Egyes szerzők már egyenesen az „igazságalapú rezsimek" *(regimes of truth)* utáni „igazság utáni rezsimek" kialakulásáról beszélnek, amelyeket egyfajta széttöredezett „igazságpiac" jellemez. Fellazul az oktatási intézmények, a hagyományos sajtó és a tudomány domináns szerepe mint az igazság fontos forrása. Az igazság utáni rezsimekben mindenki részt vehet az igazság előállításában, és a meggyőző erőtől függ, kinek lesz igaza. Ebben a „politika utáni" és „demokrácia utáni" világban a figyelem és az érzelmek kontrollálásán keresztül a politikai és a gazdasági erőforrásokban gazdag szereplők szofisztikált technológiai háttérrel minden korábbinál hatékonyabban tudják irányítani a társadalmakat.[34] A helyzet paradoxona, hogy közben a tudomány és az elitek narratívájával vitatkozó, összeesküvés-elméleteket és áltényeket terjesztő, politikailag aktív állampolgárok rendkívül demokratikusnak élhetik meg a folyamatot – hiszen azt gondolhatják, saját maguk rombolhatják le a „hatalom" egységes narratíváját és állhatnak elő újfajta magyarázatokkal vagy akár *„alternatív tényekkel"*.

Bár manapság sokan a kritikus gondolkodást hiányolják, bizonyos szempontból éppen mintha azt látnánk, hogy túlburjánzik a kritikus vagy kritikusnak vélt gondolkodás. A széles körű, kritikátlanná váló szkepszis ugyanúgy manipulációra ad lehetőséget, mint a vakhit. A magukat beavatottnak érző hírfogyasz-

tók, akik a „titkolt hírekbe", az „elhallgatott igazságba", a „színfalak mögötti valóságba" nyerhetnek betekintést a kétes eredetű konspirációs „hírek" által, sokkal inkább irányíthatóvá válnak, mint azok, akik elhiszik a „hivatalos" közléseket, a tudomány és a hagyományos média állításait.

Természetesen a mindennel szembeni bizalmatlanságnak nem a hivatalos közlések iránti vakhit az ellenszere. A demokratikus rendszerek egészséges működése a bizalom és a bizalmatlanság megfelelő egyensúlyán alapul. A jól működő demokratikus rendszereknek ugyanakkor éppen az az előnye is, hogy a hatalommal szembeni bizalmatlanságot intézményesen kifejező és artikuláló szervezetek (szabad sajtó, civil szervezetek, kormányzati ellenőrző szervek, adott esetben a bíróságok) folyamatos felügyelet alatt tartják a döntéshozókat, és ezzel nagyban megnehezítik, hogy a tényleges, rendszerszintű összeesküvések érvényre jussanak. A tapasztalat ráadásul az, hogy minél nagyobb volumenű egy összeesküvés, annál nagyobb az esélye a lebukásnak. A Watergate-ügy, a Volkswagen károsanyag-kibocsátási botránya, az Apple által tudatosan lassított régi iPhone készülékek például különböző horderejű és természetű, de bebizonyosodott összeesküvések. Viszont ezek éppen arra mutatnak rá, hogy a nagyobb szabású konspirációk nem maradhatnak sokáig titokban – legalábbis demokratikus viszonyok között.

Az összeesküvéses álhírek teljesen életszerűtlen feltételezésekkel élnek a háttérhatalom birtokosaival szemben – miközben a „népre" teljesen más antropológiát alkotnak. Az összeesküvők racionális szuperlények, az emberek pedig megvezethető birkák. De miért szeretünk annyira hinni az efféle teóriákban, mi okozza az álhírekkel és összeesküvés-elméletekkel szembeni fogékonyságunkat?

2. Normalitás vagy patológia? Miért népszerű?

Az Egyesült Államokban a lakosság 75-80 százaléka gondolta egy évtizeddel ezelőtt, hogy a Kennedy-gyilkosság hivatalos, Warren-jelentésben lejegyzett verziója, a „magányos gyilkos" elmélet nem fedi a valóságot, hanem valamilyen összeesküvés áll a gyilkosság hátterében,[35] és 62 százalékuk hitte, hogy a kormány tudott a szeptember 11-i terrormerényletekről, csak szándékosan elhallgatta a tényeket.[36] Egy öt muszlim országban végzett kutatás szerint a vizsgált országokban a lakosság négyötöde vélte úgy, hogy nem az arabok egy csoportja követte el a szeptember 11-i merényletet, hanem Izrael és az Egyesült Államok kormánya állt mögötte.[37] Néhány évvel ezelőtt a britek egyharmada gondolta úgy, hogy Diana hercegnő halálát nem baleset, hanem tervezett merénylet okozta.[38] A britek 40 százaléka és azon belül az unióból való kilépést leginkább támogató Brit Függetlenségi Párt (UKIP) szavazóinak 78 százaléka hiszi azt, hogy a brit kormány szándékosan titkolja a bevándorlók pontos számát.[39] Az Egyesült Államok lakosságának 37 százaléka és azon belül a republikánusok 58 százaléka gondolja, hogy a globális felmelegedés csak kitaláció. Egy 2005-ös kutatás azt találta, hogy a feketék csaknem fele hisz abban, hogy a HIV-vírust amerikai kormányzati laboratóriumokban fejlesztették ki.[40] Az amerikai

republikánus szavazók szintén fele pedig úgy gondolta a 2016-os elnökválasztást követően, hogy Hillary Clinton kampánystábjának kiszivárgott e-mailjeiben az egyes kódszavak, mint a „pizza" pedofilügyekre, emberkereskedelemre, sátánista rituálékra utaltak.[41] Egy 2009 őszén végzett reprezentatív kutatás[42] szerint a magyarok közel kilenctizede hitt a felkínált öt összeesküvés-elméleti világnézetet tükröző állítás[43] legalább egyikében. Egy friss felmérés szerint Magyarországon az emberek majdnem fele hisz a homeopátiában.[44]

A fenti példák jól mutatják, hogy nem igaz a feltételezés, mely szerint az összeesküvés-elméletekre és az álhírekre csak az emberek egy kis része fogékony. De miért hiszünk ilyen elméletekben, mi „hasznunk" származik belőlük? Miért jó olyan világot képzelni magunk köré, amelyet rosszindulatú hatalmak népesítenek be, amelyek totális kontrollt gyakorolnak felettünk, az életünkre törnek, és folyamatosan „megvezetnek" bennünket a médián keresztül? A nyilvánosságban megjelenő leggyakoribb, javarészt téves válaszokat négy fő pontban foglalhatjuk össze: az összeesküvés-elmélet pszichopatológiás, az emberi butaság terméke, csak a „vesztesek" elmélete, és öncélú.[45] Nézzük az alábbiakban részletesen, mi a probléma ezekkel az állításokkal.

1. Pszichopatológia. Az összeesküvés-elméletek és az álhírek sokszor olyannyira abszurdak, hogy szinte erős késztetést érzünk, hogy mindazokat, akik ezekben az elméletekben hisznek, súlyosan pszichotikus, paranoid skizofréniában vagy paranoid személyiségzavarban szenvedő egyéneknek nevezzük. Az érvelés logikusnak és kézenfekvőnek tűnik – és megfelel azon hajlamunknak, hogy minden tőlünk távol álló, morálisan vagy

intellektuálisan nehezen elfogadható magyarázatot a pszichopatológia megnyugtatóan távoli, zárt világába száműzzünk. Az összeesküvés-elméletek hatóköre azonban egyáltalán nem olyan szűk, mint ahogy ezen megközelítés alapján feltételezhetnénk. Gyakori elképzelés tudományos körökben is, hogy az összeesküvés-elméletek voltaképpen a személyiségpatológia: paranoid skizofrénia vagy paranoia (deluzív zavar) termékei.[46] A paranoid skizofrénia mint klinikai zavar előfordulási gyakoriságát a különböző országokban végzett vizsgálatok[47] azonban egy százaléknál is alacsonyabbra becsülik. Ehhez képest, ahogy fent láttuk, bizonyos empirikus szempontból teljesen megalapozatlan összeesküvés-elméletekben egyes csoportok nyolcvan százaléka is hihet. Bár konkrét kutatások[48] mutatnak némi összefüggést egyes pszichopatológiás hajlamok (paranoid képzetek és a szkizotípia) és az összeesküvés-elméletekben való hit között, a konteókban azonban olyanok is bőven hisznek, akiket egyáltalán nem lehet patológiásnak címkézni.

Az összeesküvés-elméletek klinikai megközelítéséből az is következne, hogy hátterükben olyan jelenségek állnak, mint például a dopamin-túlműködés, amelynek következtében az emberek túlzott jelentőséget tulajdonítanak a jelentéktelen dolgoknak is, és hogy ez a „betegség" valójában gyógyszerekkel és terápiával gyógyítható.[49] A feltételezés azonban abszurd – az elterjedtebb elméletek esetében ez azt jelentené ugyanis, hogy teljes társadalmakat kell gyógyszeres és terápiás kezelésnek alávetni. Az egyéni szintű paranoid tévképzetek és a konteók mutathatnak formai hasonlóságokat, sőt, bizarr pszichológiai előnyeik között is vannak átfedések: a paranoid tévképzetektől gyötört egyén, illetve a magát összeesküvés áldozatának tekintő

közösség például egyaránt fontosabbnak érezheti magát, mint amilyen valójában.

Hasonlóság az összeesküvés-elméleti gondolkodás és az egyéni paranoiás tévképzetek között továbbá a (látszólag) logikus érvelés a tévhit mellett, valamint a logika kudarca az elméletnek ellentmondó információk alkalmazására. Nagyon fontos különbség azonban, hogy a patológiás paranoid tévképzetek esetében az egyén, az összeesküvés-elméletek esetében viszont az egyént körülvevő csoport a vélelmezett összeesküvés céltáblája. Az álhírek és összeesküvés-elméletek többsége csoportokban keletkezik, és csoportok, tömegek gondolkodására rezonál. Azaz hacsak nem akarunk teljes társadalmakat patológiásnak tulajdonítani, el kell fogadnunk, hogy a konspirációs teória „normális", és hatása alól gyakorlatilag senki nem vonhatja ki magát.

2. Az emberi butaság és iskolázatlanság. Az összeesküvés-elméleteket sokan a határtalan emberi ostobaság termékének tartják. Gyakori feltételezés szerint az összeesküvés-elméletekben és az álhírekben (mint ahogy a babonákban és a más szóbeszédekben is) az alacsonyabb intelligenciájú és iskolázottságú emberek hajlamosak hinni. Az előbbi összefüggésre azonban eddig nincs elég meggyőző bizonyíték. Ami pedig az utóbbit illeti, egyes kutatások szerint az iskolázottság és a teóriákba vetett hit között van összefüggés,[50] mások viszont nem találtak ilyen kapcsolatot.[51] Saját kutatásaink alapján is ellentmondásosak az eredmények: Magyarországon és Franciaországban például enyhe negatív, Szlovákiában viszont enyhe pozitív összefüggést találtunk az összeesküvés-elméletekbe vetett hit és az iskolázottság között.[52] Egyes hazai kutatások szerint az antiszemita összeesküvés-elméletek pedig éppen a magasabban képzett, jómódú városi lakosság körében erősebbek.[53] Bizonyos, az Egyesült Államokban végzett vizsgálatok éppenséggel azt sejtetik, hogy a magasabban iskolázott feketék hisznek inkább a fehérekkel és a zsidókkal kapcsolatos összeesküvés-elméletekben.[54] Például abban, hogy szándékosan butítják crackkel a fekete közösségeket, az ételükbe és az italukba vegyszereket kevernek, hogy sterilizálják a férfiakat, illetve hogy a fehér orvosok védőoltás helyett HIV-vírust fecskendeznek a fekete gyerekekbe. Ezen teóriák – bármennyire is hajmeresztőnek tűnnek – éppen a politikailag legaktívabb, öntudatos feketéket jellemzik leginkább: körükben a legerősebb az ideologikus, részben a fehérek és zsidók ellenében megfogalmazódó dühödt faji öntudat *(black anger).*

Egyáltalán nem igaz tehát, hogy az összeesküvés-elmélet az intellektuálisan kevésbé felvértezett emberek sajátja, az ostobák ópiuma. Sőt, egyes kutatások és szerzők kifejezetten azt hangsúlyozzák,[55] hogy az összeesküvés-elméletek éppen amiatt vonzók, mert jelentős szerepük van a szokatlan, atipikus események magyarázatában. Ráadásul erős, és éppen ezért csábító elméletek: mint a „dedukció pornográfiái"[56] vagy a „mesternarratívák,"[57] az események rendkívül széles körét képesek kevés előfeltevésből megmagyarázni, és hatókörük rendkívül tág. Az összeesküvés-elmélet tehát olyan *megismerő* folyamat, amelynek egyik funkciója, hogy segítsen eligazodni a világban, és megadja a kontroll illúzióját azáltal, hogy (sokszor nem feltétlenül valósághű) magyarázatot ad a társadalmi világ működésére, illetve tipikus társadalmi-politikai eseményekre.

Ami az álhírekben való hitet illeti, egyes kutatások szerint ebben a kognitív kapacitás is szerepet játszhat: a már megcá-

folt álhírek erősebben befolyásolják azokat, akiknek a kognitív képességei gyengébbek.[58] Ez a mozgósítható szellemi kapacitás pedig erősebb a magasan iskolázottak körében – ugyanakkor az életkorral gyengül. A fent említett kutatási eredmények (pl. a republikánusok fele elhitte a „pizzagate" elméletet) azonban azt is mutatják, hogy a népszerű álhírek hatóköre messze túlnyúlik az idős és aluliskolázott embereken – még ha ők fogékonyabbak is lehetnek rájuk.

3. „Csak a vesztesek." A harmadik jellemző vélekedés szerint az álhírekben és az összeesküvés-elméletekben a társadalmi-politikai vesztesek hisznek. Egyes kutatások szerint valóban igaz, hogy a vesztes politikai tábor támogatottsága, a hatalomnélküliség érzése, illetve az alacsonyabb szocioökonómiai státusz[59] jobban hajlamosít az összeesküvés-elméletekre. A kutatások többsége viszont azt mutatja, hogy a szociodemográfiai jellemzőknek nincs vagy csak marginális a hatása a konspirációs hiedelmekre. A nem, az életkor és a jövedelemszint hatása sem jelentős – alapvetően olyan jelenségről beszélünk, ami a teljes társadalmat áthatja, jelen van az elitben és a társadalom „alján" is. A politikailag motivált vélemények (például bizalmatlanság a hatóságokkal szemben) szerepe jóval meghaladja a társadalmi-gazdasági tényezőkét.[60] Fontos kivétel a kisebbségi pozíció – de vélhetően ez is inkább az önazonosság-érzésen keresztül hat. Amerikában például a feketék, illetve a latinók körében erősebb az összeesküvés-elméletekbe vetett hit.[61] Ezt feltételezhetnénk egyébként a hazai romák körében is, de tudomásom szerint ezt az összefüggést egyelőre senki nem vizsgálta (bár érdemes lenne). Azok, akik a társadalom peremén élő csoport tagjának

érzik magukat, hajlamosabbak lehetnek a rendszerellenes hiedelmeket elfogadni – ami nemcsak a gazdasági, de a politikai szélsőségekre is igaz.[62] Összeesküvés-elméletekben és álhírekben vidáman hisznek az elit tagjai is – ha aktuális érdekeiket, meggyőződésüket kiszolgálja.

4. Az összeesküvés-elmélet öncélú és „haszontalan". Az összeesküvés-elméletet gyakorta szokás haszontalan és öncélú okoskodásként jellemezni. Ezzel szemben az igazság az, hogy az összeesküvés-elméletekhez paradox módon számtalan pszichológiai előny kapcsolódhat – melyekről később részletesebben is értekezünk. A saját csoport számára pszichológiailag kényelmes magyarázatokat adnak nehezen megmagyarázható, váratlan és sokkoló eseményekre. Pszichológiailag kényelmesek abban az értelemben, hogy segítenek a „jó" és a „rossz" különválasztásában, megnevezik az „ismerős ellenségeket", megszemélyesítve és csoporton kívül tolva az események felelőseit, és lehetővé téve az ellenséges érzelmek levezetését. Összeesküvés-elméleteink segítségével fenntarthatjuk azt a nézetünket, hogy a világ alapvetően igazságos, csak a Gonosz Mások tehetnek arról, hogy a világban jó emberekkel rossz dolgok történnek. Az összeesküvés-elmélet és az álhír tehát *motivált* abban az értelemben, hogy szorosan kapcsolódik az egyént körülölelő csoport törekvéseihez és céljaihoz, sőt: adott esetben vágyteljesítő szerepe is lehet.

Az összeesküvés-elméletek és az álhírek magyarázatában tehát sem a szociológiai, sem a közgazdaságtani, sem a pszichiátriai redukcionizmus nem célravezető. Nem csak az őrültek, a szegények, a vesztesek hisznek bennük.

Itt egyértelműen társadalom-lélektani jelenségről van szó, ami mindenkit fenyeget. Az összeesküvés-elméletek mindannyiunk számára folyamatos kísértést jelentenek, bizonyos körülmények és feltételek mellett még inkább.

Az összeesküvés-elméletek és álhírek „haszna"

Az ember ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy megismerje és megmagyarázza a körülötte lévő világot – de nem feltétlenül úgy, hogy tudása pontos és valósághű, hanem hogy pszichológiailag kényelmes legyen. Azaz kielégíthesse az adott csoport vágyait, összhangban legyen saját maga és az őt körülölelő csoport korábbi hiedelmeivel és világnézetével, továbbá megnevezze és egyben csoportján kívül helyezze a problémák felelőseit. Az elméleteknek nem kell igaznak lenniük, a fontos, hogy megnyugtatóak és „hasznosak" legyenek. Az önkiszolgáló hazugság sokkal kellemesebb, mint a kényelmetlen igazság.

Mindezen megfontolások alapján az összeesküvés-elméleti gondolkodást és általában a tévhitek elfogadását *motivált kollektív megismerés*ként jellemezhetjük. Ezek a hiedelmek olyan módon segítik a világ megértését, hogy illeszkedve a csoport önazonosságához, gondolkodásához és motivációihoz, pszichológiailag kielégítő magyarázatot nyújtanak a társadalmi-politikai világ jelenségeire.

Az összeesküvés-elméletek és az összeesküvéses álhírek több pszichológiai előnnyel is kecsegtetnek. Pszichológiai védelemben részesíthetik a csoportot és benne az egyént. Magyarázatot nyújthatnak szokatlan, atipikus jelenségekre. Megerősíthetik vagy éppen meggyengíthetik a hatalmi viszonyokat – aktuális érdekeinktől függően. És végül, de közel sem utolsósorban:

megszilárdíthatják a nézeteinket, helyrebillenthetik az egyensúlyt, amikor úgy érezzük, világnézetünket, véleményünket fenyegetés éri. Az összeesküvés-elméletek és az álhírek azért keletkeznek és tudnak olyan népszerűségre szert tenni, mert kiszolgálnak minket. Mindannyiunkat.

Csoportvédelem

Az összeesküvés-elméletek, mint ahogy azt fent is hangsúlyoztuk, elsősorban csoportok szintjén és azon belül is a csoportközi viszonyok és csoportközi konfliktusok kontextusában születnek meg és élnek tovább. Egyik fontos funkciójuk, hogy a saját csoportot megóvják a fizikai és a szimbolikus fenyegetésektől azzal, hogy a csoport határait erősebb kontúrokkal vonják meg. Az összeesküvések és a rájuk épülő álhíripar a Jó és a Gonosz, a Bűnös és az Ártatlan, a Nép és az Elit közé állít éles határokat. Ez részben az alapvető emberi szükségletből fakad, hogy az embereket barátokra és ellenségekre osszuk.[63] Robins és Post[64] ezt így fogalmazza meg: „Hogy fenntartsuk a csoport és az én koherenciáját, meg kell magunkat különböztetnünk az idegenektől. Az idegenek ezután szükségesek az öndefinícióhoz. Ha azt mondjuk: »ezek a dolgok jók és hozzánk tartoznak«, azt is mondjuk: »ezek a dolgok viszont rosszak, és nem hozzánk, hanem másokhoz tartoznak«. Mivel az ellenségek szükségesek az öndefiníciónkhoz, szükségünk van ellenségekre a közelünkben." Ebben segítenek minket az összeesküvéses álhírek. Mi igazolja például jobban, hogy a Republikánus Pártra szavazok, mint hogy a demokraták jelöltje pedofilhálózatot futtat, és sátánista rituálékat szervez?

Az összeesküvés-elmélet azonban segíthet minket megtisztulni a belső „bomlasztóktól" és „árulóktól" is – általa csak

erősödhet a csoport összetartása és észlelt ereje. A konteók gyakran fordulnak a saját csoport egyes, értékrendszerében, kötődéseiben, viselkedésében a többségtől különböző tagjai, tehát a „csoporton belüli idegenek" ellen, és járulnak hozzá marginalizálásukhoz, valamint morális vagy fizikai kirekesztésükhöz. Ezt a politikai vezetők ki is használhatják saját lehetséges belső ellenzékük gyengítésére vagy kiiktatására. A példák szinte végtelenek, a sztálini rendszer orvospereitől[65] kezdve a holokausztot át számos esetet találunk.

A külső-belső csoportok összeesküvéséről alkotott vélekedések erősíthetik a csoportkohéziót is, hiszen közös tudással látják el a csoport tagjait, ami a külső fenyegetés érzésével együtt jelentősen erősítheti a csoporton belüli szolidaritást és összetartást. A jól megformált összeesküvés-elméletek ráadásul a „beavatottság" általi különlegesség érzését kelthetik a csoporttagokban, tovább növelve erejüket.

Fontos továbbá, hogy az összeesküvés-elmélet paradox módon segíthet a csoportunk önértékelésének növelésében. Ebben mutat némi hasonlóságot a paranoia valóságtorzító hatásával; egyértelmű előnye, hogy az egyént ellátja a szinte korlátlan, grandiózus fontosság érzésével. Descartes híres mondását parafrazeálva: *üldöznek, tehát fontos vagyok,* vagy még inkább: *üldöznek minket, tehát fontosak vagyunk.* Az összeesküvésekről szóló elméletek és álhírek segíthetnek a csoport narcisztikus igényeinek kielégítésében.[66] Az üldöztetés és az ebből fakadó áldozati identitás továbbá nemcsak fontosságérzéssel, hanem egyfajta messianisztikus küldetéstudattal is ellátja a csoport tagjait, ezáltal szerepet kap a kollektív önértékelés növelésében. Az Egyesült Államokban végzett vizsgálatok szerint például azon fekete hallgatók, akiknek összeesküvéses hiedelmei erősebbek

voltak, erősebben is azonosultak a feketékkel, és magasabbra értékelték őket.[67]

Az összeesküvés-elméletek ugyanakkor jelentős szerepet játszanak a felelősségeltolásban is, ami szintén a csoport (vagy esetleg annak vezetőinek) kollektív önértékelését védheti. Azzal például, hogy – a fent is idézett kutatás szerint – a muszlim országok lakói „tudják", hogy a szeptember 11-i merényletért a muszlimok helyett az amerikai és izraeli kormány a felelős,[68] fenntarthatják korábbi ellenségképüket, mozgósíthatják Amerika- és zsidóellenes előítéleteiket, egyúttal a „gonoszt" saját közösségükön kívül helyezhetik, megóvva a saját csoportot a fájdalmas erkölcsi szembenézéstől. Mind a két példa arra utal, hogy az összeesküvés-elméletek a *vágyteljesítő gondolkodás* megnyilvánulásai: sokszor azért hisznek bennük a csoport tagjai, mert szeretnék, ha igazak lennének.

Az összeesküvés-elméletek, illetve az ékverő és a mumus álhírek jelentős szerepet játszhatnak az indulatok és az ellenséges érzelmek levezetésében is.[69] A konspirációs teóriák sokszor a gyűlölet, a diszkrimináció és a másik csoporttal szembeni ellenséges vagy akár erőszakos viselkedés racionalizálásának eszközei is. A külső, fenyegető csoporttal szembeni fellépés ugyanis nem erőszak, hanem jogos önvédelem.

Ne felejtsük el továbbá azt sem, hogy az összeesküvés-elméleteknek fontos szerepe lehet a saját csoporttal szembeni tényleges veszélyek azonosításában is – a „jobb félni, mint megijedni" logikája alapján. A rémhírek, összeesküvés-elméletek és álhírek egyes esetekben evolúciós szempontból is hasznosak lehetnek. Összeesküvések léteznek, és a becsapás képessége, illetve a más csoportokkal vagy egyénekkel szembeni együttműködés a túlélésért folytatott harc elkerülhetetlen eleme. Robins és Post

megfogalmazásával élve: „Az ellenfél félrevezető jelzéseivel szembeni gyanakvás és az ellenfél gondolatainak fürkészése is adaptív (...). A természetes szelekció azon egyedeket fogja előnyben részesíteni, amelyek érzékennyé válnak a veszély finom jelzéseire is."[70] Az evolúciós pszichológia magától értetődőnek veszi, hogy: „Viselkedéses tendenciáink ősi társas múltunk lenyomatát őrzik: ki vagyunk hegyezve az interperszonális helyzetek fenyegető vagy biztonságos természetére."[71] Ez az elv pedig nemcsak egyének, hanem csoportok között is érvényes. Az egyes csoportok az evolúció során értelemszerűen egymás ellen is küzdenek a túlélésért.[72] Ebben a harcban mindennapos stratégia lehet, hogy két csoport a másik tudta nélkül egy harmadik ellen szövetkezik. Az alárendelt csoportok továbbá egyes esetekben valóban rosszindulatú összeesküvések céltáblái, így az összeesküvés-elméletek sok negatívumtól óvhatják meg az azokban hívő csoportokat. Ebből fakadóan az ilyen ellenséges szövetségekre fordított kiemelt, sokszor túlzottnak tűnő figyelem *(hipervigilancia)* is hasznos lehet: a túlélés szempontjait szem előtt tartva egyes esetekben valóban jobb félni, mint megijedni.[73] Ha veszélyes jelzőingereket észlelünk, a komoly, életveszélyes fenyegetés esetén a kihagyás következménye jóval súlyosabb lehet, mint a téves riasztásé.

Fontos az is, hogy az álhírek hogyan segítenek a múlt magyarázatában, átértékelésében, ami központi fontosságú a csoport azonosságtudata szempontjából. Az összeesküvés-elméletek központi szerepet játszanak a múlt magyarázatában és rekonstrukciójában, a történelmet a saját csoport számára legjobban elmesélhető, a csoportot legjobban védő történetté való átformálásában.[74] Jellegzetesen ilyen például az első világháborúból vesztesen kikerülő országokban széles körben elterjedt

„hátbaszúrás-elmélet", mely szerint az elvesztett világháborúért (és Magyarországon Trianonért) voltaképpen a zsidók felelősek, hiszen a harcok során szándékosan gyengítették az ország ellenállását, a világháború után pedig tudatosan játszották az ország jelentős részét a nagyhatalmak és a környező országok kezére. Az összeesküvés-elméleteknek a múlt megszépítésében is fontos szerepe lehet. Ahogy Svetlana Boym fogalmaz: „Az összeesküvéses világszemlélet alapvetően nosztalgikus. Újraéledése a modern időkben a hasonlóságok és analógiák által uralt földöntúli kozmológia és egy kvázi vallásos valóságkép iránti nosztalgián alapul. Az összeesküvéses világszemlélet alapja egy egybeszabott, az egész történelmet átfogó terv, ami minden történelmi eseményt megmagyaráz, s ami által az újkori állapotok specifikus jellegzetességei kiradírozásra ítéltetnek; az újkori történelem az ősi próféciák beteljesedésének minőségében kerül itt csak terítékre. A mitikus idők tisztasága és ártatlansága iránti nosztalgia bűvöletében az összeesküvés-elméletek gyakorta szem elől tévesztik a közelmúlt valósághű kollektív emlékeit, s nagy ívben elkerülnek bármiféle felelősségvállalást a jelenkori cselekedetekért."[75]

A szorongás kezelése: jelentős, szokatlan, atipikus események magyarázata

Sergio Benvenuto jogosan teszi fel a kérdést: „A szóbeszédek nagyobb részének tehát fóbiás vagy üldöztetéses, vagy mindkétféle tartalma van. Az alapkérdés tehát így szól: miért nem a boldog vég eufóriájára irányulnak a szóbeszédek (legalábbis Nyugaton), miért tűnik úgy, hogy inkább diszfóriát (szorongást vagy üldöztetést) váltanak ki a társadalmi csoportban?"[76] Hofstadter

ezt a gondolatot még tovább fűzi, amikor kijelenti: „Mindanynyian szenvedünk a történelemtől, de a paranoid kétszer szenved: egyszer a való világtól, mint mindannyian, másrészt a saját fantáziáitól."[77] Az persze nem újdonság, hogy az emberek sokszor a rosszra vannak kihegyezve. A *negatív információs hatás* régóta ismert pszichológiai jelenség: az emberek a negatív információkra sokszor érzékenyebbek, hiszen azok informatívabbak lehetnek, és nagyobb diagnosztikus értékük lehet – ez pedig kiélezett fogékonyságot eredményezhet a potenciális összeesküvések iránt. Mégis valódi dilemma, hogy miért hiszünk az összeesküvés-elméletekben, ha látszólag csak félelmet, rettegést és szenvedést okoznak.

Az ember kényszeres vágyat érez arra, hogy megismerje a körülötte lévő világot és annak összefüggéseit, rendet rakjon a káoszban – vagy legalábbis fenntartsa magában annak illúzióját, hogy érti a világ működését. Ugyanis erre van szükségünk ahhoz, hogy magabiztosan mozogjunk a világban, és úgy érezzük, irányítjuk a saját életünket.

Az összetett és bonyolult jelenségek megértésének vágya kínzóan erős akkor, amikor váratlan, rendkívüli és szokatlan esemény történik: hirtelen halálesetek, terrorcselekmények, válságok vagy akár természeti katasztrófák. Az ilyen helyzeteket követően erős a biztos tudás iránti vágy, de kevés a hozzáférhető információ, és sokszor a hivatalos híradások között is erős az ellentmondás, a bizonytalanság, a kétértelműség. Ha a tudás iránti éhséget nem lehet csillapítani, megjelennek a „házi készítésű" gerillamagyarázatok, amelyekbe az adott egyén vagy csoport gyakran azt is beleszövi, hogy kinek és miért áll érdekében az információk elhallgatása vagy összekuszálása.

Azzal például, hogy a muszlim országok lakói „tudják", a szeptember 11-i merényletért az arabok helyett az amerikai és az izraeli kormány tevékenysége a felelős, fenntarthatják korábbi ellenségképüket, mozgósíthatják Amerika- és zsidóellenes előítéleteiket, egyúttal a „gonoszt" saját közösségükön kívül helyezhetik, megóvva a saját csoportot a fájdalmas erkölcsi veszteségektől. Az elméleteknek tehát nem kell igaznak lenniük, a fontos, hogy megnyugtatóak és „hasznosak" legyenek. Minél nagyobb érzelmi jelentőségű és váratlanabb egy esemény, annál inkább elburjánzanak a nem hivatalos magyarázatokon alapuló összeesküvés-elméletek.

Amit érteni vélünk, arról úgy érezzük, nem árthat nekünk. Ezen tudás révén kezelhetőbbé válik a szorongásunk (vagy legalább okot találunk rá), és legalább megmarad az illúziónk, hogy némi irányításunk van a világ eseményei felett.

Az összeesküvés-elméletek, rémhírek és álhírek kitömik a lyukakat a világról alkotott tudásunkban, és a megválaszolatlan kérdésekre is kész válaszokat adnak. Így segíthetnek abban, hogy fenntartsuk az értelmezés, a kontroll, a biztonság érzését.[78] Az összeesküvés-elméletek nagyon gyakran megszemélyesítik és emberi tulajdonságokkal ruházzák fel az absztrakt társadalmi-politikai erőket – mint ahogy a vallások is antropomorfizálják az isteneket. Az összeesküvés-elméletek érthetetlen, ismeretlen jelenségeket azáltal tesznek kevésbé szorongatóvá, hogy arcot és nevet adnak nekik. Ezáltal a problémák felelősét is egyértelműen azonosítják. Ha a gazdasági válságot például nem elvont, intézményesített, arctalan piaci mechanizmusként közelítjük meg (melyben elvész a felelősség), hanem ennek okaként konkretizált szereplőket azonosítunk (például a zsidókat vagy

akár csak a bankárokat, ahogy ez a válság során gyakran tapasztalható), akkor sokkal könnyebb ezeket a jelenségeket pszichológiailag értelmezhetővé tenni. Még mindig jobb az ismerős ellenség, mint az ismeretlen, kiszámíthatatlan, elvont ok, amit, úgy érezzük, nem ismerünk, és így nem is tudjuk kontrollálni.

Az összeesküvés-elméleti következtetésekre nagyon jellemző az úgynevezett *alapvető attribúciós hiba*, azaz az események és cselekvések belső, stabil személyiségjellemzőkre való visszavezetése és a helyzeti tényezők figyelmen kívül hagyása. Ennek az elsődleges szerepe pedig ismét az, hogy a világot bejósolhatóvá tegye. Az összeesküvés-elméleti logikában mindent a szándékok vezérelnek, és mindenhol ok-okozati kapcsolatok vannak. Semmi sem lehet véletlen, minden a meghatározott Terv által kijelölt célok irányába halad – így a Terv ismeretében a világ bejósolhatóvá válik. Az összeesküvés-elmélet így új jelenségeket tesz megismerhetővé korábbi ismereteink által, segítve a szorongató helyzetekben, a *kollektív szimbolikus megküzdésben.*[79]

Persze ez nem jelenti azt, hogy az összeesküvés-elméletek és az álhírek minden esetben segítenek csökkenteni a szorongásunkat. Bizonyos esetekben abban segítenek, hogy a meglévő szorongásainkat megmagyarázzák. Festinger[80] vizsgálatai során azt találta, hogy sokszor éppen azok hajlamosak hinni bennük, akiknek nincs okuk félni – mégis félnek. A rémhírek például sokkal inkább terjednek egy földrengés sújtotta nagyobb földrajzi területen belül azon falvak lakói között, amelyeket érintetlenül hagyott a katasztrófa, mint azon falvak lakói között, amelyeket a katasztrófa személyesen is érintett – a különbség, hogy bár mindkét csoport magas szorongást él át, az előbbinek nincs rá magyarázata, ezért újabbakat keres.

Minél nagyobb jelentőségű, minél váratlanabb és tragikusabb kimenetelű egy esemény, annál nagyobb valószínűséggel látunk összeesküvést mögötte.[81] Nem véletlen, hogy a szeptember 11-ei terrormerényletek által ihletett teóriákkal egy könyvtárat is meg lehetne tölteni. Fontos az ok-okozati szimmetria megteremtése is: rendkívüli eseményt csak rendkívüli ok idézhetett elő. Az ikonként imádott Diana hercegnő tragikus halálát például nem válthatta ki olyan banális ok, mint egy részeg sofőr, a népszerű John F. Kennedy nem halhatott meg egyetlen magányos merénylő miatt[82] – mindkét esetben kellett lennie a háttérben egy hatalmas, sok szereplőt mozgató, ördögi Terven alapuló összeesküvésnek.

Az összeesküvés-elméletnek jelentős szerepe lehet a nézetek szervezésében és rendszerezésében is. Egy olyan zárt, *(monologikus)*[83] rendszert alkot, mely logikailag nehezen kikezdhető és támadható, hiszen egyik összeesküvés-elmélet a másikat magyarázza. Azáltal, hogy legalább látszólag konzisztenciát teremt a világról szóló információk között (a „jó" és a „rossz" dolgok éles különválasztásával), nagyban segíti a világban való eligazodást és a konzisztencia megteremtését. Ebből fakadóan jól tolerálják a logikai ellentmondásokat is. Brit kutatók egy frappáns vizsgálata kimutatta például, hogy az emberek egymásnak logikailag ellentmondó összeesküvés-elméletekben is hajlamosak hinni: például abban, hogy Oszama bin Laden még él, és abban, hogy már halott volt, amikor az amerikai katonák rátaláltak – csak azért, mert mindkettő ellentmond a hivatalos verziónak.[84] A strukturált ismeretek iránti szükséglet magas szintje vonzóvá teheti az összeesküvés-elméleteket az egyén számára. Mint fentebb már említettük, „erős" elméletek, melyek a jelenségek széles

körét képesek magyarázni néhány premissza alapján, így segítenek rendet teremteni és tartani a vélekedések rendszerében. Az összeesküvés-elméleti magyarázatokban gyakran benne van a totalitásra törekvés. Nem véletlen, hogy a dogmatikus, egyszerű képletekben való gondolkodás, a világ leegyszerűsítésére való törekvés és az analitikus gondolkodás hiánya az összeesküvés-elméletekben való erősebb hittel függ össze.[85]

Összeesküvés-elmélet és álhír mint hatalmi eszköz

Az összeesküvés-elméletek és az álhírek egyszerre kezdhetik ki és erősíthetik meg a hatalmi viszonyokat.

A konteók annyiban populista konstrukciók,[86] hogy a gonosz vagy csak éppen önző elitnek az emberek elleni konspirációit igyekeznek felfedni.[87] A hatalom (láthatatlan) birtokosainak manipulációit leplezik le, és fellebbentik a fátylat azokról a jelenségekről, amelyeket szerintük a hatalom titkolni akar. Rendkívül jellemző ebből a szempontból az egyik legnépszerűbb facebookos összeesküvés-elméleti oldal, a Titkolt Hírek képekben (jelenleg: Leleplező Friss Hírek – Világlátó Hírmagazin ex. Titkolt Hírek), a korábban több mint 40 ezer követővel büszkélkedő (az akkori magyar facebookozó közösség egy százalékát elérő) oldal neve. Olyan címmel jelentet meg cikkeket, mint például: *Lehetséges, hogy Teslát a „halálsugár" technológia miatt ölték meg? – A szálak egészen Donald Trump amerikai elnökig vezetnek.*[88]

Az összeesküvéses álhírek sokszor a fennálló társadalmi-hatalmi renddel és annak narratíváival szemben fogalmazódnak meg. Az áldozati identitásra épülő narratíva lényege: Ők, a Hatalmasok elnyomnak minket, és eltitkolják előlünk a valóságot.

A konspirációs teóriák kifejezetten alkalmasak lehetnek a

rendszer pszichológiai aláaknázására is azáltal, hogy a jelenlegi uralmi rend ellen mozgósítanak. Nem véletlen, hogy gyakorlatilag minden radikális mozgalom összeesküvés-elméleteket használ – és az elit összeesküvéseivel magyarázza a radikális fellépés szükségességét. Sokszor a magas státuszúként és fenyegetőként észlelt csoportokkal szembeni fellépésre és a status quo megváltoztatására irányuló politikai cselekvésre sarkallnak.[89] A hatalom birtokosai elleni mozgósítás persze lehet egyszerűen a szavazásra buzdítás is: az összeesküvés-elméletek legfőbb támogatói gyakran a rendszerkritikus, radikális pártok politikailag aktív szavazói.[90]

Az összeesküvés-elméletek sokszor a jobb demokráciát és a nagyobb egyenlőséget követelő mozgalmak ideológiájának kiindulópontjául is szolgálhatnak, amelyek pozitív társadalmi változáshoz és nagyobb szolidaritáshoz vezetnek. A fehér- és zsidóellenes összeesküvés-elméletek a fekete csoportok faji öntudatának és rendszerkritikus attitűdjének fontos elemét képezik;[91] ez utóbbinak pedig jelentős szerepe volt a radikális fekete egyenjogúsági mozgalmakban.[92] Ezen rendszerkritikus mozgalmak pedig kétségtelenül maguk is hozzájárultak a faji egyenjogúság terén elért rendkívüli sikerekhez.

Az összeesküvés-elméletek történeteken keresztül térképezik fel „a hatalom röppályáját és hatásait",[93] így hatásuk elvben kedvező is lehet a demokratikus rendszerek működésére. Általuk, még ha sokszor túlegyszerűsített formában is, az egyének lehetőséget kapnak arra, hogy megkérdőjelezzék a kormányzat és más társadalmi-politikai szereplők hitelességét, kódolt társadalomkritikát gyakoroljanak. Ezzel pedig fontos jelzést küldenek a társadalmi intézmények és a hatalmi pozícióban lévő csoportok felé is.[94]

Ha azonban azt mondjuk, hogy az összeesküvés-elmélet populista és radikális jelenség, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a populista és radikális mozgalmak használják az összeesküvés-elméleteket. Amikor pedig a populizmus, a radikalizmus hatalomra kerül, akkor az összeesküvés-elmélet is hatalomra kerül. Az összeesküvés-elméletek, álhírek és rémhírek manapság legalább annyira segítik a hatalmon lévőket hatalmuk bebetonozásában és a külső-belső ellenségekkel való leszámolásában, mint a hatalomtól megfosztottak csoportérdekeinek képviseletét. Nemcsak a vesztesek, hanem a győztesek eszközei is lehetnek. Nagy hatalmú ellenségeket mindenki találhat vagy kreálhat magának, egy ország vezetője is – külföldi országokban és azok hazai helytartóiban, nemzetközi intézményekben vagy éppen a nem intézményesített, gazdasági erőn alapuló háttérhatalomban. Ugyanaz az elmélet változó hatalmi és rendszerviszonyok közepette funkciót is válthat: az erős összeesküvéses narratívákon alapuló bolsevik ideológia például az orosz forradalom előtt hierarchiagyengítő, a hatalomra kerülés után pedig hierarchiaerősítő szerepet töltött be. A status quót fenntartó általános ideológiák is tartalmazhatnak összeesküvéses elemeket: az ambivalens szexizmus – és különösen az ellenséges szexizmus[95] – például épít arra az elképzelésre, hogy a nők titkos terveket szövögetnek a férfiakkal szemben.

Vannak-e összeesküvések egyáltalán?

Az összeesküvés-elméletek iránt érdeklődő tudósok és laikusok számára az egyik legfontosabb kérdés az összeesküvés-elméletek valósághoz való viszonya. A *con spirare* annyit tesz, mint együtt lélegezni. Ennek vonatkozó jelentése a titkosan, sötétben

való közös suttogás vagy a merényletet megelőző közös, csendes légzés lehet.[96] A történelem hemzseg az összeesküvésektől – elég csak az ókori Róma történetére gondolni. Számos példát ismerünk arra, hogy két vagy több hatalmi csoport titokban szövetkezik egy harmadik ellen – gondoljunk például a Molotov–Ribbentrop-paktumra, Lengyelországnak a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió általi lerohanására, amely a második világháború kiváltó oka volt. Sőt, maga a casus belli, a háború kiváltó oka is egy összeesküvés – német provokáció – eredménye volt. Az 1939. augusztus 31-i gleiwitzi incidens során ugyanis német ügynökök foglalták el lengyel milicistáknak öltözve a Németország területén fekvő Gleiwitz rádióállomását, hogy lengyel nyelvű, németellenes uszító propagandát sugározzanak. A következő napon Németország hadat üzent Lengyelországnak – a határ megsértésére hivatkozva. Az etnikai csoportok elleni összeesküvések létezésére a 20. század népirtásai szolgáltatnak bizonyítékot. A gyakorlatban tehát gyakran nehezen vonható meg az észszerű gyanakvás és az észszerűtlen, hisztérikus félelem közötti logikai határ. Ha pedig összeesküvés, ármány és becsapás létezik, akkor a túlélést szolgálja az is, hogy „ki vagyunk hegyezve" a fenyegetésekre és a becsapásra.

Hogy milyen gyakori az összeesküvés a világban, az empirikus módszerekkel nehezen eldönthető kérdés. Nem véletlen, hogy a téma kiterjedt filozófiai viták tárgyát képezi.[97] Ezt a vitát még Karl Popper[98] indította el. Popper fő állítása, hogy létezik a társadalomtudományok valódi céljával ellenkező megközelítés, „a társadalom összeesküvés-elmélete", melynek lényege, hogy minden társadalmi és történelmi jelenséget valamilyen csoportok vagy emberek szándékos, tervszerű, az érdekeiknek megfelelő összeesküvése idézett elő. Ez a téves szemlélet abból indul

ki, hogy a világban minden kedvezőtlen jelenség (szegénység, munkanélküliség, nélkülözés stb.) néhány nagy hatalmú egyén vagy csoport tervezett cselekvésének eredménye, és a jelenségek megértésének kulcsa a tervet megalkotó rejtett csoportok azonosítása. Ez a megközelítés Popper szerint teljesen figyelmen kívül hagyja a világban rejlő kiszámíthatatlanságot és esetlegességet, továbbá a csoportokat is mint egyéneket kezeli, amelyeket egységes célok és érdekek vezérelnek, és nem számol azzal, hogy a kollektívumokon belül is léphetnek fel érdekkonfliktusok.

Popper szerint az összeesküvés-elmélet a „vallási babona szekularizációjának jellegzetes következménye",[99] melyben az istenek helyét átveszik a mindenható személyek és csoportok. Ő sem tagadja, hogy vannak sikeres összeesküvések (például Lenin forradalma, Hitler háborúja), az összeesküvők azonban csak meglehetősen ritkán viszik sikerre az összeesküvéseket. Ennek fő oka Popper szerint, hogy a társadalmi folyamatokat alapvetően a „szándékolt emberi cselekvések nem szándékolt utóhatásai"[100] formálják. Ezt az ingatlanárak emelkedésével példázza: az az ember, aki vevőként jelentkezik a lakáspiacon, növeli a keresletet, és ezzel maga is hozzájárul az ingatlanárak emelkedéséhez – miközben leendő vásárlóként értelemszerűen éppen ennek ellentettjében érdekelt, hiszen olcsón akar lakást venni. A társadalmi-történeti folyamatok tehát alapvetően nem érthetők meg csupán a szándékokból, amelyek csak áttételesen és tökéletlenül érvényesülnek a valóságban. Popper fő állítása, hogy bár szeretünk koherens, jól lekerekített történeteket látni, „a történelemnek nincs értelme".[101] Persze nem mindenki ért egyet Popperral: egy baloldali kritikusa szerint a popperi megközelítés egyik fő problémája, hogy „intellektuális füstködbe borította a jobboldali konspirátorokat, amely mögött el tudják

tussolni konspiratív ügyeskedéseiket". És „a konspiráció finynyás ellenzői vulgárpopperiánusok abban az értelemben, ahogyan Popper szerint Marx számos követője vulgármarxista."[102] Pigden véleménye szerint az összeesküvések igenis formálják a történelmet (összeesküvés indította el például a második világháborút, ahogy az fent is szóba került), és ez a nem tökéletes összeesküvésekre is igaz: például a Gorbacsov elleni puccs, amely ugyan nem volt sikeres, de előmozdította a Szovjetunió bukását.

Az összeesküvés-elméletek másik filozófiai védelmezője, Coady[103] ezzel összecsengő módon azt állítja, hogy mivel a konteók valóban elterjedtek a világban, episztemológiai megközelítésből a gyanakvás sokszor célravezetőbb és hasznosabb, mint az összeesküvésekkel szembeni totális szkepszis és elutasítás. Coady példaként az iraki háborút idézi, amikor is véleménye szerint az USA és Nagy-Britannia kormányai szándékosan félrevezették a közvéleményt, és a hivatalos casus belliről, nevezetesen a tömegpusztító fegyverek létezéséről egyértelműen bebizonyosodott, hogy kitaláció. Ez az eset a szerző szerint azt példázza, hogy az összeesküvésekben való hit igenis felvértezheti az állampolgárokat a politikai manipulációval szemben. Coady szerint a kétféle lehetséges ismeretelméleti hiba – az összeesküvésekbe vetett túlzott hit és a teljes, naiv elutasítás – közül manapság az utóbbi a gyakoribb és egyben a veszélyesebb is. Coady véleménye szerint továbbá, bár gyakran a globalizációkritikus baloldalt bélyegzik konspiracistának a szabadpiac hívei, a gyökerek szintjén ez a szembeállítás nem állja meg a helyét. Marx például a személytelen struktúrák determinisztikus, személytelen irányításában hitt, ezért az összeesküvés-elméletek ellen érvelt, Adam Smith viszont maga is összeesküvést előfeltételez elmélete középpontjában, amikor azt írja: „A hasonszőrű

kereskedők gyakorta találkoznak egymással, akár csak szórakozás céljából, ennek eredménye pedig a közösség elleni összeesküvés."[104] Ezen a ponton ugyanakkor jól látható az is, hogy a „Mennyire jellemző az összeesküvés a világban?" vita legalább annyira világnézeti, mint amennyire ismeretelméleti.

Keeley[105] szerint a nagy összeesküvés-elméletek által feltételezett világ-összeesküvések olyanok, mint a hume-i csodák: lehet, hogy soha nem lehet bizonyítani a nem létezésüket, ettől függetlenül el kell vetni őket, hiszen a tapasztalat világán túl vannak. Basham[106] szerint pedig *tanult agnoszticizmussal* kell viszonyulnunk az összeesküvésekhez. Lehet, hogy léteznek, de praktikusabb úgy élni az életet, mintha nem is léteznének. Sokszor ugyanis egyszerűen nem vagyunk annyi információ birtokában, hogy egyértelműen megerősítsük vagy cáfoljuk őket, ráadásul úgysem tudunk semmit tenni azért, hogy megakadályozzuk őket.

Olykor az akadémiai életben és annak perifériáján is megjelennek és nagy karriert futnak be egyes összeesküvés-elméletek. Groh[107] rámutat arra, hogy a tudománytörténetben és különösen a történetírásban számos összeesküvéselmélet-gyanús teória érhető tetten. Ezeknek három fő jellemzőjük van: 1. a történelmi folyamatok bonyolultságának és változékonyságának alulbecslése; 2. a hit, hogy a történelem szereplői teljesen irányítani tudják a kimeneteket, tehát a szándékokból megérthető a történelmi események folyamata; 3. kettő vagy több történelmi esemény összekapcsolása úgy, hogy az oki kapcsolat nem alátámasztható.

Groh példaként idézi a 20. század egyik legkomolyabb jogfilozófusának, Carl Schmittnek egyes, a maga korában meglehetősen népszerű összeesküvés-elméleti konstrukcióit, melyek a kifejezések mindenhatóságát és a „liberális zsidó szellemet" he-

lyezték a középpontba. De idézhetünk frissebb példát is: Noam Chomsky pszicholingvisztikai felfedezései után, társadalomtudósként az amerikai politikai rendszer, illetve a globális kapitalizmus összeesküvés-elméleti kritikájával hívta fel magára a figyelmet. Chomsky a modern kori propaganda működését bemutató könyvének[108] bevezetőjében már maga is utal arra, hogy elméletét bizonyára sokan (jogtalanul) összeesküvés-elméletnek fogják majd nevezni. Érdekes, hogy maga is áldozatul esett az őt pajzsként használó összeesküváselmélet-hívő szubkultúrák manipulációs és álhírgyártó tevékenységének – amelyet ő a mainstream média jellemzőjének tart. Széles körben elterjedt ugyanis a „Chomsky-tízparancsolat", ami az összeesküvéselmélet-hívők szerint a háttérhatalom működésének legjobb leírása. A tíz pont röviden a következő:

„1. Az emberek agyát és figyelmét le kell foglalni másod- és harmadrangú problémákkal.
2. A népnek úgy kell tekintenie politikai vezetőire, mint a nemzet megmentőire.
3. A nemzetnek mindig készen kell lennie arra, hogy valami rosszabb következik.
4. A nemzetet meg kell győzni, hogy minden rossz, ami aktuálisan történik, kizárólag azért van, hogy a szebb jövőt biztosítsuk számára.
5. Az embereket le kell szoktatni a gondolkodásról s arról, hogy a történésekben felfedezzék az ok-okozati kapcsolatokat.
6. Minden adandó alkalommal az emberek érzelmeire kell hatni, nem a racionális gondolkodásukra.
7. Az embereket a lehető legnagyobb tudatlanságban és műveletlenségben kell tartani.

8. A népet el kell zárni az objektív, korrekt és teljes tájékozódás/tájékoztatás minden forrásától.
9. A nyájszellem erősítése prioritás!
10. Mindent meg kell tenni az egyének megismerése érdekében."

Noam Chomsky azonban soha nem írt ilyet. A „tízparancsolat" Chomsky szerint is hoax, csak neki tulajdonították.[109] Az összeesküvés-elméleti oldalak szerkesztői ennek ellenére zavartalan lelkesedéssel terjesztik ezt a tíz pontot úgy, mintha Chomsky szellemi terméke lenne. (Magyarországon például a terézvárosi Jobbik-alapszervezet honlapján is megtalálhatjuk.)[110] Ebben egyébként visszaköszön az összeesküvés-elméletek és az álhírek egy jellegzetes vonása: bár ezek a teóriák a hagyományos tekintélyeket akarják rombolni, maguk is előszeretettel hivatkoznak hagyományos tekintélyekre – adott esetben egy köztiszteletben álló tudósra.

Az összeesküvés-elmélet ugyanakkor napjainkban is befolyásos társadalomtudományos és áltudományos értelmezési keret. Az események mögötti rejtett hatalmi hálózatok kutatása, a (sokszor nemzetközi, „transznacionális") elitek titkos befolyásának feltárása és elemzése a baloldali kritikai (pl. neomarxista, neogramsciánus) társadalomtudomány egyik fő programja és célja. A globális politikai és gazdasági folyamatokat elemző szerzők sokszor mindent behálózó, rejtett hatalmi hálózatokat feltételeznek a „globális világrend" kialakításában és mozgatásában. Hazánkban is több, részben tudományos igénnyel fellépni próbáló szerző alkalmaz összeesküvés-elméleti keretet a globális folyamatok elemzésében. Pokol Béla[111] globális uralmi rendről szóló, Kees Van der Pijl elméletére alapozó munkái, Bogár László[112] „hálózatok világuralmáról" és a világot behálózó „globalómáról" szóló hajmeresztő elméletei, illetve Drábik János írásai a globális pénzimpériumról[113] a világrend működését jellegzetesen konspirációs magyarázati elvek mentén értelmezik. E megközelítések szerint gyakorlatilag minden nagy hatású politikai és gazdasági folyamat (köztük a rendszerváltások, merényletek, válságok) egy szűk globális háttérhatalom tervei mentén zajlik. Az ilyen és ehhez hasonló elképzelések semmiképpen sem nevezhetők a társadalomtudomány mainstreamjének, de egyes időszakokban és politikai csoportok körében rendkívüli, tudományos munkákat ritkán megillető népszerűségre tehetnek szert. Pokol Béla jelenleg alkotmánybíró, Bogár László egyetemi oktató és a közmédia egyik gyakori, népszerű szereplője, Drábik János pedig számos kötet szerzője, amelyek jelentős része digitalizálva, az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárában is hozzáférhető.

És hogy mely ismérvek alapján lehet elfogadni vagy elutasítani egy összeesküvés-elméletet? Népszerű, teljes világot behálózó összeesküvésről szóló elméletek létezését a priori alapon kizárhatjuk, ezek ugyanis technikailag megvalósíthatatlanok, és nem maradhatnának titokban.[114] Bíró Gáspár[115] a nemzetközi viszonyokról írva meggyőzően fejti ki egyrészt, hogy az összeesküvés „munkamódszere" a diplomáciának, másrészt viszont a titkos szereplők titkosságuk okán nem formálhatják a világtörténelmet: „A titkos diplomácia, az államtitkok s az azokat záróló és védő intézmények sokasága, a megtévesztés, a manipuláció, a nyilvánvaló tények cáfolata, nem utolsósorban a diszkréció a nemzetközi kapcsolatokban ma is létező jelenségek, és megannyi spekulációra adnak okot. S nemcsak a hírfogyasztók, de a nemzetközi politikai viszonyokkal hivatásszerűen foglalkozók számára is." Hozzáteszi azonban, hogy „a nemzetközi politikai

viszonyok aktorai számára a szereplői minőség elnyerésének sine qua non feltétele a nyilvánosság elé lépés. A kilencvenes években a nyilvánosság ebben az értelemben a nemzetközi politikai viszonyok igazi lételeme. Az okkult csoport nem szereplője a nemzetközi politikai viszonyoknak. Titkos társaságok, szervezetek, csoportok léteznek ugyan ma is, és léteztek a történelemben korábban is, de éppen titkosságuk akadályozza meg, hogy a nemzetközi politikai viszonyokban szereplőként tartsák őket számon."

Nem vitatva, hogy összeesküvések valóban léteznek, és társadalomformáló szerepük sem elhanyagolható, úgy tűnik, ezek gyakoriságát a demokratikus rendszerek működésének hátterében az összeesküvéselmélet-gyártók jelentősen felülbecslik. Az olyan leleplezödött összeesküvések, mint például a Nixon elnök bukásához vezető Watergate-botrány inkább az összeesküvések tökéletlenségére, az elkövetők esendőségére, így végső soron arra mutatnak rá, hogy az összeesküvők tervei demokratikus keretek között könnyedén meghiúsulnak és nyilvánosságra kerülnek. Logikus feltételezés továbbá, hogy demokratikus rendszerekben, ahol az erőforrásokért (hatalom és anyagi javak) folytatott küzdelem kontrollált keretek között zajlik, az erőszak legtöbb formáját a hatóságok büntetik, újraelosztó mechanizmusok csökkentik a társadalmi különbségeket, a jog az állampolgárok számára többé-kevésbé azonos lehetőségeket biztosít, a hatalommegosztás elve érvényesül, és a hatalom ellenőrzését, illetve a politikai vezetés cserélődését intézményes mechanizmusok biztosítják, az összeesküvések nem tudnak tartós társadalomszervező erővé válni.[116]

Ráadásul számos példa bizonyítja, hogy amennyiben léteznek is a rendszer irányításában jelentős részt vállaló háttérhálózatok

(például a maffia irányítása alatt áll a politika), azokra a hatalmi ellensúlyoknak és ellenérdekeknek köszönhetően könnyedén fény derülhet, ami maga alá temetheti az „összeesküvők" hálózatát. Jó példa erre a Tangentopoli-ügy,[117] ami Olaszországban a kilencvenes években a politika és a maffia összekapcsolódásaira irányította a figyelmet, és végső soron az akkori kormánypártok, a kereszténydemokrata és a szocialista párt eltűnését eredményezte, rendkívüli veszteségeket okozva magának a maffiának is. Egy jellemző és sokak által idézett mondás szerint: „Azért, mert paranoiás vagy, még nem biztos, hogy nem akarnak elkapni."[118] A fentiek értelmében azonban így is kiegészíthető ez a gondolat: „Azért, mert egyesek el akarnak kapni, még nem biztos, hogy paranoiásnak kell lenned." A hatalommal és az összeesküvés-elméletekkel szemben egyaránt indokolt lehet némi szkepszis.

A bizalom és a bizalmatlanság is lehet patológiás – nemcsak egyéni, hanem társadalmi és politikai szinten is.[119] A patológiás és a normális között a fő különbség, hogy az utóbbi rugalmas és érzékeny a változó környezeti feltételekre, míg az előbbi merev, rugalmatlan és változatlan – továbbá érzéketlen az előfeltevéseket cáfoló vagy megerősítő bizonyítékokra. Ennek alapján sem a vak és feltétlen bizalom, sem a mindennel szembeni bizalmatlanság nem segíti az alkalmazkodást. Vannak viszont olyan társadalmi-történeti konstellációk, amelyekben az összeesküvéses gondolkodásmód jóval könnyebben igazolható, és haszna az egyén és a csoport szempontjából egyértelműbb lehet. Az erős elnyomás, az autoriter vagy diktatórikus hatalomgyakorlás, az erős és történelmi múltra visszatekintő nagyfokú csoportközi (pl. vallási vagy etnikai) ellenségeskedés, az erőforrások krónikus hiánya és az azokért folytatott éles küzdelem, a belső vagy külső háborúk mind olyan tényezők, amelyek jelentősen növelik

az összeesküvések esélyét, és így elfogadhatóbbá tehetik az összeesküvés-elméleti magyarázatokat is.

A demokratikus rendszerek a bizalom és a bizalmatlanság finom egyensúlyán alapulnak: az állampolgárok többségében elfogadják legitimnek a megválasztott vezetőt, ugyanakkor az ellenőrző szervezetek, a szabad sajtó, a hatalmi ágak szétválasztása éppen a hatalom kontroll alatt tartását szolgálja – abból kiindulva, hogy a hatalommal adott esetben mindenki visszaélhet, így a bizalmatlanság indokolt. Így, bár az illiberális vezetők általában összeesküvésekre hivatkozva számolják fel vagy gyengítik meg a demokratikus intézményeket (mint láttuk azt Törökországban, Oroszországban, illetve mostanában Magyarországon és Lengyelországban), valójában az erős független intézmények csökkentik a nagyszabású összeesküvések esélyét.

Még egy fontos érv szól továbbá amellett, hogy a nyitottabb társadalmaknak miért nem lehet állandó szervezőelve a konspiráció: előbb-utóbb mindig lesz valaki, akinek megéri nyilvánosságra hozni a titkokat. Az emberi természet és tervezés tökéletlenebb annál, hogy egyes szereplők úgy játsszanak mindennel és mindenkivel, mintha sakkbábuk lennének. Ez nem életszerű feltételezés – különösen annak fényében, hogy a politikának és a gazdaságnak éppen az a természete, hogy a legfelső pozícióban lévők egymással is folyamatosan versengenek, tehát érdekeltek is abban, hogy egymással szemben terhelő információkat keressenek és hozzanak nyilvánosságra.

Az összeesküvés-elméletek „fogyasztói" oldalán, laikus szemszögből ez a dilemma egyszerűbben merül fel. Konkrét konspirációs teóriák esetében sokszor nincs meg a kellő történelmi, gazdasági, illetve egyéb szakmaspecifikus tudás annak eldöntésére, hogy a konteót igazoló vagy az azt cáfoló bizonyítékok az erősebbek. A szeptember 11-gyel kapcsolatos összeesküvés-elméletek hívői és ellenzői például egy idő után már olyan technikai kérdésekről vitáztak, mint hogy mekkora terhelést bírhattak el az ikertornyok, hány méter magasságból lehet mobiltelefont használni, illetve mekkora darabokra szokott esni egy repülőgép egy épülettel való ütközése során.[120] Így többnyire az dönti el, hogy egy adott csoport hisz-e az összeesküvés-elméletekben, hogy mit gondol a világ és abban a politika működéséről, és hogyan viszonyul azon szereplőkhöz (pl. a kormányhoz, a szabadkőművesekhez, a zsidókhoz), akiket az elmélet összeesküvés hírébe hozott. Akár van azonban részigazsága, akár nincs: az összeesküvéselmélet-hívők számára ez maga a valóság.

Mi jellemző az összeesküvés-elméletekre?

Az összeesküvés-elméletek széles körű népszerűségében az is szerepet játszhat, hogy rendszerint nem tudatos folyamatokon keresztül, hanem „lopakodva" fejtenek ki komoly hatást a gondolkodásra. Valójában sokkal erősebben hatnak, mint azt az elméleteknek kitett személyek gondolnák, és a legtöbben abba az illúzióba ringatják magukat, hogy ők maguk immunisak rájuk.[121]

Az összeesküvés-elméleti gondolkodás axiómái a következők:[122]

1. semmi sem véletlen, azaz minden esemény előzetes tervek alapján kivitelezett;
2. semmi sem az, aminek látszik, azaz a „kézenfekvő" magyarázatok mindig tévesek, és a valóság mindig a háttérben rejlik;
3. minden mindennel összefügg, azaz a látszólag egymással kapcsolatban nem lévő események között is szoros ok-okozati összefüggés lehet.

Mindezek az axiómák egy mechanikus, kiszámítható világot tárnak elénk, amely alapján minden esemény mozgatórugója és háttere felfejthető a „kinek az érdeke?” *(cui prodest?)* kérdésre adott válasz segítségével. Ez a Karl Popper kapcsán korábban is emlegetett szempont azt jelenti, hogy az összeesküvéses logika az események következményeiből következtet vissza az esemény elkövetőjére és magára a szándékra.

Ezen a ponton érdemes szólni az összeesküvés-elméletek paradox *antipszichologizmusáról*. Paradox, hiszen hogy lehet egy olyan elmélet antipszichológiai, amely minden esemény mögött szándékot és akaratot lát? Az összeesküvés-elméletek a véletlenszerű és helyzetileg meghatározott események mögött is mindig akaratot, szándékot, személyiségvonásokat látnak. Miért mondhatjuk mégis, hogy ezek az elméletek a lélektani szempontokat figyelmen kívül hagyó következtetésekkel élnek, és ezért életszerűtlenek?

Legalább két okból. Egyrészt az összeesküvés-elméletek abból indulnak ki, hogy az összeesküvők szándékai szinte mindig maradéktalanul érvényesülnek, számításaikba és a kivitelezésbe nem csúszik hiba: nem tévednek, és éleslátásukat nem homályosítják el érzelmek. Másrészt az összeesküvés-elméletek az összeesküvők néha komplex, sokszereplős csoportjait tökéletesen egységesnek és racionálisnak érzékelik. Ebből pedig az következik, hogy a csoportokban gyakran megfigyelhető folyamatok, mint például a csoportpolarizáció, a csoportok tagjai közötti konfliktusok, a kirekesztés, a csoportokon belüli versengő koalíciók képződése – amiket az összeesküvők manipulatív technikáik során a néppel szemben általában messzemenően kiaknáznak, érdekeiknek megfelelően ellenségeskedést, háborút szítva vagy éppen békekötést szorgalmazva – az összeesküvőktől teljességgel idegenek. Ennek az antipszichologizmusnak a legjellegzetesebb példája a már korábban említett *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei.* Ebben a 20. században rendkívüli karriert befutott és ma is népszerű antiszemita röpiratban a világ meghódításának tervét fejtik ki a világ zsidóságának vezetői. Az írás a zsidóság vezetőit kollektív, egységes entitásként kezeli. Kollektív bölcsességeket fogalmaz meg, olyanokat, mint: „Manapság fontosabb lefegyverezni a népeket, mint háborúba vezetni; fontosabb előnyünkre kihasználni a lángra lobbantott szenvedélyeket, mint eloltani tüzüket”. De az fel sem merül, hogy ezen vezetők között viszály, nézeteltérés vagy érdekkülönbség alakulhat ki. Az összeesküvők tehát a homo oeconomicus racionalitásával jellemezhető, hidegvérű, tudatos emberek, akik bár önérdeküket képviselik, érdekkonfliktus köztük nem jöhet létre. Az összeesküvők által irányított „nép” azonban merőben máshogy működik: manipulálható, impulzív, emocionális és tudatosan szított viszályok által megosztható.

Az összeesküvés-elméleti világkép füzérszerűen összekapcsolódó konteókon alapul. Aki hisz egy összeesküvés-elméletben, az rendszerint más összeesküvés-elméletekben is hajlamos hinni.[123] Az összekapcsolódó teóriákból építheti fel az egyén saját, összeesküvéseken alapuló laikus társadalomképét. A konteók gyakran egymást magyarázó és egymást igazoló elemekből felépített rendszert alkotnak. Egy brit vizsgálat szerint például a szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletbe vetett hit egyik legfőbb bejóslója egy másik összeesküvés-elméletben való hit volt.[124] Így a teóriák sokszor körbeforgó érveléshez vezetnek, ami szinte lehetetlenné teszi a cáfolatukat.

Fontos jellemzője továbbá az összeesküvés-elméleteknek az egyfajta „hasítás”, a „radikális dualizmus”, a jó-rossz éles külön-

választásából fakadó manicheus gondolkodásmód. A konteóknak ez a sarkított, a „jók" és a „gonoszok" heroikus küzdelmére építő logikája teszi lehetővé, hogy a tömegmobilizáció eszközéül szolgálnak a populista erők számára.[125]

Az összeesküvés-elméletek egyik legjellemzőbb vonása a makacs kitartás és az észérveknek való ellenállás. Ezeket valójában nem lehet megcáfolni, hiszen a cáfolat (ami rendszerint hagyományos hatalmi szerepeket elfoglaló szereplőktől: a hatóságoktól, a médiától, a tudomány képviselőitől származik) maga is hitelteleníthető mint az összeesküvés része.[126] Az összeesküvés-elméletek sémaszerű működésmódja kettős mércét alkalmaz az új információk felvételénél. Ami látszólag támogatja az elméletet, azt mint támogató bizonyítékot felhasználja, ezzel is erősítve a teória sikerességét. Az azt cáfoló bizonyítékokat ugyanakkor figyelmen kívül hagyja. Az összeesküvés-elméleti világnézet alapján a média is az ellenséges elitcsoportok által irányított, tehát az összeesküvés része, az ott megjelenő információk is a manipuláció részei, így az összeesküvés elfedését célozzák.

Mivel a vélt összeesküvés titkosan zajlik, ha semmi jel, szemtanú, bizonyíték nem utal a létezésére, az éppen annak sikerét igazolja. Így válhat a bizonyíték hiánya az összeesküvés létezésének legfőbb bizonyítékává. A csoportok és az egyének motiváltak e teóriák fenntartására, és sokszor érzelmileg, gondolatilag és társas szempontból is sokat fektetnek ezekbe, foggal-körömmel ragaszkodva hozzájuk. Ez összefügg azzal is, hogy létezik egy olyan általános gondolkodási heurisztikánk, mely szerint amin sokat gondolkodunk, az bizonyosan igaz is.[127] Az összeesküvés-elméletek a tényeknek és cáfolatoknak való makacs ellenállásuk miatt a demokratikus diskurzusokba és vitákba bevonva is változatlanok maradnak, nemigen formálják és alakítják őket

az ellenérvek.[128] Ezzel pedig éppen a paranoid bizalmatlanság önfenntartó jellegéhez járulnak hozzá; a bizalmatlanságot ugyanis rendkívül nehéz, szinte lehetetlen tapasztalati úton érvényteleníteni.[129]

Az összeesküvés-elméleteknek ez a megcáfolhatatlansága a gyakran egyfajta körben forgó érvelésben is tetten érhető. Ha az összeesküvésnek nincs kézzelfogható bizonyítéka (és általában nincs), akkor maga a konteó igazolja az összeesküvés létét. Hogy a korábbi példához nyúljunk vissza: a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*nek védelmezői például azt mondják, hogy az elmélet igazságtartalmát az bizonyítja, hogy a valóságban éppen úgy történnek az események, mint ahogy az elméletből jósolni lehet.[130] Az összeesküvés-elmélet tehát igaz, mert úgy történnek az események, ahogy az a könyvben le van írva. Az írás azonban éppen a világ megfigyelhető eseményeit igyekszik összeesküvés-elméleti keretben magyarázni. Tehát azért zajlanak a világban úgy a dolgok, ahogy zajlanak, mert összeesküvés van a háttérben. Azért van összeesküvés a világban, mert úgy zajlanak a dolgok, ahogy az összeesküvés-elmélet mondja. Logikus, nem?

3. Az álhírek és összeesküvés-elméletek terjedése

Az álhírekben önmagukban semmi újszerű nincs: egyidősek az emberiséggel. *Fama volat* – azaz a szóbeszéd szárnyal, ahogy a régi latin közmondás tartja, utalva arra is, hogy a megalapozatlan információ is gyorsan lábra kap. Sőt, gyakran még könnyebben is, mint a hivatalos. Az álhíreket, rémhíreket, szóbeszédeket és összeesküvés-elméleteket ugyanis körüllengi a „partizáninterpretációknak" kijáró hitelesség aurája. Sokak számára éppen azért hihetők, mert szembemennek a mainstream narratívával – ráadásul általában személyes csatornákon, egyfajta másodlagos nyilvánosságon keresztül terjednek.

Jól ismert jelenség, hogy az álhírek különösen gyorsan burjánoznak atipikus, veszélyes, különleges helyzetekben, amikor nagy az információéhség, rendkívüli a tét, viszont sok a kétértelműség. Allport és Postman is megírta ezt a második világháború alatti kutatásaikat összefoglaló, 1947-ben megjelent, a szóbeszéd szociálpszichológiájáról szóló klasszikus könyvében.[131] Elméletük és vizsgálataik szerint a szóbeszédek terjesztésének intenzitása egyenesen arányos a szóban forgó téma fontosságával, illetve az információs ambivalenciával.

Minél nagyobb hatású és minél több embert érint tehát egy esemény, továbbá minél ellentmondásosabbak vagy nehezebben

hozzáférhetők az információk, annál inkább megjelennek azok az alternatív magyarázatok, amelyek igyekeznek a rendelkezésre álló kevés információ alapján „betömni" az információs lyukakat. De ennek a folyamatnak természetesen nemcsak a megismerés, hanem a szorongás csökkentése is fontos funkciója lehet. Ebben pedig maga az információátadás folyamata mint társas érintkezés is központi szerepet kap.

A fenti elvek alapján nem véletlen, hogy a háborúk idején az álhírek és rémhírek terjedése (pl. „Nagy-Britannia hadat üzent az Egyesült Államoknak") különösen hálás kutatási téma. A háborúban ugyanis egyszerre történnek a sokak életét befolyásoló események mind a fronton, mind a hátországban – ugyanakkor eközben az információkhoz való hozzáférés erősen korlátozott, és az emberek sokszor szkeptikussá válnak a hivatalos források híreivel szemben. Amire egyébként sokszor jó okuk is van: a háborúk ritkán a demokrácia és a sajtószabadság kiteljesedésének időszakai. Épp ellenkezőleg: háborús korszakban, részben az információs környezet védelme miatt, a demokratikus országok nyilvánossága is zártabbá, centralizáltabbá válik, a hatóságok pedig rendszerint mindent megtesznek annak érdekében, hogy marginalizálják azokat a hangokat, amelyek a háborús döntéseket, a háború szükségességét és a háborús sikereket kérdőjelezik meg. A háborúban lévő ország központi híradása bizonyos szinten minden esetben propaganda-üzemmódra vált: így volt ez az első és a második világháború brit és amerikai nyilvánossága esetében is. Nem véletlen, hogy a kutatók jelentős problémát láttak a szóbeszédekben, és sok vonatkozásban a hatóságok szempontjához közelítő vizsgálataik elsődlegesen arra a célra irányultak, hogy visszafogják ezeknek a híreknek a terjedését, elsősorban két okból: 1. ha az információ igaz, akkor könnyen il-

letéktelen fülekbe juthat; 2. ha pedig nem igaz, akkor demoralizálóan hathat a háborúban álló ország közvéleményére, de akár a fronton harcoló katonákra is. Nem véletlen, hogy a második világháborúban Nagy-Britanniában, Amerikában és Oroszországban is nagyon hasonló, a szóbeszédek terjesztésének veszélyeire rámutató kormányzati kampányok indultak.

A rémhírek és tévhitek hatékony terjesztéséhez rendszerint szükség van a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta hatékonyságra. Már a rádió is kiválóan alkalmas volt erre a célra. Érdemes végiggondolni például, hogy a második világháború előtt létrejövő, állami hazugságokra épülő állami propagandagépezetek a totális diktatúrákban (Mussolini Olaszországa, Hitler Németországa, Sztálin Szovjetuniója) mind a televízió előtti korszakban épültek ki.

A tömegmédia nemcsak szándékoltan, de váratlanul és akaratlanul is tömeghisztériát és tömegpánikot kelthet. Ez történt 1938-ban, halloween előestéjén, amikor az egyik amerikai adó leadta Orson Welles *Világok harca* című rádiójátékát. Az életszerű elemekkel (helyszíni bejelentkezések, híradóbetétek stb.) tarkított rádiójáték egy, marslakók által a Föld ellen intézett támadásról szólt. Bár a rádióbemondók az adás közben többször is elismételték, hogy fikcióról van szó, nem hivatalos hírről, a hallgatók számottevő része pánikreakciókkal reagált. Annak ellenére, hogy az adás végén Orson Welles még egyszer bemondta, hogy szórakoztató adást hallhattak.

Az esetet vizsgáló pszichológusok, Cantril és munkatársai utólag sok ezerre teszik a New Jersey-ben és környékén élő rádióhallgatók számát, akik készpénznek vették az adásban elhangzottakat. Bár egyértelműen kimutatható volt, hogy egyes társadalmi csoportokban nagyobb valószínűséggel dőltek be az

élethűre sikerült műsornak (leginkább az alacsonyan iskolázott, nem magas kritikai érzékű, erősen vallásos és babonás, idősebb emberek), a szerző, Hadley Cantril azt hangsúlyozta: alapvetően a társadalmi-történeti kontextus volt az, ami ezt a hisztérikus tömegreakciót kiváltotta. Az űrszondák és az interkontinentális rakéták fejlődése, a második világháború előszele és a felfokozott nemzetközi diplomáciai helyzet kialakított egy olyan feszültségteli légkört, melyben minden elképzelhetőnek tűnt.[132] Egy dél-svédországi városban 1973-ban lejátszott, a helyi atomerőmű katasztrófájáról szóló, szintén fiktív rádióműsor hatására ugyanakkor visszafogottabb pánikreakciókat mutatott a lakosság – ez volt az úgynevezett „barsabacki pánik".[133] A különbség oka talán éppen a történelmi kontextus volt.

A cím mindent visz

Bár manapság elsősorban a Facebookon és a Twitteren terjedő álhírekről szoktunk beszélni, téves információk terjedéséhez és terjesztéséhez nincs feltétlenül szükség közösségi médiára, ami valójában nem oka, hanem hatékony fóruma az álhírek burjánzásának. Kétségtelen azonban, hogy könnyebbé, olajozottabbá teszi a terjesztés folyamatát, hiszen kiaknázza és felerősíti azokat az információfeldolgozási sajátosságokat, amelyek különböző mértékben mindenkit jellemeznek, és amelyek megismerésünket felszínessé és manipulálhatóvá teszik. Alapvetően három tényezővel magyarázhatjuk az álhírek könnyű terjedését: 1. az információfeldolgozás felszínességével, 2. az elfogultságok szerepével, 3. és a társak információhitelesítő szerepével.

Egyrészt az emberek általában a könnyen emészthető, rövid üzeneteket részesítik előnyben a bonyolult, komplex informá-

ciókkal szemben. Különösen igaz ez, ha olyan témáról van szó, ami sokakat nem is érdekel, és amiről kevés a háttértudásuk, mint például a politikáról. A tipikus álhírek rövidek, maximum ezer-kétezer karakteresek, és a cím már maga is gyakorlatilag összefoglal mindent, amit a témáról „tudni" kell. A cikkek címei pedig tökéletesen kiszolgálják a feldolgozásunk felszínességét.

2016 júniusában egy „tudományos" lap megosztott egy cikket, az alábbi sokkoló címmel: *Egy tanulmány szerint a Facebook-felhasználók 70%-a a tudományos sztoriknak csak a címét olvassa, mielőtt megosztja és kommenteli.*[134] A cikket több mint 90 ezren osztották meg a Facebookon. Annak ellenére, hogy a cím és a bevezető alatt csak *lorem ipsum* töltelékszöveget tartalmazott. Bár jó eséllyel voltak néhány ezren, akik a cikket viccből osztották meg, mert értették a tréfát – a többség vélhetően csak azért, mert érdekesnek tartotta a címet és az első bekezdést.

Bár a fenti cikk egy áltudományos, „Hírcsárda" típusú oldalról származik, valós vizsgálatok rendkívül hasonló eredményekre jutottak. A Columbia Egyetem és más tudományos intézetek kutatóinak eredménye azt mutatta, hogy a tweetben újraosztott cikkek 59 százalékából (!) egy betűt sem olvasnak a felhasználók a címen túl. Így terjednek könnyen, egyszerűen, a kritikai érzék mindenféle feltartóztatása nélkül az álhírek.[135] A cím mindent visz, és a cím, különösen a gyanús hitelességű médiumoknál, a manipuláció legfőbb forrása.

Nem is feltétlenül csak ott. Az online hírverseny az eredendően minőségi újságírást is nagyon erős kihívások elé állítja. Nem véletlen, hogy a címadásra különös gondot fordítanak a szerkesztőségekben, a vendégszerzők pedig néha kidülledt szemmel, csodálkozva nézik, milyen címet ad cikküknek a szerkesztő. A trend egyik eleme, hogy egyre inkább elharapózik például a kérdőjeles, illetve a feltételes módú címadás. Hanula Zsolt újságíró erről[136] így fogalmazott: „Ha egy cikk címében kérdőjel van, akkor a kérdésre adott válasz: nem. Ha pedig feltételes módban fogalmaz, akkor nincs rá bizonyíték."[137]

Bár a magyar álhíruniverzumról még részletesebben is írunk majd, érdemes egy pillantást vetnünk arra, milyen címadási gyakorlattal élnek maguk a virtigli álhíroldalak – ez részben kijelöli a címadás általános trendjeit. Ezen vegytiszta álhíroldalak mögött nincs értelmezhető szerkesztőség, és sokszor semmi nem lelhető fel sem az újságírók személyéről és kilétéről, sem pedig a cikkekben szereplő „információk" forrásáról.

Marinov Iván, az *urbanlegeds.hu* oldal szerkesztője kiváló gyűjtést végzett ezekről a kamuoldalakról.[138] A teljesség igénye nélkül nézzünk végig az általa összeállított listán, és vegyünk sorra néhány címet:

Olyan elképesztően varázslatos dekorációkat mutatunk, amiket ha te is elkészítesz, garantáltan leesik az álluk (1helyen.eu)

Globális hadviselés – Irán van a célkeresztben a III. világháborúra készülődve (alternativhirek.blogspot.hu)

Ilyen teremtményt operáltak ki belőlem! Légy óvatos, itt a védelem... (anepszava.com) (A képen egy jó pár centis, gusztustalan féreg látható.)

Átlagos nyaralóhelynek látszik! De a 34. másodpercben hirtelen történik valami! Még most is libabőrös vagyok! (tudnodkell.info) (Átbukik a sziklán egy hullám.)

Tragédia! Közúti balesetben életét vesztette Kis Grófo! (hir-24.eu) (Kis Grófo akkoriban valóban balesetet szenvedett, de semmi baja nem történt.)

Ezt idd naponta, és már 2 hónap alatt javul a memóriád! (egyazegyben.com)

A gondolat-gép, mint a megfigyelés és a kihallgatás eszköze (rejtelyekszigete.hu) (A cikk a gondolatolvasó gépekről szól.)

Videó: 7 éves kislányt a játszótéren erőszakolt meg egy migráns! (napimigrans.info)

A Holdon 250 millió állampolgár él... Kitálalt a volt CIA pilóta? (mindenegybenblog/avilagtitkai)

A fenti, részben politikai, részben összeesküvéses, részben pedig életmódtanácsokkal szolgáló cikkekben annyi a közös, hogy megalapozatlan vagy szándékosan téves állításokon alapulnak, illetve hogy címeik megfogalmazása a maximális kattintásszámot célozza.

A címek egyes stilisztikai jellemzői ezek alapján már könnyen azonosíthatók:

- túlzó kifejezések használata: „elképesztően", „tragédia";
- a befogadó érzelmi reakcióinak előrevetítése, előzetes tényként rögzítése: „leesik az állad", „még most is libabőrös vagyok";
- rémisztő, apokaliptikus forgatókönyvek tényként kezelése (pl. harmadik világháború);
- a felkiáltójel szinte kötelező használata.

A honlapok neve is beszédes. Ezek vagy semleges gyűjtőoldalra utalnak *(1helyen.eu, mindenegybenblog.hu)*, vagy valami létező híroldal nevét módosítják *(anepszava.com)*, esetleg nagy titkok felfedését ígérik (tudnodkell, a világ helyzete, titkolt hírek). Ezen oldalak többsége leginkább pénzből működik: Google-hirdetések, Payclick- és Netadclick-kattintások révén. A honlapok és hirdetőik az emberi hiszékenységből gazdagodnak meg. Egyes oldalak döbbenetes forgalmat produkálnak: a Mindenegyben blog Facebook-oldala[139] több mint 700 ezres (!) követőtábort tudhat magáénak, és az *alexa.hu* összesítése szerint 2018 januárjában a 194. legolvasottabb hírportál volt Magyarországon.

A virtuális valóság létrehozása természetesen nem új jelenség. A totalitárius rendszerek vezetői (mint például Hitler, Sztálin, Mussolini vagy manapság Kim Dzsongun) teljes társadalmakat tudtak álhírekkel berendezett, virtuális társadalmi világban tartani. Háborús időkben és diktatúrák alatt azonban a hivatalos kommunikációs kánon, illetve az ennek alternatívájaként létrejött másodlagos nyilvánosság törvényszerűen eredményezi az álhírek elburjánzását.

Sokkal érdekesebb ugyanakkor, amit manapság tapasztalhatunk: az álhírek békeidőben, az elvben nyitott nyilvánosságú, demokratikus nyugati társadalmakban is terjednek, ahol az interneten és a tömegmédián keresztül mindenkinek szinte korlátlan a hozzáférése az információkhoz és a megbízható forrásokhoz. Az adatok nyomasztó mennyisége azonban mintha nem csökkentené, hanem növelné az információs bizonytalanságot és a manipulálhatóságot. Sőt, sokszor az álhír és az összeesküvés-elmélet vág rendet a káoszban és mutatja meg a versengő narratívák közül a „valódit", amit el akarnak előlünk titkolni.

A hagyományos médiában való bizalom csökkenésével egyre erősebb az igény az olyan típusú hírekre, amelyek ezt a titkolt, rejtett „valóságot" tárják elénk. Ami sokszor izgalmasabb, érdekesebb és koherensebb, mint az igazság. Az álhíripar legijesztőbb vonása nem az ördögi zsenialitás, hanem a banalitás. Az Egyesült Államokban 2017 februárjában, az elnökválasztás után egy 28 éves fiatal viccből elindított egy kamuhíroldalt, és maga is meglepődött azon, hogy egy hét alatt egymillió kattintást ért

el.[140] Az álhírek és az összeesküvés-elméletek terjedését elsősorban a népszerűségükre alapozható anyagi profit magyarázza.

A közösségi média tartalmainak feldolgozása vélhetően általános kihívás elé állít sokakat. Nemcsak az idősebb generációk tagjait, akik számára szokatlan és talán kevésbé természetes ez a közeg, hanem azon fiatalokat is, akik esetében azt gondolhatnánk, hogy mivel már a közösségi felületek világában nőttek fel és szocializálódtak, sokkal értőbb módon tudják kezelni ezeket az eszközöket, és immunisak a megtévesztés olcsó módszereire.

A Stanford Egyetemen végzett kutatássorozat azonban ennek éppen az ellenkezőjét találta.[141] A főképp amerikai középiskolásokra fókuszáló kutatás eredménye szerint a fiatalok sokszor képtelenek voltak megkülönböztetni a fizetett tartalmakat a valódi cikkektől (annak ellenére, hogy az előbbit meg is jelölték), és nem tudták elkülöníteni a hiteles, mainstream forrásokat a hasonló nevű, nem létező felületektől vagy álhíroldalaktól (pl. CNN vagy CMN). Ez utóbbinak azért is van jelentősége, mert ahogy korábban láttuk (és később, az amerikai álhíroldalak esetében is látjuk majd), az álhíroldalak címe sokszor szándékosan a megtévesztésig hasonlít valamelyik bejáratott mainstream híroldal nevére. Mindezek a jelenségek alapvetően a felszínes információbefogadás következményei.

Ugyanakkor az is igaz, hogy az emberek sokszor olyan információt keresnek, ami megerősíti a már létező véleményeiket és hiedelmeiket, és nem olyat, ami ellentmond azoknak. Ezért sokszor vonzóbb, kényelmesebb és kellemesebb az álhírekből felépített pszeudovalóság, mint az objektív tények száraz, kusza, sokszor árnyaltabb világa. Az elfogult vélemény az egyik legtermékenyebb táptalaja az összeesküvés-elméletekre és álhírekre való fogékonyságnak, ahogy azt számos kutatás bebizonyította.

Rendkívül elterjedt volt például az elmúlt években az Egyesült Államokban az az összeesküvéses álhír, mely szerint Barack Obama valójában nem is az Egyesült Államok területén, hanem Kenyában született, és a születési anyakönyvi kivonatát csak meghamisították annak érdekében, hogy ő lehessen az elnök. Az USA alkotmánya tiltja ugyanis, hogy olyasvalaki tölthesse be az elnöki posztot, aki nem az Államok területén látta meg a napvilágot. Ez közel sem népszerűtlen elmélet: egy 2009-es kutatás szerint az amerikaiak egynegyede hitt benne, további 14 százalék pedig bizonytalan volt Obama születési helyét illetően.[142] Sokan tettek is azért, hogy ezt a nézetet széles körben terjesszék: Donald Trump például azt írta 2012-ben a Twitteren: „Egy nagyon megbízható forrással beszéltem ma telefonon, aki elmondta, hogy Obama születési anyakönyvi kivonata hamisítvány."[143] Trump ezt a kijelentését vonakodva vonta vissza a 2016-os elnökválasztási kampányban – de a *The New York Times* forrásai szerint magánbeszélgetésekben azóta is terjeszti az álhírt.

A vonatkozó kutatások szerint a déli, volt rabszolgatartó államokban jóval erősebb ennek a teóriának a támogatottsága, és USA-szerte elsősorban azok hitték el, hogy Obama nem az Egyesült Államokban született, akik a feketékkel szemben eleve előítéletesek voltak, illetve akik a Republikánus Pártra szavaztak.[144] Ez a teória jól mutatja, hogy az álhíreknek és az összeesküvés-elméleteknek „célja van": aki azt hiszi és hitte, hogy Obama Kenyában és nem az Egyesült Államokban született, annak „legitim" magyarázata volt arra, miért tartja az USA akkori, általa utált elnökét illegitimnek.

Ez persze talán még nem olyan meglepő eredmény – jól mutatja azonban, hogy a pártos vélemény erősen hajlamosíthat bárkit – gyakorlatilag intelligenciától függetlenül – arra, hogy

álhíreket, összeesküvés-elméleteket fogadjon el, ha azok jól illeszkednek a világképébe. Azt a véleményt, hogy a szeptember 11-ei terrormerényletet valójában az amerikai kormány és az olajlobbi hajtotta végre az amerikai nép ellen, jellemzően a demokraták támogatták, hiszen a republikánus elnök, George W. Bush első elnöki ciklusa alatt történt a merénylet.[145] Az a tény, hogy Busht újraválasztották, természetesen csak erősítette a teóriát, hiszen az összeesküvés-elméletek logikája a következményekből következtet vissza az elkövetőre és a szándékra: „az, hogy újraválasztották, jól mutatja, hogy működött az összeesküvés". Obama elnök egyik környezetvédelmi tanácsadója maga is osztotta ezt a nézetet – erre utal legalábbis, hogy aláírt egy olyan petíciót, amely annak kivizsgálását sürgeti, hogy a Bush-adminisztráció tudott-e előzetesen a terrortámadásról.[146]

Van azonban olyan összeesküvés-elmélet is, amelynél első látásra – főleg talán Európából nézve – nem ennyire magától értetődő, hogy miért befolyásolják a politikai nézetek. 2013-ban Barack Obama szavazóinak csak 12 százaléka, míg Mitt Romney szavazóinak 61 százaléka gondolta például azt, hogy a globális felmelegedés kitaláció. De vajon mi köze lehet a pártpreferenciának ahhoz, hogy mit gondolunk a globális felmelegedésről, ami egyértelműen bizonyított, tudományos tény?[147] Az energiakérdés az Egyesült Államokban erősen átpolitizált. Az utóbbi évtizedekben egyértelműen a demokraták váltak inkább a megújuló energiák terjesztőivé, míg a republikánusok inkább a klasszikus, olajalapú iparágak és technológiák (illetve energiakitermelés) védelmezőivé. Ez a különbség természetesen a kampányadományokban is jobban meglátszik: a zöldenergia-lobbi inkább a demokrata, az olajlobbi inkább a republikánus jelölteket favorizálja. Ha a globális felmelegedés csak kitaláció, akkor nincs szükség az ipari károsanyag-kibocsátás csökkentésére, kisebb autók használatára, nemzetközi klímaegyezmények betartására és betartatására – hiszen a környezetvédelem értelmét veszti, és öncélúnak tűnik. Hogy egy konkrét, téves nézetben hiszünk-e, valójában legtöbbször nem magáról az ügyről szól, hanem a vélemények mögötti szövevényes, mégis sok szempontból fekete-fehér logikára épülő politikai logikáról. Akik nem hisznek a globális felmelegedésben, szkepszisüket nem a klímaváltozást támogató és azzal kapcsolatban szkeptikus tudományos bizonyítékok hosszas mérlegelésére alapozzák – hanem javarészt az előzetes politikai véleményük során alakítják ki az álláspontjukat. A szeptember 11-ei terrormerényletet kormányzati összeesküvésnek tartó amerikai polgárok sem valószínű, hogy az (érvelésben sokszor megjelent) ikertornyok statikai elemzésére alapozták volna azt a véleményüket, hogy egy ilyen magas épület repülőgép-becsapódás miatt úgy nem dőlhet össze. Ilyen helyzetben a legfontosabb iránytű a pártpreferencia: az, hogy milyen pártot vagy politikust szeretünk, ijesztően sok kérdésben képes formálni a véleményünket – miközben természetesen meg vagyunk arról győződve, hogy véleményünk önálló döntés és logikus következtetés következménye.

A példákért természetesen nem kell mindig az Egyesült Államokba menni. A Capital Research közvélemény-kutató intézet 2007-ben készített egy felmérést a nem sokkal korábban üzembe helyezett Combino villamosokról – még Demszky Gábor főpolgármestersége idején. A liberális és a baloldali szavazók a villamosokat alapvetően tágasnak, esztétikusnak és kényelmesnek találták. A jobboldali szavazóknak ugyanezek a villamosok

jóval kevésbé tetszettek: helyszűkére, rossz légkondicionálásra, kényelmetlen székekre panaszkodtak. Magyarországon élve ez a történet természetesen nem hat rendkívülinek. Pár lépés távolságból azonban jól látszik a helyzet abszurditása: a pártpreferencia ugyanis ebben az esetben azt változtatta meg, milyennek észleljük a minket körülvevő fizikai valóságot. Ha pedig egy olyan kézzelfogható tárgy észlelését is alapvetően képes meghatározni a politikai hovatartozás, mint amilyen egy villamos, akkor igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy elvontabb politikai kérdésekben, amelyekről kevesebb közvetlen tapasztalatunk van – mint a globális felmelegedés, szeptember 11., az iraki háború vagy a holdraszállás –, manipulálhatóvá tesz bennünket a pártos vélemény, és fogékonnyá az álhírekre.

Saját kutatásaink[148] is azt mutatták: a magyar választók könnyebben hiszik el a kormányt támogató, vágyteljesítő álhíreket (pl. Ferenc pápa találkozott Orbán Viktorral), ha kormányoldali szavazók, és könnyebben a kormányellenes álhíreket (Orbán Viktor pszichiátriai gyógykezelést kap), ha ellenzéki szavazók. Amiben szeretnénk hinni, azt egyszerűen könnyebben elhisszük.

A közösségi média algoritmusai bizonyos szempontból csak kiaknázzák azt a hajlamunkat, hogy a saját politikai véleményünk megerősítésére vágyunk, bezárva minket egy olyan, visszhangzó kamrába, amelyben csak a saját véleményünket halljuk. Gyakorlatilag olyan véleményklímát hoz létre körülöttünk, amilyenben élni szeretnénk: ahol azok a témák foglalkoztatnak másokat is, mint minket, és az emberek többsége azt gondolja a dolgokról, mint amit mi. Persze ezek a visszhangkamrák nemcsak a vágyainkat, hanem a félelmeinket is visszatükrözik.

Ezek az algoritmusok ráadásul manipulálhatók is. Ahogy az történt például a Cambridge Analytica, a Donald Trump főtanácsadójához, Steve Bannonhoz kapcsolódó big data cég esetében,[149] mely sok millió Facebook-felhasználóról szerzett (és vásárolt) adatokat, és így hatékonyan, célzott dezinformációval tudott hatni azok „belső démonaira", ahogy a cég egyik korábbi alkalmazottja fogalmazott.

Fontos emberi tulajdonság az is, hogy jellemzően előnyben részesítjük a társaktól, ismerősöktől származó, szociálisan hitelesített információt a tömegkommunikációból származó távoli, absztrakt hírekkel szemben. Kahneman, a Nobel-díjas pszichológus számos példát hoz fel arra, hogy az emberek hitelesebbnek tartják és jobban tekintetbe veszik a személyes, élményszerű közléseket, mint a tényszerű, száraz statisztikákat. Ez sokszor igaz a szakértőkre is. A személyes ismeretség, benyomás, tapasztalat könnyen felülírhatja az absztrakt tudást. A közösségi média varázsereje ebből a szempontból abban rejlik, hogy ötvözi a személyes hitelesség varázsát a tömegkommunikáció hatékonyságával. Az előbbi azért is fontos, mert a mai, tömegkommunikációtól megcsömörlött nyugati társadalmakban egyre erősebb a szkepszis a médiával szemben. A közösségi felületeken azonban a számunkra kedves barátok, ismerősök, mértékadónak tartott véleményvezérek hitelesítik az információt, sokszor anélkül, hogy érdemi vitára kerülne sor. Ez pedig a legszélsőségesebb, a valóságtól leginkább elrugaszkodott véleményeknek is szinte szabad teret enged. A 2016-os elnökválasztási kampány hajrájában például a kamuhírek elérése a közösségi médiában meghaladta a hagyományos média híreinek elérését: a kamuhírek győzedelmeskedtek.[150] A közösségi média nem teremt új mi-

nőséget, nem változtatja meg az embereket. Egyvalami azonban biztos: a közösségi média 21. századi eszközeivel sokkal könnyebb középkori nézeteket terjeszteni, mint valaha.

A macedón féknyúzgyár

Hogy az álhírek mennyire elöntötték a közösségi médiát az amerikai elnökválasztási kampányban, az sokaknak már az eredmények előtt feltűnt. A *Buzzfeed* és a *The Guardian* olvasói 2016 őszén lettek először figyelmesek arra, hogy a rengeteg, politikai álhírt terjesztő oldal közül 140-150-et a macedóniai Velesz városában jegyeztek be. Egy 45 ezres lakosú macedón kisváros egyszerre a nyugati újságírók érdeklődésének középpontjába került. Az amerikai választások utáni két hónapban valószínűleg több nyugati újságíró járt a városban, mint az azt megelőző húsz évben összesen.

Ott jegyezték be az olyan, azóta már javarészt törölt kamuhíroldalakat, mint a *worldpoliticus.com*, a *trumpvision365 .com*, a *usconservativetoday.com*, a *donaldtrumpnews.co* és a *usadailypolitics.com*. A címükben az a közös, hogy valamilyen formában hasonlítanak már meglévő website-ok címére. A tartalmukban pedig az, hogy szinte kizárólag Donald Trumpot támogató-magasztaló, valamint Hillary Clintont és Obamát támadó hírek jelentek meg rajtuk. Ahogy fentebb is szóba került: a cikkekre klikkelést és azok megosztását szinte kizárólag a címük határozza meg. Olyan címek jelentek meg ezeken az oldalakon, mint például: *Most értesültünk: Obama illegálisan utalta az igazságügyi minisztérium pénzét Clinton kampánystábjának; Azonnali hír: Obama beismerte, hogy nem fogja itthagyni a Fehér Házat, hatalomban marad!; Trey Gowdy feltárta FANTASZTIKUS tervét Hillary bebörtönzésére, ha vége a választásoknak, neki VÉGE LESZ!* Ezeknek a híreknek nemhogy nem volt igazságmagvuk, teljesen a semmiből építették fel és terjesztették őket – de kik is?

Az említett híreket nem ördögi, zseniális spin-doctorok gyártották. Nem is rafinált pszichiáterek vagy rutinos, kiégett újságírók. És nem is orosz trollok vagy az orosz titkosszolgálatok alkalmazottai. Hanem főiskolás és egyetemista macedón tinédzserek, akik fizetésként vagy zsebpénz-kiegészítésként tekintettek erre a lehetőségre. Álhírek gyártásával ugyanis jobb pénzt tudtak keresni, mint bármilyen más munkával. Havonta akár sok tízezer dollárt is – míg az átlagkereset Veleszben 400 dollár alatt van. A több tucat álhírgyártó veleszi tinédzser legsikeresebbjei luxuskörülmények között élhettek hónapokig, házakat, autókat vehettek, ők voltak a partik császárai. A lányok körében a helyi geekek népszerűbbé váltak, mint a macsók. Ráadásul a város lakói és a fiatalok szülei is büszkék voltak rájuk. Hiszen pénzt kerestek, saját ötlettel, és túljártak az amerikaiak eszén, akik előszeretettel kattintottak a cikkeikre.

Az említett tinédzserek mögött nem állt a Cambridge Analytica módszertani tudása és kifinomult adatbázisa. Elmondásuk alapján egyáltalán nem is érdekli őket a politika. Az sem érdekli őket, hogyan szavaztak az amerikaiak a választáson, ők csak pénzt akartak belőlük csinálni. Becsületükre legyen mondva, hogy a politikai pluralizmus jegyében Hillary Clintont és Bernie Sanderst promotáló, illetve Donald Trumpot támadó álhírekkel is próbálkoztak. De nem sok sikerrel. Hamar rájöttek, hogy az amerikai hírolvasókat alapvetően Donald Trump érdekli, és

azok az álhírek működnek, amelyek az ő narratíváját erősítik. „Az amerikaiak szeretik a sztorijainkat, és mi pénzt csinálunk belőlük – büszkélkedett egyikük a BBC riporterének. – Kit érdekel, hogy igazak-e vagy hamisak?"[151]

Az egyik macedón tinédzser azzal büszkélkedett a *The Washington Post*nak, hogy Trump neki köszönheti az elnökségét. Nem csoda, hogy a várost, amely Jugoszlávia alatt még Tito Velesz néven létezett, az utóbbi időben Trump Velesszé keresztelték át.

Az álhírek sokszor számukra is megdöbbentő sikereket produkáltak. A *Hillary Clinton azt mondta 2013-ban: szeretném, ha Trumphoz hasonló emberek indulnának a választásokon, ők becsületesek, és nem megvásárolhatók* című cikk például egy hét alatt 480 ezer megosztást, reakciót vagy kommentet vonzott a Facebookon. (Összehasonlításképp: a Trumppal kapcsolatos legsikeresebb oknyomozó cikkek sem produkáltak többet, mint ennek az egyharmada.) A macedón szájtok ontották magukból az olyan, később a kampányban erősen megjelenő állításokat, mint hogy a pápa támogatja Donald Trumpot, vagy hogy Mike Pence úgy fogalmazott, hogy Michelle Obama „az eddigi legközönségesebb first lady". Ezen oldalakon néha valódi hírek is szerepeltek; azonban a *Buzzfeed* szerint az öt legsikeresebb cikk közül négy kamuhír volt.[152] Ahogy az egyik macedón tinédzser fogalmazott: „Azt kell írnod az embereknek, amit látni akarnak, nem azt, amit meg szeretnél mutatni."[153]

Igazán ötletes és innovatív, igaz?

Egyáltalán nem. Az egész jelenségben az a legijesztőbb, hogy mennyire mechanikus és egyszerű. Ezek a sablonos címekre és dizájnra épülő, több tucat tini által készített oldalak sokszor

nem csináltak mást, mint híreket vettek át, plagizáltak, módosítottak vagy torzítottak el. Volt, hogy több cikkből ollóztak össze egy sajátot. Máskor ők írták a cikkeket, nagyon egyszerű logika alapján. (Természetesen a macedón tinédzserek angolja sem tökéletes – ami szerencséjükre a szabados angolszász címadási gyakorlatban nem okoz problémát.) Utána a cikkekre ráraktak a Facebookon pár tíz dollárnyi posztpromóciót – a siker pedig garantált volt. Bevételeiket az oldalon elhelyezett hirdetések után szerezték. A százezernyi amerikai választót elérő cikkek „megírása" és meghirdetése így sokszor a veleszi fiataloknak nem telt többe öt percnél, és dollártízezreket kerestek vele.

Az emberi felületesség és hiszékenység mindig is jövedelmező üzletek alapja volt, de talán sosem volt olyan egyszerű kiaknázni, mint a közösségi média korában.

Robothadsereg az álhíripar szolgálatában

Lehet, hogy a macedón tinik számára az álhírek írása inkább mechanikus, korlátozottan kreatív és kiszámítható feladat volt – az álhírek nagyipari mértékben való terjesztése azonban még ennél is jóval lecsupaszítottabb és automatizáltabb.

Különösen a Twitteren, de a Facebookon is egyre nagyobb mennyiségben vannak jelen az úgynevezett *bot*ok. Ezek olyan robotok, amelyek programozott módon, sokszor rendkívül nagy mennyiségben ontják magukból, profiltól függően, a véleménynek álcázott terméknépszerűsítő kampányokat, pornósztárok hirdetéseit vagy éppen orosz vagy kínai álhíreket és összeesküvés-elméleteket.

A washingtoni Atlantic Council agytröszt alá tartozó, az új információ-hadviselési eszközökre szakosodott DFR Lab mun-

katársai végezték talán a legalaposabb munkát az ilyen botok elemzésében. Különösen azokat vizsgálták, amelyeket az orosz propaganda használt fel bizonyos célokra – mint például a Donald Trump melletti és a Hillary Clinton elleni információk megosztása, az orosz állami hírcsatornák (főleg az *RT* és a *Sputnik*) tartalmainak megosztása stb.

A DFR Lab munkatársai néhány hasznos tanácsot fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogyan lehet felismerni a botokat – a Twitteren, de adott esetben a Facebookon is.

1. Aktivitás. Az automatizált Twitter-botok rendkívül aktívak, napi 72 tweet felett már nagyon valószínűtlen, hogy egy adott profilt ember kezeljen. De vannak egészen extrém esetek is. @sunneversets100, egy Kreml-barát troll 288 nap alatt 203 ezer tweetet tolt ki az éterbe. Ez kétpercenként egy posztot jelentene 24 órán keresztül, több mint 9 hónapig, ami nem lenne életszerű egy embertől.
2. Anonimitás. A botok általában nem fednek fel magukról személyes információt. Amikor mégis – például képek formájában –, akkor Google-képkeresővel könnyedén kiszúrható, ha a netről lopott profilokat használnak.
3. Felerősítés. A botok általában nem gyártanak saját tartalmat, csak megosztanak, esetleg lájkolnak vagy idéznek más oldalakról.
4. Gyenge profil, erős hatás. A botok egyes esetekben több ezer fős hálózatokat (botnet) alkothatnak a nagyobb hatás elérése érdekében. A DFR Lab munkatársai egy olyan profilt említenek, amelynek kevesebb mint nyolcvan követője van, és amelynek az egyik posztját mégis 23 ezren (!) osztották meg. Rendkívül valószínű, hogy ezt egy nagyobb hálózat részeként érhette el.
5. Közös tartalom. Sok oldal egyidejűleg osztja meg ugyanazokat a tartalmakat, azonos időben, azonos sorrendben.
6. Sziluettek. Sok esetben a botoknak profilképük sincs.
7. Ellopott fotó. Amikor a botoknak profilképet választanak, jellegzetesen színésznők, szupermodellek fotóit választják – olyan képeket, amelyek tulajdonosait a követők előszeretettel visszakövetik, ha bejelölik őket.
8. Értelmetlen karakter- és számsorok mint felhasználónevek. Gyakoriak a névváltoztatások is – például különböző a Twitter-név és a profilnév. Néha még arra sem ügyelnek, hogy a nemek megegyezzenek: a twitternév férfi, a profilnév női név.
9. Sok nyelven tweetelő, „bábeli" botok.
10. Reklámok posztolása. Az emberi felhasználók ritkán promotálnak reklámokat, a botok annál gyakrabban.
11. Automatizált szoftverek használata – például mindig ugyanaz az url-rövidítő.
12. A retweetek és a like-ok aránya megegyező, hiszen a botokat sokszor úgy programozzák, hogy mind a kettőt egyszerre tegyék meg.

Logikusnak tűnik, hogy a „tűzzel a tűz ellen" elvet alkalmazva a botokat azok ellen is fordíthassák, akik ártani akarnak velük. Az álhírek elleni fellépés egyik bevett eszköze is a botok botokkal való ellensúlyozása lehet.[154]

Mindez azonban egy meglehetősen sötét jövőt vetít előre.

Ahogy Marshall McLuhan fogalmazott még a hetvenes évek elején:[155] „A III. világháború már egy gerillainformációs háború lesz, amelyben eltűnik a hadsereg és a civil lakosság közti különbségtétel." McLuhan ezen gondolata gyakorlatilag profetikusan hat. A mesterséges intelligencia fejlődésével a ma még esetlenül és megmosolyogtatóan működő botok és az emberek közti kommunikáció sokkal kevésbé lesz megkülönböztethető. Jó mesterségesintelligencia-algoritmusokkal az álhírgyártás folyamata is automatizálható lesz. Ma még javarészt emberek csapnak be minket, gépek segítségével, holnap ehhez már jó eséllyel emberek sem kellenek majd.

4. Az összeesküvés-elméletek és álhírek előzményei és következményei

Néha a pizza tényleg csak pizza

2016. december 4-én egy 28 éves, észak-karolinai születésű férfi, Edgar Maddison Welch belépett a washingtoni Comet Ping Pong pizzériába a marylandi határ közelében. Ebédidő volt, az étterem tele volt étkező családokkal. Az új vendég nem úgy viselkedett, mint általában a pizzériákban szokás, és nem is pizzát szeretett volna. Hatalmas gépfegyverrel a kezében érkezett, amit rá is fogott az egyik alkalmazottra. Az étteremből hanyatt-homlok menekült mindenki, aki tudott – többek között egy háromtagú család, amely éppen az ötéves kisfiú születésnapját ünnepelte. Welch azért jött, hogy afféle magányos igazságtevő Rambóként felderítse és felszámolja azt az állítólag Hillary Clinton fő kampánytanácsadója, John Podesta által kiépített pedofilhálózatot, amelynek főhadiszállása egyes „híroldalak" szerint éppen az a pizzéria volt. Mivel a hírek arról szóltak, hogy a pizzéria alagsorában tartják a gyerekeket, akiket szexuálisan bántalmaznak, fegyverével lement az alagsorba is – ahol, számunkra talán nem meglepő módon, pizzasütő kemencéket talált. A férfi, miközben az emberek pánikban rohantak el a helyszínről, igyekezett kikutatni, hol rejtették el az ártatlan kicsiket, és hol húzódnak a titkos alagutak. Néhány lyukat is lőtt a padlóba, hogy ellenőrizze, nin-

csenek-e alatta titkos raktárhelységek. Miután semmit sem talált, csalódottan feladta magát a helyszínre érkező rendőröknek.

Ez az eset jól mutatja, hogy az összeesküvés-elméletek és álhírek mennyire nem ártatlanok és hatástalanok. A *pizzagate* konteó olyannyira elterjedt, hogy egyes kutatások szerint a republikánus szavazók fele elhitte.[156] A teória azon alapult, hogy Hillary Clinton (az egyre egyértelműbben a Kreml eszközeként szolgáló Wikileaksen) kiszivárogtatott e-mailjeiben, a kampány munkatársai közötti párbeszédekben feltűnően gyakran jelent meg a „pizza" szó – amiből sokan arra következtettek, hogy ez a gyerekekre vonatkozó titkos kód, és valójában a pedofíliára utal.[157] A pizzériaellenes fegyveres támadás azért is volt bizarr, mert összecsúszott benne a „pizza" szó szerinti és a vélelmezett másodlagos, rejtett jelentése. Ami azonban fontosabb: egy nulla valóságtartalmú elmélet kis híján családok életébe került. A pizzéria tulajdonosa számos halálos fenyegetést kapott. A teóriát ez esetben politikusok is propagálták: Michael Flynn, Donald Trump közeli szövetségese és egy rövid ideig nemzetbiztonsági tanácsadója maga is terjesztette a Twitteren.[158]

Az alábbi fejezetben amellett fogunk érvelni, hogy az összeesküvéses álhírek igenis fontosak és veszélyesek tudnak lenni – még ha nem is mindig azok. A politikai, társadalmi és egészségüggyel kapcsolatos konteók befolyásolják az egyének viselkedését,[159] embercsoportokat tehetnek bűnbakká és erőszak áldozatává, szélsőséges politikai mozgalmakat fűthetnek fel – vagy egyszerűen csak alaptalan szorongással és félelmekkel keseríthetik meg az életünket. Melyek azok a társadalmi-környezeti körülmények, amelyek hozzájárulhatnak az összeesküvés-elméletek és álhírek elburjánzásához?

Az összeesküvés-elméletek és álhírek terjedésének körülményei

A paranoid gondolkodás

Egy kiváló szociálpszichológus, Roderick Kramer a „paranoid szociális kogníció"[160] fogalmával foglalja össze a gyanakvás és a bizalmatlanság azon formáját, amely komoly rombolást vihet véghez egyes csoportokon belül és csoportok között egyaránt. A kifejezés alatt a szerző olyan hiedelmeket ért, amelyek középpontjában az a nézet áll, mely szerint az egyén vagy csoportja zaklatás, fenyegetés, rémisztgetés, bántalmazás, leigázás áldozatává válik rosszindulatú mások által. Fontos, hogy ez nem szükségszerűen hibás vagy tévképzeteken alapuló, hanem esetleg csak eltúlzott vagy rosszkor és rossz helyen alkalmazott, félreértelmezéseken vagy „félreészleléseken" alapuló formája a gyanakvásnak és a bizalmatlanságnak. Ehhez kapcsolódó fogalom a „csoportközi paranoia" is, ami kifejezetten a saját csoport (nemzet, etnikum, vallás, politikai oldal stb.) fenyegetettségének az érzése más, rosszindulatú csoportok által.[161]

Közel sem ritka, hogy hétköznapi emberek a paranoiára jellemző következtetési folyamatokat alkalmaznak, amelyekkel a zavaró vagy fenyegető társas-társadalmi körülményeket próbálják értelmezni, illetve azokkal igyekeznek megküzdeni. Már korábban szóba került, hogy az összeesküvés-elméletek és a paranoid képzelgések között mutatkozik némi kapcsolat. Vannak ugyanakkor olyan jellegzetes helyzetek, amikor az egyén mindenben konspirációt lát – azaz túlbecsüli mások cselekvéseinek összehangoltságát és tervezettségét, illetve a független események cselekvői között is személyes kapcsolatot, együttműködést

feltételez, valamint ártó szándékot tulajdonít másoknak. Ez a jelenség annak köszönhető, hogy a személy túlzott figyelemmel követi a környezete eseményeit – ezt hívják a pszichológusok *hipervigilanciának*. Ha valamire túl nagy figyelmet fordítunk, akkor olvasni kezdünk a kis jelekben is, és ott is összefüggést látunk majd, ahol valójában nincs. Ez mindenkinek ismerős lehet a saját életéből is.

Hogy milyen tényezők hívhatják elő ezt a fajta paranoid társas megismerést? Például a már említett kisebbségi csoporthelyzet. A kisebbségi vagy elnyomott csoport tagja számára tagsága folyamatosan hangsúlyos, jelen van és megjelenik a hétköznapi érintkezésekben. A kisebbségi csoportba tartozás felerősítheti az én- és csoporttudatosságot, az önmagára irányított figyelem erősebb lesz, és ez sokszor megágyaz a paranoid képzeteknek. Nem véletlenül kutatások visszatérő eredménye, hogy kisebbségi csoportok tagjai (az Egyesült Államokban leginkább a feketék és kevésbé hangsúlyosan a mexikói amerikaiak) körében erősebbek a paranoid képzetek, amelyek jellegzetesen arról szólnak, hogy a többség a kisebbség kizsákmányolására, elnyomására, elpusztítására tör.[162] Ez természetesen nem mindig megalapozatlan. A faji, nemi vagy éppen osztályalapú elnyomás az emberi közösségek alapvető elve volt mindig is – és maradt napjainkban is,[163] még ha egyes civilizációs intézmények ezt igyekeznek is több-kevesebb sikerrel tompítani.

Nem véletlen az sem, hogy az egyes államok által finanszírozott álhírgépezet és propagandaipar is messzemenően megkísérli kihasználni a faji feszültségeket. Az Egyesült Államokban például orosz trollok és kamuoldalak megpróbálták a *Black Lives Matter* (A Fekete Életek Számítanak) mozgalmat – amelyet egyes, feketék elleni, tényleges rendőri túlkapások hívtak életre – felhasználni a saját céljaikra: elsődlegesen a faji konfliktusok további szítására. A *Blacktivist* nevű (azóta már felfüggesztett), Oroszországból irányított Facebook- és Twitter-oldalak például demonstrációk szervezésében és a „fekete düh" részben álhíreken keresztüli erősítésében voltak különösen aktívak. Ugyanakkor tényleges fekete aktivisták az oldal adminisztrátorait nem tudták rávenni, hogy személyesen is jelenjenek meg a demonstrációkon.[164] Még beszédesebb a Facebook és Twitter szerint szintén Oroszországból irányított, azóta törölt *Black Fist* (Fekete Ököl) elnevezésű oldal, amely önvédelmi tanfolyamokra toborzott fekete résztvevőket a feketék által sűrűn lakott városokban a legerősebb feszültségek idején,[165] mondván: „Mutasd meg nekik, hogy a Fekete Erő számít!" Ezek az esetek arra utalnak, hogy az orosz titkosszolgálati „aktív intézkedések" is előszeretettel használják ki a frusztrált és sérülékeny, ezért paranoiára hajlamos kisebbségek identitásában rejlő lehetőségeket. Nem véletlen, hogy a Kreml lelkes támogatója a szecesszionista törekvéseknek is,[166] globálisan és a régióban (különösen Ukrajna vonatkozásában) egyaránt.

A kisebbségi helyzettel részben összefüggésben a másoktól való hatalmi vagy anyagi függőség, a kiszolgáltatottság érzése is felerősítheti a paranoid gondolkodást. A más csoportoktól való rendkívüli függőség és a nagyon jelentős társas távolság eredményezheti azt is, hogy az egyén extrém módon „ki van hegyezve" a másik csoport minden rezdülésére. Különösen igaz ez akkor, ha a csoport erősen függ a másik csoport értékeléseitől – mint például a főnök-beosztott viszonyban. Jellemzően a szervezetekben a szóbeszédeket, pletykákat, konteókat elsősorban a beosztottak terjesztik egymást közt a vezetőkkel szemben, és nem fordítva.

Összeesküvés-elméletek elburjánzásához vezethet az is, amikor az egyénnek megkérdőjeleződik a csoportban, illetve a társadalomban elfoglalt helye – tehát társadalmi vagy szervezeti átalakulások alkalmával.[167] Nem meglepő ezért az sem, hogy a rendszerváltások vagy nagy társadalmi átalakulások idején az összeesküvés-elméletek is elszaporodnak.[168]

Az információktól való megfosztottság érzése is jelentősen felerősítheti a konspirációs teóriákra való nyitottságot. Ez a szó szoros értelmében is igaz: kutatások kimutatták, hogy a kísérleti úton előidézett hallászavarok is elősegíthetik a paranoid gondolkodásmódot,[169] ami azzal lehet összefüggésben, hogy az egyén a környezetében lévők „suttogását" szándékosnak feltételezi, és azt gyanítja, valamit el akarnak titkolni előle. Ezen vizsgálati eredményt társadalmi szintre emelve: az információk elégtelensége, ellentmondásossága vagy az azokhoz való hozzáférés korlátozottsága is erősítheti a paranoid gondolkodásmódot és az összeesküvés-elméletek elterjedését, hiszen az emberek az információhiány mögött is okot keresnek, és azt szándékosnak feltételezik, miközben a tudásbeli lyukakat igyekeznek saját képzeletük segítségével kitölteni. A korábban említett klasszikus, világháború alatt végzett kutatások egyértelműen azt találták: az információs kétértelműséggel egyenes arányban terjednek a szóbeszédek.[170]

A konteóknak való kitettség továbbá önmagában is erősítheti az összeesküvés-elméleti gondolkodást. Minél többet hallunk ezen teóriákról saját társas-társadalmi környezetünkben, a médiából és a barátoktól, annál inkább hajlamosak leszünk hinni bennük.[171] Ezt az összefüggést kísérletek is megerősítik: a Kennedy-gyilkosság egyik összeesküvés-elméleti narratíváját kibontó film (Oliver Stone *JFK*-je) megtekintésének hatására a

vizsgálati személyek jobban hittek a forgatókönyv által is elővezetett összeesküvés-elméletnek: dühösebbek lettek, ugyanakkor visszaesett a szavazási kedvük és általában a politikában való aktív részvételi szándékuk is.[172] A kitalált történetek továbbá szinte ugyanolyan hatással lehetnek ránk, mint a valódi események összeesküvés-elméleti magyarázatai. Nemcsak akkor, amikor a fikciót tévesen valóságnak hisszük (mint a már említett *Világok harca* vagy a barsabacki pánik esetében), hanem akkor is, amikor tudatában vagyunk annak, hogy fikciót látunk. Az *Amikor a farok csóválja (Wag the Dog)* című játékfilm – melyben a Dustin Hoffmann által játszott amerikai elnök, hogy elterelje a nyilvánosság figyelmét a szexbotrányáról, egy Hollywoodban megrendezett álháborút indít Albánia ellen – nagyon hasonló hatást váltott ki a nézőkből, mint a *JFK*. A kutatók következtetése szerint a fikciónak legalább olyan vagy még komolyabb hatása lehet a politikai vélemények és az összeesküvés-elméleti képzetek formálására, mint a hírműsoroknak.[173] Újabb bizonyíték arra, hogy az embereknek a valóságot és a képzeletet néha nehezebb különválasztaniuk, mint gondolnák.

Ez pedig azért fontos, mert a legnépszerűbb filmek és könyvek többnyire maguk is összeesküvéses narratívákon alapulnak. Mint például a pszichológiai kutatást is inspirált,[174] már korábban említett *A Da Vinci-kód* című bestseller és a könyvből készült kasszasiker mozifilm. Vagy az *X-akták*, illetve egy kiváló Netflix-sorozat, a *Stranger Things*, amelyben szintén a kormányzat emberei igyekeznek eltitkolni a rosszul sikerült ember- és fegyverkísérletek eredményét. A filmek hatását tovább erősítheti, hogy az összeesküvés-elméletek hatása sokszor rejtett és „lopakodó": a nézők nincsenek annak tudatában, hogy az összeesküvéses történetek milyen erős befolyást gyakorolnak rájuk.[175]

Társadalmi, gazdasági és politikai válságok

Váratlan, nagy jelentőségű események, azaz gazdasági, politikai és társadalmi válságok idején különösen erős a kísértés, hogy a történéseket összeesküvésekkel magyarázzuk.[176] Ez elsősorban három dologgal indokolható: a kontrollvesztés érzésével, a váratlan események által kiváltott információs és tudásvákuummal, illetve a negatív események által kiváltott szorongással. Amikor az emberek úgy érzik, hogy nincs kontrolljuk az életüket szorongató történések felett, intenzív magyarázatkereséssel igyekeznek visszaszerezni az irányítás illúzióját.[177] A rendkívüli események pedig rendkívüli magyarázatokat követelnek, amelyek túlmennek a „hagyományos", „hivatalos" verziókon. A bizonytalansággal jellemezhető, frusztráló történelmi időszakokban az embereknek továbbá gyakran ellenségre van szükségük ahhoz, hogy agresszív késztetéseik kifejezést nyerhessenek, az összeesküvés-elméletek pedig jelentős segítséget nyújtanak nekik azáltal, hogy konkrét ellenségekre mutatnak rá magyarázatként a bonyolult, absztrakt és személytelen problémák és a komplex társadalmi folyamatok mögött.[178]

A szóbeszéd (és ennek egyik típusaként az összeesküvés-elmélet) jóindulatú értelmezések szerint válsághelyzetben egyfajta kollektív problémamegoldó mechanizmusként funkcionál, mely a társas-társadalmi alkalmazkodást szolgálja. A szóbeszéd akkor jelenik meg, amikor az addig létező rend felborul, és a korábbi vonatkoztatási keretek elvesztik érvényességüket, valamint magyarázóerejüket, és új, kollektív magyarázatok születnek. Főleg a hirtelen, váratlan, nagy hatású események azok, amelyek magyarázatért kiáltanak, és ezek nyomán nagy eséllyel burjánzanak el az összeesküvés-elméleti indoklások. Ehhez azonban nem szükséges, hogy az egyén személyesen érintett legyen a rendkívüli

eseményben. Festinger fentebb idézett klasszikus megfigyelése is erre utal: egy földrengés után az apokaliptikus jövőt felvázoló rémhírek különösen azokban a közösségekben terjednek, amelyeket nem is érintett közvetlenül a rengés – hiszen az emberek igazolást keresnek létező, erős, de bizonyos szempontból indokolatlan szorongásukra. Minél tragikusabb kimenetelű, nagyobb hatású egy esemény, annál inkább hajlamosak vagyunk összeesküvést látni mögötte.[179] Fontos számunkra ugyanis, hogy az események jelentősége és az ok nagysága között szimmetriát teremtsünk: rendkívüli eseményt csak rendkívüli ok, nagy eseményeket pedig csak nagy összeesküvések idézhettek elő. Ezt már a hetvenes években igazolta egy kísérleti kutatás,[180] amelyben egy sikeres kimenetelű, az amerikai elnök ellen irányuló merénylet esetében sokkal nagyobb valószínűséggel magyarázták a kísérleti személyek összeesküvéssel a történteket, mint egy sikertelen merénylet esetében. A szerzők szerint emögött az a bizonyos szempontból racionális feltételezés húzódik meg, hogy az összeesküvést könnyebb sikerre vinni, mint egy magányos merényletet.

Gazdasági válságok idején különösen adott minden feltétel ahhoz, hogy az összeesküvés-elméletek szárba szökkenjenek. A gazdasági válságok bonyolult folyamatok, amelyek logikáját sokszor a témával foglalkozó szakértők sem képesek teljesen megérteni, előre jelezni pedig bizonyosan nem. Így váratlanul érkeznek, és rendkívül sok ember életét érintik. A magyarázatok és értelmezések egymásnak ellentmondók, az információs környezet tele van kétértelműséggel. Törvényszerűen előcsalogatják a leegyszerűsítő magyarázatokat a közvéleményből, ők pedig nevükön nevezik a felelősöket.

A pszichológiailag kényelmetlen „hivatalos" magyarázatok ráadásul rendszerint absztrakt, rendszerszintű problémákat

azonosítanak, így nem elégítik ki a közvélemény azon igényét, hogy a felelős kiléte egyértelmű legyen, elnyerje méltó büntetését, és irányában levezethetők legyenek a frusztráció okozta kellemetlen érzelmek. A gazdasági visszaesések ráadásul, definíció szerint, csökkentik a rendelkezésre álló erőforrásokat, a korlátozott erőforrásokért folytatott, társadalmi csoportok közti harc pedig felerősíti a csoportközi konfliktusokat és az előítéleteket,[181] amelyek összeesküvés-elméletekben is kifejeződhetnek.

Az álhírek és konteók jellegzetesen elszaporodnak a terrormerényletek vagy a nagy hatású balesetek után is. Mindez következik a fentiekből: ezek az események rendszerint váratlanul érik a közösségeket, és sokakra hatással vannak. A 2001. szeptember 11-ei New York-i, illetve a 2005. július 7-ei londoni merényletek, Diana hercegnő halála, illetve Oszama bin Laden meggyilkolása után egyaránt rengeteg összeesküvés-elmélet terjedt el.

A politikai elit természetesen maga is hozzájárulhat az összeesküvés-elméletek elterjedéséhez azáltal, hogy olyan botrányok kerülnek nyilvánosságra, amelyek felfedik a hatalom konspiratív természetét. A Watergate-botrány, amelynek során egy jelentős, valódi politikai összeesküvés lepleződött le, jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy az összeesküvés-elméletek elszaporodtak az Amerikai Egyesült Államokban.[182]

Az összeesküvés-elméletek és álhírek következményei

Ahogy korábban már szóba került, az álhírek és összeesküvés-elméletek nem elsősorban önmaguk miatt érdekesek, hanem az általuk kiváltott hatás miatt. Az alábbiakban összeszedjük, milyen hatásai lehetnek az álhíreknek és az összeesküvés-elméleteknek.

Az összeesküvés-elméletek és álhírek hatása a csoportközi erőszakra

Fentebb már említettük, hogy a gyanakvás sokszor hasznos is lehet az egyén és a csoport túlélése szempontjából. A paranoia ugyanakkor – még ha a fogalmat nem is pszichopatológiai értelemben használjuk – per definitionem a bizonytalanság és a gyanakvás eltúlzott és túláltalánosító, tehát irracionális formája. A csoportközi konfliktusban megjelenő túlzott gyanakvás, a „külsőcsoport-paranoia" a faji, politikai és vallási csoportok közti viszonyt mérgezheti. Az összeesküvés-elméletek nemcsak kísérik az ellenséges csoportközi konfliktusokat, hanem képesek azokat eszkalálni is.[183] Az endemikus bizalmatlanság és paranoia felerősítheti a destruktív versengést egyes csoportok között, és a csoportok közötti erőszak széles körű aktusaihoz vezethet. Ennek a történelmi szempontból legtriviálisabb példája az antiszemita összeesküvés-elméletek hatása a holokausztra, amit a hetedik fejezetben tárgyalunk részletesebben.

Két évtizeddel ezelőtt Magyarország déli határától pár száz kilométernyire összeesküvés-elméleteket szítva követtek el népirtásokat, sok tízezer fő életét követelve. A délszláv konfliktus kezdetétől fogva nagyon erős volt az az összeesküvéses narratíva a szerb sajtóban és a politikai diskurzusokban, mely szerint a Nyugattal való konfliktus fő oka, hogy a Nyugat, és különösen az Egyesült Államok egyfajta Új Világrend megteremtésére törekszik, amelyben Szerbiának nem szánnak szerepet. Ebben az elméletben antiszemita toposzok is előkerültek, hiszen az Új Világrend megteremtése az elmélet szerint a nemzetközi zsidóságnak is érdeke. Ezek a narratívák a NATO-beavatkozás után még sokkal erősebbé váltak.[184] Jellegzetes konspirációs teória volt az is, amely szerint az Egyesült Államok egyfajta „neokortikális

hadviselést", igazi pszichológiai agymosást folytat a Balkánon – ami az elmélet szerint az amerikai katonai doktrína lényegét képezi.[185] A ruandai, tuszik ellen elkövetett hutu népirtás is részben hasonló elven működött: a hutu radikálisok szerint a tuszik ellenük szerveztek népirtást, így a tuszik elleni fellépés ennek megakadályozását szolgálta.[186]

A Nyugat-ellenes összeesküvés-elméletek persze csak közvetetten járultak hozzá a népirtás propagandán keresztüli megalapozásához: az áldozati identitás és az igazságtalanságérzés okozta düh felkorbácsolásán keresztül. Különösen a bosnyákokkal szemben terjedt el egyre szélesebb körben az a régi elmélet (főleg a szerbek, de kisebb részben a horvátok körében is), mely szerint a bosnyákok, nemzetközi muszlim szövetségeseikkel együtt, területi és kulturális térfoglalásra készülnek, erőszakos muszlim inváziót készítve elő. Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić és más szerb vezetők, akik személyesen is felelősek a bosnyákok elleni népirtásért, saját magukat a keresztény világ védelmezőinek állították be, akik megvédik Szerbiát az „ottomán inváziótól". Ezt a narratívát tükrözi az is, hogy Karadžić előszeretettel utalt a bosnyákokra, illetve koszovói albánokra mint „törökökre".[187] Ez a „szerbfóbia" mítoszával párosította a klasszikus öszeeskövés-elméleti narratívát, és Berlet kifejezésével egyfajta „apokaliptikus agressziót"[188] keltett életre: ha nem lépünk, végünk. Ebben a képletben a muszlimokkal szembeni fellépés a szerbek ellen tervezett népirtás megelőzését szolgálja – tehát voltaképpen jogos önvédelem. Hasonlót tapasztalhattunk a közelmúltban Mianmarban is: a rohingyák elleni erőszakhullámot a közösségi médián, részben buddhista szerzetesek által terjesztett álhírek alapozták meg, amelyek valamilyen formában

mind arról szóltak, hogy a rohingyák másokkal szövetkezve valamilyen gonosz tervet akarnak végrehajtani a buddhista többséggel szemben.[189]

Ha a paranoidnak nincsenek ellenségei, teremt magának. Az összeesküvés-elméletek legalább kétféle módon is önbeteljesítő jóslatként működhetnek. Egyrészt paranoid csoportközi dinamikát indítanak be, ami maga is hozzájárulhat ahhoz, hogy a bizalmatlanság tényleges, ártó szándékú összeesküvésekben fusson ki. A paranoid viselkedés egyik fontos, szándékolatlan következménye ugyanis, hogy előidézi és súlyosbítja az ellenségeskedéssel járó helyzeteket. Ha valaki felé gyanakvással és ellenségeskedéssel fordulok, jó eséllyel ezt is kapom vissza. Így a társadalmi rendszereken belül a paranoid kogníciónak és viselkedésnek nemcsak önfenntartó, de önbeteljesítő és eszkalációs hatása is van (Kramer, 1998). A vélt összeesküvés elleni „önvédelmi" megfontolások a saját csoportot arra késztethetik, hogy tényleges összeesküvést tervezzen a másik csoport ellen, és „megelőző csapást" mérjen rá.

Másrészt az összeesküvéssel megvádolt csoportot az összeesküvés vádja és a velük szembeni ellenséges viszony olyan pozícióba szoríthatja, amely valóban kikényszeríti az összeesküvést. Az elvárások így ténylegesen hatnak a viselkedésre. A konteók önbeteljesítő jellegére az egyik példa az amerikai német állampolgárok esete.[190] Az Egyesült Államokban élő németek a második világháború idején elszigeteltté és kirekesztetté váltak. Ez a marginalizált pozíció pedig maga is hozzájárulhatott ahhoz, hogy szervezeteik (amelyek eredetileg az amerikai és német kulturális kapcsolatok fejlesztésére alakultak) végül valóban a náci befolyás fő közvetítőivé váltak az Egyesült Államokban.

Az összeesküvés-elméletek és álhírek hatása a demokráciára

Egyes vélekedések szerint az összeesküvés-elméletek megerősíthetik a demokratikus működésmódokat, hiszen a hatalom birtokosait igyekeznek elszámoltatni és azok gyanús ügyleteit feltárni, ezáltal átláthatóbb, tisztább működésmódra sarkallják a politikusokat, és elszámoltathatóbbá teszik őket.[191] Egy brit vizsgálat azt találta, hogy a szeptember 11-ei konteók hívői elkötelezettebbek voltak a demokrácia iránt, mint az összeesküvéses teóriákban nem hívők.[192]

A kutatások többsége azonban éppen ezzel ellentétes hatást mutatott ki, és erősen arra utal, hogy az összeesküvés-elméletek inkább erodálják a demokratikus működésmódokat. Az összeesküvéselmélet-hívők rosszabb véleménnyel vannak az emberi jogokról és az emberi szabadságjogokról.[193] Az összeesküvéselmélet-hívők több kutatás szerint előítéletesebbek, mint a nem hívők.[194] Visszafoghatják továbbá a demokratikus részvételt is: egy kísérletben a Diana hercegnő halála, illetve a szeptember 11-ei nagy kormányzati összeesküvés-elméleti magyarázatok meghallgatása után a résztvevők sokkal kevésbé akartak szavazáson, illetve törvényes demonstráción részt venni, mint a cáfolatok meghallgatása után.[195] Ezt a hatást a hatalomnélküliség érzése közvetítette: „az összeesküvések ellen politikailag eszköztelen vagyok".

Az összeesküvés-elméletek rendszerbe szerveződve abból az axiómából indulnak ki, amely a demokrácia működésével összeegyeztethetetlen: a világ a rosszindulatú gazdasági háttércsoportok, nem pedig a választott politikai vezetők irányítása alatt áll, a politikusok mások eszközei, és nem arra használják a hatalmukat, amire a választók felhatalmazták őket. A „politikai paranoia" – függetlenül attól, hogy a kormányzó elit ellen alkalmazzák-e, vagy éppen ellenkezőleg, a kormányzat gerjeszti – meggyengítheti és erodálhatja a társadalom demokratikus működési mechanizmusait. A modern kapitalista demokráciák ugyanis a bizalom egy alapvető szintjén alapulnak, és egyedül ez képes biztosítani ezen rendszerek működőképességét.[196] Még ha, mint említettük, sokszor a bizalmatlanságra is szükség van a demokráciákban. A külső és belső ellenségektől való permanens félelem azonban a hatékonyság és a biztonság szempontjait a demokrácia elvei elé helyezi. Éppen ezért, bár egyes konkrét események mögötti összeesküvések feltételezése mint egyfajta kritikus állampolgári attitűd a politikával szembeni tudatosabb viszonyt is tükrözhet, az endemikus, világképpé merevedett összeesküvés-elmélet inkább „méreg a demokráciára".[197]

A bizalmat mindig sokkal könnyebb lerombolni, mint fenntartani vagy újjáépíteni, hiszen fogékonyabbak vagyunk a feltűnőbb és társas szempontból informatívabb negatív jelzésekre, és nagyobb jelentőséget is tulajdonítunk ezeknek. A bizalmi viszonyok tartós roncsolásában pedig az összeesküvéses képzetek jelentős szerepet játszhatnak személyközi, csoportközi és társadalmi szinten egyaránt. Slovic vizsgálatában[198] például egyértelműen azt találta, hogy a kedvezőtlen eseményekről szóló fiktív híreknek a bizalmi viszonyok alakításában jóval nagyobb szerepe van, mint a kedvező fiktív híreknek. A gyanakvás tehát könnyen felébreszthető, de sokkal nehezebben elaltatható. Az összeesküvés-elméleteknek sokszor valóban lehet hasznuk, széles körű elburjánzásuk azonban az egyénre, a csoportra vagy a rendszerre nézve destruktív erőket szabadíthat fel.

Tudományellenes összeesküvés-elméletek: egészségügy és környezetvédelem

Az összeesküvés-elméletek a totális bizalmatlanság elméletei: minden, a „rendszer" elemét képező intézmény gyanakvás tárgya. Nemcsak a politikusok és a média, hanem a szakértők, a tudósok, az egészségügyi ellátóintézmények, a gyógyszergyárak és az orvosok is. Az utóbbi időszakban a tudományellenes konspirációs teóriák rendkívüli elszaporodását tapasztalhatjuk,[199] ami hatalmas kihívásokat támaszt a tudósokkal és a döntéshozókkal szemben is.[200]

Az egészségügyi összeesküvés-elméletek különösen veszélyesek lehetnek. Ezek ugyanis végső soron nemcsak a konteók híveire veszélyesek, hanem rokonaikat és a tágabb környezetüket is veszélybe sodorják. A CBS News például 2014-ben hírt adott egy esetről, amikor Minnesotában egy be nem oltott gyerek 19 gyereket és két felnőttet fertőzött meg kanyaróval.[201] A gyors megbetegedés egyik fő oka az volt, hogy a megfertőzött gyerekek közül kilencet nem oltottak be a szülei a kombinált kanyaró-mumpsz-rubeola ellenanyaggal (MMR), mert attól féltek, hogy ez a védőoltás autizmust okoz – miközben ezt a teljesen alaptalan vélekedést már széles körben megcáfolták. A józan ésszel való viaskodás emberéleteket követelhet.

Az amerikai feketék körében meglehetősen elterjedt (a kutatások szerint a fekete lakosság nagyjából negyede által osztott) vélekedés szerint a HIV-vírus a feketék elleni összeesküvés része, amelynek célja a feketék kiirtása. Ez a hiedelem jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a fekete férfiak jelentős része tartózkodik az óvszerhasználattól, és kisebb eséllyel fordulnak orvoshoz megelőzés vagy kezelés céljából – részben azért, mert őket is az összeesküvés részének tekintik –, nagyban növelve ezzel a

HIV-fertőzés veszélyét ebben a közösségben. Az a konteó, amely szerint a születésszabályozás a feketékkel szembeni népirtó összeesküvés része, szintén jelentősen visszaveti a fogamzásgátló eszközök, köztük a kondom használatát, így hozzájárulva a nem kívánt terhességek magas arányához és a nemi betegségek gyorsabb terjedéséhez.[202] Az oltásellenes vélekedések és összeesküvés-elméletek is jóval erősebbek az afroamerikaiak körében, amit főleg a faji igazságtalanságok és elnyomás erősebb érzése okoz körükben[203] – és ennek bázisán az a vélemény, mely szerint a védőoltás is a népirtás lehetséges eszköze.

Ha figyelembe vesszük a feketék elnyomásának történetét és az olyan etikátlan kutatási programokat, mint a feketéken a harmincas és a hetvenes évek között végzett *Tuskegee Syphilis Study*, amelynek keretében a feketéket tényleges emberkísérleteknek vetették alá,[204] ezen hiedelmek részben érthetővé válnak. Végső soron azonban a hiedelem magát a hordozóját károsítja.

A fogyasztás terén a konspirációs teóriák ártalmatlanabb, de szintén meglehetősen irracionális viselkedéshez vezethetnek. Az afroamerikaiak körében Brooklynban olyan elméletek is szárnyra kaptak, amelyek szerint egyes üdítők és gyorséttermi ételek (a Snapple, valamint a Church's Chicken termékei) olyan vegyszereket tartalmaznak, amelyek sterilizálják a fekete férfiakat.[205]

A fent említett oltásellenesség hatóköre természetesen messze túlnyúlik a fekete közösség határain: az összeesküvés-elméletektől fűtött „beoltásellenes mozgalom" világszerte elterjedt, és tízezerszám szedi áldozatait.[206]

Az Egészségügyi Világszervezet adatai alapján a kanyaró továbbra is az egyik első számú oka a gyermekhalálozásnak, annak ellenére, hogy rendelkezésre áll olcsó védőoltás – a nálunk is létező MMR vakcina, mely a kanyaró, a mumpsz és a rubeola

ellen véd. 2016-ban 89 780 halálos kanyarófertőzés volt a világon, 2015-ben pedig naponta 367 ember halt bele a betegségbe. Jó hír, hogy a kötelező védőoltásoknak köszönhetően 2000 és 2016 között 84 százalékkal csökkent a halállal végződő fertőzések száma, több mint húszmillió életet mentve meg. Viszont ugyanebben az időszakban több millió ember halt meg a védőoltás hiánya miatt.

Az oltásellenes mozgalomnak köszönhetően azonban, amely az MMR-t tette meg fő ellenséggé, olyan országokba is visszatért a kanyaró, ahol korábban már leszámoltak vele: például Németországba és az Egyesült Államokba.[207] Egy, az oltásellenesség áldozatait a nyilvános jelentések alapján számoló projekt szerint csak 2007 és 2015 közepe között 9028 halálos áldozatot szedett a védőoltás elmaradása az Egyesült Államokban.[208] Európában is számos alkalommal megjelent a kanyaróvírus még 2017-ben is, leginkább Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Romániában.[209] Egy több európai országra kiterjedő kutatás szerint rendkívül elterjedt az a nézet, hogy a védőoltások káros és hátrányos hatásai meghaladják az előnyeiket.[210] Magyarországon 1969-ben vezették be a kanyaró elleni védőoltást, így a magyar lakosság viszonylagos védettséget élvez, ugyanakkor a romániai kanyaróoltás elleni hiedelmek elterjedésének idején Magyarországon is megjelent a betegség.[211]

Az ilyen betegségek terjedésében kimutatható hatása van a tévhiteknek és összeesküvés-elméletnek, amelyek szerint nemcsak autizmust okoznak a védőoltások, de ezt még a kormány által finanszírozott tudósok és szakértők próbálják el is titkolni. Ahogy a már említett CBS-híradásban egy minnesotai gyerekorvos fogalmazott az ottani járvány okairól: „Az első vírus, ami elterjedt, a dezinformáció volt, a második pedig a kanyaró."[212]

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően ma már egyre többet tudunk az oltásellenes mozgalom és érveik, illetve általában az egészségügyi összeesküvés-elméletek működéséről. Az egészségüggyel kapcsolatos teóriák elképesztően elterjedtek: egy reprezentatív amerikai felmérés eredményei szerint az amerikaiak csaknem fele hisz legalább egy, orvoslással kapcsolatos összeesküvés-elméletben. Aki pedig hisz ezekben, az jóval nagyobb eséllyel fordul a semmilyen hatással nem rendelkező – sőt, a megfelelő gyógymód elmaradása miatt sokszor kifejezetten káros – alternatív gyógymódokhoz,[213] és nagyobb eséllyel kér segítséget egészségügyi szakemberek és orvosok helyett egészségügyi képesítéssel nem rendelkező ismerősöktől, mint a családok és barátok – hiszen bennük legalább bízik. Az egészségügyi konteók általában erősen összefüggnek a technológiai változások egészségügyi hatásával kapcsolatos félelemmel – ami egy amerikai kutatás szerint alapvetően erősebb az idősebbek, a vallásos emberek és a jobboldaliak körében.[214] Szintén az Egyesült Államokban mutatták ki a 2009 és 2015 közötti vakcinaellenes Twitter-bejegyzéseket vizsgálva, hogy azokban az államokban volt magasabb ezen tweetek száma, ahol a lakosságon belül nagyobb arányban voltak nemrég szült nők, 40 és 44 év közötti, valamint alapszintű iskolai végzettségű férfiak és magasabb jövedelemmel rendelkező háztartások.[215] Ez utóbbi vizsgálat eredményei is arra utalnak, hogy az oltásellenes mozgalom nagyon különböző csoportokban is népszerű tud lenni: például a kismamák, az alacsonyan iskolázott férfiak és a magas jövedelműek körében. Az amerikai államok között közel sem a gazdaságilag legelmaradottabbakban terjedtek leginkább a vakcinaellenes tweetek.

Az oltásellenes vélekedések, valamint általában az egészségügyi összeesküvés-elméletek és az alternatív gyógyászatban való

hit ráadásul erős összefüggést mutat a politikai konteókkal is.[216] Egy sok országra kiterjedő kutatás szerint azok, akik hisznek a Kennedy-merénylettel, Diana hercegnő halálával vagy éppen a szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletekben, hajlamosabbak voltak szkeptikusan viszonyulni a védőoltásokhoz.[217] A különböző, részben politikailag gerjesztett tévhitek szerepét a madárinfluenza-védőoltásokkal szemben már hazai vizsgálatok is kimutatták.[218]

Kísérletes vizsgálatok egyértelműen igazolták, hogy az összeesküvéses érvek valóban képesek rombolni az oltásba vetett hitet, és csökkenteni a beoltási hajlamot.[219] Úgy tűnik továbbá, hogy a kialakult nézetek makacsak a változással szemben, a megelőzés tehát – a védőoltások logikája alapján – hatékonyabb a beoltással kapcsolatos összeesküvés-elméletek elleni harcban, mint az utólagos kármentés. A konteók elleni érvek egy másik kísérlet szerint ugyanis csak akkor voltak hatásosak, ha azokat az összeesküvés-elméleti érvek előtt mutatták be a kísérleti személyeknek. Azokat tehát, akik alapvetően nem hisznek az ilyen elméletekben, könnyebb immunizálni, mint a már kialakult vakcinaellenes nézeteket korrigálni.[220]

Azonban nem csak az oltásellenességet lehet könnyen gerjeszteni összeesküvéses érvekkel. A klímaváltozás-szkeptikus összeesküvés-elméletek (melyek szerint a globális felmelegedés csak rosszindulatú kitaláció a fejlett országok meggyengítésére) egy kísérlet szerint[221] jelentősen csökkentették az egyén hajlandóságát, hogy figyelje saját ökológiai lábnyomát és aktívan tegyen a környezetvédelem érdekében – elsősorban azért, mert ezek az összeesküvés-elméletek erősítették a bizonytalanság és kiábrándultság érzését, továbbá azt a véleményt, hogy az egyén tehetetlen.

A politikai erőszak és a terrorizmus legitimálása

2011. július 22-én egy harminckét éves, rendőregyenruhás norvég férfi érkezett az Oslo közeli, Utoya nevű kis szigetre. Miközben fülhallgatón a kedvenc zenéit hallgatta, válogatás nélkül mészárolt le 69 fiatalt a norvég szociáldemokraták ifjúsági táborában. Két órával korábban egy általa elhelyezett pokolgép robbant Oslo kormányzati negyedében, nyolc emberrel végezve. Bár kívülről ez ártatlan emberek értelmetlen mészárlásának tűnik, a merénylő, Anders Behring Breivik meg volt győződve arról, hogy valójában hőstettet hajtott végre, áldozatai pedig megérdemelték sorsukat. Az interneten közzétett, több mint 500 oldalas, zavaros és részben összeollózott irományában amellett érvel, hogy a „kulturális marxisták" – azaz a baloldaliak és a liberálisok – összefogtak a muszlim országok vezetőivel, hogy megvalósítsák az „Eurábia" projektet, Európa iszlamizálásának tervét. Az ellenük folytatott harc így nem terrorizmus, hanem a keresztény Európa megvédelmezésének szent küldetése.[222]Az Iszlám Állam terrorszervezet ideológiája tulajdonképpen ennek az összeesküvés-elméletnek az inverzét dolgozta ki: a Nyugat erői (a zsidók és a „keresztesek") a muszlim országok mérsékelt politikai szervezeteivel és imámjaival együttműködésben a muszlim világ elkeresztényesítésén, elnyugatosításán dolgoznak,[223] ami ellen csak egy iszlám kalifátus jelenthet védelmet, amelyért radikális eszközökkel kell megküzdeni. Esetükben ez sok tízezer ember rituális, kegyetlen és demonstratív kivégzését jelentette. Az iszlamista terrorizmus által elkövetett merényletek ideológiai igazolásaként általában is gyakran jelenik meg Amerika és Izrael világméretű és mindent behálózó összeesküvése.[224]

Az 1995-ös oklahomai bombarobbantás elkövetője, Timothy McVeigh a zsarnoki, az állampolgárok teljes elnyomására törek-

vő amerikai központi kormány elleni tiltakozásul követte el a 168 ember életét követelő terrorcselekményt. A terrorcselekmények mögött mindig ott áll az összeesküvés-elmélet, ami legitimálja és elfogadhatóvá teszi az erőszakot a gonosz háttérhatalom elleni harcban.

A politikai agresszió ezen egyik legszélsőségesebb formájában, a terrorcselekmények ideológiai megalapozásában tehát mindig komoly szerepet játszanak az összeesküvés-elméletek. De ez szinte minden politikai erőszakra igaz. A szélsőséges mozgalmak ideológiájának középpontjában gyakorlatilag mindig egy külső csoporttal szemben megfogalmazódó összeesküvés-elmélet áll, amely egyfajta „radikalizációsokszorosítóként" működve képes szélsőségesebb irányba tolni a csoport gondolkodását és viselkedését, a szélsőséges eszméket felerősíteni, terjeszteni és erőszakos cselekményekbe fordítani, valamint azokat katalizálni.[225]

Sőt, ezen szervezetek vezetői az összeesküvés-elméleteket sokszor tudatosan és cinikusan alkalmazzák ideológiai és csoportdinamikai eszközként saját táboruk megteremtésére, mobilizálására, összetartására. Egy kiváló szociálpszichológus, Kruglanski[226] azt mondta a terrorizmusról, hogy „eszköz, és nem tünet", arra utalva, hogy nem pszichopatológia, hanem stratégia áll mögötte. Ez az elv pedig az összeesküvés-elméletekre is tökéletesen érvényes.

Az összeesküvéses szélsőséges narratíva négy fő eleme: a *dualizmus*, a *bűnbakképzés*, a *démonizáció* és az *apokaliptikus agresszió.* Utóbbi mottója: „Ha én nem semmisítem meg őket, ők semmisítenek meg engem." Ezeket az eszközöket a szélsőséges csoportok előszeretettel alkalmazzák saját táboruk megteremtésére és mozgósítására.[227] Ennek előnye, hogy morálisan igazolja a külső csoportokkal szembeni kegyetlenség és erőszak alkalmazását úgy, hogy azt önvédelemként tünteti fel. A szélsőségesek számára az összeesküvés-elmélet egyfajta ideológiai axiómaként szolgál, amely igazolást nem igényel, viszont levezethető belőle minden politikai eszme és cél.

Politikai szélsőségek és az összeesküvés-elmélet

Ugyanakkor nem csak az erőszakos szervezetek nyúlnak összeesküvés-elméletekhez. Szélsőséges, radikális ideológia gyakorlatilag nem létezhet konteók nélkül, mint ahogy szélsőséges csoport sem létezhet titkos összeesküvést szövögető ellenség(ek) nélkül. A konspirációs teóriák, mint láttuk, leggyakrabban a hatalomtól való megfosztottság élményével függnek össze. Az alapvetően demokratikus elvek szerint működő társadalmakban azok a csoportok, amelyek a legkiterjedtebben alkalmazzák az összeesküvés-elméleteket, rendszerint a politikailag elnyomott és magukat marginalizált helyzetűnek érző csoportok. A szélsőbaloldali és szélsőjobboldali politikai erők Európa-szerte politikájuk közepébe helyezik az összeesküvés-elméleteket.[20] Sokszor azokban a kis befolyással rendelkező, marginalizált politikai csoportokban jelennek meg és terjednek el, amelyek folyamatos frusztrációt élnek meg abból fakadóan, hogy az általuk fontosnak tartott célokat nem képesek elérni. Ezt a helyzetet pedig azzal magyarázzák, hogy egyes társadalmi-politikai intézmények (a média, a pártok és a parlament, a bíróságok, a rendőrség) összeesküvése, ellenséges, titkos vagy akár törvénytelen praktikái okán perifériára szorultak, és így nem képesek hatni a társadalom jelentős részére, illetve nem képesek valódi támogatásra szert tenni annak ellenére, hogy a többség az ő álláspontjukat osztja.

A szélsőséges ideológia és az összeesküvés-elmélet gyakor-

latilag kéz a kézben jár: mind a baloldali, mind a jobboldali szélsőséges ideológiák és mozgalmak konteókra építik világnézetüket.[228] Minél szélsőségesebb és erőszakosabb egy politikai csoportosulás, annál erősebb összeesküvés-elméleti narratívákat használ – az extremizmus és a konspirációs logika egymástól elválaszthatatlan. Egyrészt az összeesküvők erős szolidaritásuk révén ellenszolidaritást teremtenek: egységbe kovácsolhatják és mozgósíthatják a saját csoportot. Másrészt a fenyegető összeesküvés magyarázatot ad a csoport marginalizálódott helyzetére, konkretizálja az ellenséget, és legitimálja a vele szemben alkalmazott szélsőséges politikai fellépést.

Csak hogy néhány példát említsünk a radikális (de nem erőszakos) szereplők összeesküvés-elméleteire: Nick Griffin, a Brit Nemzeti Párt elnöke a párt 2010-es kampányának legfőbb témájává tette a „globálisfelmelegedés-összeesküvést", mely szerint tudósok egy csoportja az Európai Unió erős támogatásával hamis kutatásokkal igazolta a nem létező globálisfelmelegedés-teóriát, hogy ezzel bedönthessék a brit ipart. A „globálisfelmelegedés-svindli" Nick Griffin egyik fő témája volt az Európai Parlamentben is.[229]

Az állampárti nosztalgiára építő Nagy-Románia Párt az általuk hősnek tartott Ceaușescu megbuktatását az Egyesült Államok, Oroszország és Magyarország összeesküvéseként láttatta.[230] Észak-Európa erősen muszlimellenes pártjai (pl. a holland Szabadságpárt, a Svéd Demokraták) szerint egyes arab országok tudatos „betelepítési" politikát folytatnak annak érdekében, hogy hatást gyakorolva a politikai folyamatokra, kiépítsék az arab-európai tengelyt, arabbarát és Izrael-ellenes irányba tolják az európai kormányok politikáját, és néhány évtized múlva létrejöhessen „Eurábia", azaz az arabok által dominált Európa.

5. Az összeesküvés-elmélet és az álhír mint hatalmi és politikai eszköz

Az előző fejezetekben sok szó esett az anyagi profitért terjesztett összeesküvés-elméletekről és álhírekről. A dezinformáció azonban politikai előnyökkel is kecsegtethet, javítva vagy megszilárdítva az összeesküvéses álhírek terjesztőinek politikai-hatalmi helyzetét. A politikai szereplők ezért előszeretettel terjesztik vagy aknázzák ki azokat saját vélt érdekeiknek megfelelően. Minél megosztottabb és konfliktusokkal telibb egy politikai közeg, annál könnyebben szárba szökkennek és terjednek az álhírek és összeesküvés-elméletek. Ebben a fejezetben az összeesküvés-elmélettel és az álhírekkel mint a hatalom megszerzésének és megtartásának eszközeivel foglalkozunk.

Az összeesküvés-elmélet egyszerre lehet a hatalom birtokosainak és a hatalomból kirekesztetteknek a politikai eszköze. Lakatos László, az összeesküvés-elméletek egykori kiváló kutatója szerint[231] elkülöníthetők

a) az „alul lévők" által a hatalom birtokosainak ellenében (pl. kormány, titkosszolgálatok, média stb.), továbbá

b) a „felül lévők" által, a társadalom alul lévő csoportjaival szemben (pl. a sztálini Szovjetunióban), illetve

c) az egyenrangú csoportok által megalkotott (pl. antiszemita vagy más, közeli országokkal szembeni) összeesküvés-elméletek.

Az antiszemita összeesküvés-elméletekkel – amelyek egyébként véleményük szerint inkább sokszor „fenti" csoportként feltételezik a zsidókat – egy későbbi fejezetben foglalkozunk. Ebben a fejezetben elsősorban az „alul", de még inkább a „felül" lévő csoportok által használt összeesküvés-elméletekre és álhírekre fókuszálunk.

Az összeesküvéses álhírben mindenki megtalálhatja a maga politikai számítását. Akik „lent" vannak, azoknak segíthet meggyengíteni az aktuális hatalmi berendezkedést és annak elitjét, akik pedig „fent" vannak, azoknak segíthet leszámolni a hatalmat esetleg fenyegető külső-belső ellenfelekkel. Az összeesküvés-elmélet így egyszerre szolgálhat a társadalmi hierarchiát erősítő és az azt gyengítő legitimizáló mítoszként.[232]

A beszédmód és az elmondott történetek azonban nagyon hasonlatosak „fent" és „lent". Az összeesküvés-elméletek pszichológiai és retorikai alapképlete ugyanis azonos: erős, komoly hatalommal rendelkező szereplők (külső állam vagy államszövetség, nemzetközi tőkéscsoportok, esetleg „láthatatlan" háttérhatalom) fenyegetik az ártatlan „áldozati" csoportot, a népet. A hatalom ellen és a hatalom nevében terjesztett konteók egyaránt félelmetesként és hatalmasként láttatják az összeesküvőket – ha nem jelentenének komoly veszélyt, miért kéne velük szemben fellépni és egyesülni?

A „lentről" és „fentről" gerjesztett összeesküvés-elméletek közti különbségtételnek politikai és szociológiai szempontból mégiscsak van jelentősége. Ahogy arra Lakatos is utal, a hatalom birtokosai által osztott és terjesztett összeesküvés-elméletek sokkal veszélyesebbek, hiszen hatásuk sokkal jelentősebb. A pozícióban lévőknek rendszerint egyszerűen több hatalmuk és anyagi erőforrásuk van, hogy összeesküvés-elméleteiket politikai gyakorlatba átültetve más, riválisnak látott csoportok ellen alkalmazzák. Ez persze nem jelenti azt, hogy a „lent" alkotott összeesküvés-elméletek nem veszélyesek. Az előző fejezetben már szó volt arról, hogy a hatalomtól való megfosztottság és elkeseredettség érzése termékeny táptalajt nyújthat a szélsőséges ideológiáknak, és elvezethet az erőszakos eszközök, például a terrorizmus alkalmazásához is.

Az alábbiakban előbb az „alul" lévők, majd a „felül" lévők által használt összeesküvés-elméleteket vizsgáljuk meg – rámutatva arra, hogy a kettő valójában könnyen egymásba játszhat.

Összeesküvés-elmélet és populizmus

Az összeesküvés-elmélet természetéből fakadóan populista. Ahogy a téma egyik kiváló kutatója, Mark Fenster fogalmaz: „Az összeesküvés-elmélet a hatalom populista elmélete, és ilyenformán a hatalmi viszonyok téves értelmezése, amely a hívőket és a hallgatóságot mint »népet« tereli egybe egy viszonylag titkos, elit »hatalmi tömbbel« szemben."[233] Az összeesküvés-elméletek ebben a képletben a hatalmi és anyagi erőforrások újraelosztását célzó politikai stratégiák fontos elemei lehetnek: az elnyomott, kihasznált Nép megtöri az Elit uralmát.

Az összeesküvés-elméletek magukon viselik a populizmus minden eszmei, pszichológiai és retorikai jellemzőjét.[234] Először is: rendszerint a „népre" hivatkoznak, és azt helyezik áldozati pozícióba. Másodszor: elitellenesek, hiszen a néppel szemben a politikai, gazdasági, esetleg kulturális elitek gonosz, titkos machinációit feltételezik. Harmadszor: az összeesküvés-elméletek is fekete-fehér, manicheus világképre épülnek: a világ eseményeit a jó és a gonosz gigászi harcának keretében értelmezik.

A saját – erkölcsileg és szándékaiban makulátlan – csoporttal szemben egy rosszindulatú, de befolyásos és veszélyes másik csoport áll, amely folyamatos fenyegetést jelent, így a vele szembeni fellépés nem erőszak, hanem jogos önvédelem. Az összeesküvés-elméletek ebből fakadóan sokszor éppen az ellenséges érzelmek levezetésének, a gyűlölet racionalizálásának eszközei, ami a populizmustól sem feltétlenül idegen. És negyedszer: az összeesküvés-elmélet, akárcsak a populizmus, antipluralista, azaz rossz szemmel nézi a politikai sokszínűséget. A homogén, ártatlan „nép" és a szintén homogén, gonosz és fenyegető „elit" küzdelmében a széthúzás árulásnak, az ellenoldal támogatásának tüntethető fel.

Ezen hasonlóságok tükrében nem véletlen, hogy egy amerikai mintán végzett vizsgálat szerint az összeesküvés-elméletekben való gondolkodás és a populista vélemények – különös tekintettel a népközpontúságra és az elitellenességre – kéz a kézben járnak.[235] Hazai mintán, az ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszékén végzett kutatásaink első (még nem publikált) eredményei hasonló összefüggésre utalnak Magyarországon is.

Fontos ugyanakkor elmondani, hogy a populizmust nem valami ördögtől való jelenségnek tartjuk, hanem a demokráciák természetes velejárójának.[236] Mindenhol ott van, és változó mértékben, de mindenki használja. A populizmus természetes, mondhatni hétköznapi jelenség a politikában: amikor gonosz bankárokról, lebzselő, korrupt politikusokról, tehetségtelen és mindig tévedő szakértőkről, az országot romboló oligarchákról beszélünk, akkor a populista érveléssel találkozunk. A populizmus tehát nemcsak a demokráciák, hanem a hétköznapi élet szükségszerű velejárója is. Természetesen egyes populista állításoknak lehet részigazsága, még ha túláltalánosítanak is: a politi-

kusok körében egyes időszakokban általános lehet a korrupció vagy a hozzá nem értés. Persze a szembeállítás a gonosz, önző politika és a morálisan makulátlan nép között logikailag könynyen kikezdhető: egy ország politikai elitje nem légüres térben létezik – körülöleli az adott ország és annak normái. A politikusokat azonban a nép választja.

A populista összeesküvés-elméleti érvelést segíti elő a nyugati világban növekvő általános bizalmatlanság – nemcsak a politikusokban, de a médiában, a szakértőkben, a tudományban, a gazdaság nagy szereplőiben és a nemzetközi intézményekben is. Ahogy Benvenuto[237] találóan megfogalmazza: „Ma Nyugaton elterjedt egy populista narráció: az a meggyőződés, hogy minden társadalmi rossz gyökereinél a palazzót – a hatalmat – birtokló kevesek állnak: a tudományban, a politikában, az orvoslásban és az adminisztrációban."

A populizmus (mely kifejezés a latin *populus,* azaz nép szóból származik) tehát eszközként használja az összeesküvés-elméleteket, hogy népszerűséget szerezzen és tömegeket mozgósítson.[238] Az önző elit és a nép szembeállítása, az uralkodó elit titkos üzelmeinek kritikája, hatalmi monopóliuma megtörésének ígérete olyan keret lehet, amelyet különböző ideológiai tartalmakkal meg lehet tölteni. A populizmus ebből a szempontból kaméleontermészetű, tehát könnyedén hozzáidomul az őt körbevevő politikai környezethez.[239] Sokféle ideológiához társulhat: lehet baloldali, jobboldali, liberális, illetve radikális és centrista is. A különböző ideológiákhoz társuló populizmus ráadásul nagy hasonlóságokat mutathat. Alexis Tsipras baloldali görög populizmusa, Jaroslaw Kaczyński vagy Orbán Viktor jobboldali, nacionalista populizmusa, vagy éppen Andrej Babiš piacpárti, egyes vonásaiban liberális populizmusa erősen eltérő, mégis sok szem-

pontból rímel egymásra. Például abban, ahogy az Európai Unió vezetőit és döntéshozóit lefestik: a nemzeti és egyéni szabadságot veszélyeztető, a népet sanyargató elitcsoportként.

Manapság a nyugati világban azonban a jobboldali populizmus térnyerése a látványosabb.[240] Ennek a trendnek a szembetűnő eredménye volt például a lengyel választás 2015-ben, a Brexit-szavazás és Donald Trump megválasztása az Egyesült Államokban 2016-ban, Marine Le Pen második fordulóba kerülése a francia elnökválasztáson, illetve a Szabadságpárt megerősödése az osztrák választáson és koalícióra kerülése 2017-ben. Mindegyik említett választást az összeesküvés-elméletek és álhírek burjánzása kísérte.

A populista jobboldal sajátja, hogy elsősorban a nemzetközi elitektől félti a nemzeti önállóságot, és felvázol egy múltbeli, elképzelt „aranykort", amikor még nem voltak bevándorlók, mindenkinek volt munkája, és nem létezett bűnözés.[241] Ebbe a kreált aranykorba való visszavágyódás mutatja legjobban, hogy a populizmus valójában nem új jelenség. Senkit ne tévesszenek meg a technikai újítások, mint például Trump *tweetstorm*jai: a jobboldali populizmus sokkal inkább a múltba vágyódás politikai kifejeződése, mintsem bármiféle politikai újítás.[242] Erre utal az is, hogy a populista jobboldali pártok és politikusok szavazóinak többsége – például Hollandiában, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban – az átlagnál idősebb, és erős körükben a múltba való politikai visszavágyódás.

A jobboldali populizmus tehát, akár az öszeesküvéselméletgyártás, normális jelenség – sőt, ahogy Cas Mudde fogalmaz, „patológiásan normális", hiszen a domináns társadalmi-politikai értékeket jeleníti meg. A jobboldali populizmusnak nemcsak a „vesztesek" a támogatói, és nem az osztálykategóriák alapján

mozgósít, hanem sokszor egyszerre tudja megszólítani a társadalom veszteseit és győzteseit, felülírva a hagyományos, osztályalapú társadalmi törésvonalakat és a nemzeti, etnikai közösségtudat totalizálásával forrasztva össze a politikai közösséget.

Bár az összeesküvés-elméletekre építő populizmus a demokratikus diskurzusok szinte kötelező kelléke, veszélyei is lehetnek. A populizmus természetéhez tartozik az ellenségképek kiélezése, ami élet-halál harccá teheti a politikai választást. Az élet-halál harc és a parlamentáris demokrácia, ami alapvetően az erőszakmentes és megosztott hatalomgyakorlás rendszere, bizonyos szinten túl férnek meg egymással. A populizmus az elitellenes feszültség elvezetésének szelepe – de nemcsak kieresztheti, hanem fokozhatja is a nyomást. A populista politika pedig a megosztottság és az indulatok pszichológiai bázisán tud mozgósítani, így sokszor szándékosan élezi is a társadalmi feszültségeket.

A nyugati világban egyre komolyabb politikai sikert felmutató jobboldali populisták érvelése több ponton is ellentmondásos. Először is, bár a populisták az elitet a nép becsapásával, agymosással vádolják, általában előszeretettel hívták segítségül – politikai számításból és cinikus módon – az összeesküvéselméleteket és álhíreket győzelmük elősegítése érdekében. A brit Brexit-kampány,[243] az amerikai elnökválasztás,[244] a francia elnökválasztás,[245] a holland népszavazás esetében egyaránt megfigyelhető volt, hogy az álhírek terjedése a jobboldali populista szereplőket erősítette. Másodszor, az elvileg a nemzeti szuverenitásukat féltő szereplők kivétel nélkül örömmel fogadták el az orosz állam és titkosszolgálatok segítségét a téves információk terjesztéséhez. Az anyagi támogatás, az egyre inkább az orosz állam hatalmi eszközeként működő Wikileaks szelektív szivá-

rogtatása, az álhírek Oroszországhoz fűződő kamuoldalakon keresztüli terjesztése, illetve azok botok általi felerősítése ellen a jobboldali populisták nem nagyon tiltakoztak. Sőt, sokszor a jobboldali populisták maguk is előszeretettel terjesztették a Kreml érdekeit szolgáló álhíreket. Bizarr pillanat volt ebből a szempontból, amikor a 2016-os, Ukrajna uniós társulási szerződésének leszavazásával végződő holland népszavazáson a populista szélsőjobb egyes szereplői előszeretettel terjesztették azt az álhírt,[246] mely szerint a kelet-ukrajnai Szlovjanszk főterén ukrán katonák keresztre feszítettek egy hároméves, orosz ajkú kisfiút.[247]

További kérdés persze az is, hogy a jobboldali populisták maguk mindig hiteles képviselői-e az elittel szembeszálló és annak privilégiumait megtörő népnek. Például Donald Trump ingatlanmágnás, aki a *Forbes* 2017-es listája szerint 3,1 milliárd dolláros (jelentős részben örökölt) vagyonával rajta van az ország 250 leggazdagabb emberének listáján? Vagy éppen Geert Wilders, a holland Szabadságpárt populista, jobboldali vezetője, aki húsz éve tagja a holland törvényhozásnak – és így az egyik legrégebbi tagja a jelenlegi holland politikai elitnek? Az sem ritka ugyanakkor, hogy több ciklus óta kormányzati pozícióban lévő, kiterjedt hatalommal rendelkező szereplők használják továbbra is a populista retorikát – az elit elitjeként beszélve az elitek ellen.

Összeesküvés-elméletek a hatalom szolgálatában

Az összeesküvés-elméletek jellemző magyarázati kerete tehát, hogy az a vesztesek hiedelemrendszere[248] és a hatalomból kirekesztettek eszköze, amely az elit különböző csoportjainak titkos, rosszindulatú és nép elleni szervezkedéséről szól. Leg-

alább ilyen gyakran találkozhatunk azonban azzal a helyzettel, amikor a győztesek alkalmazzák az összeesküvés-elméleteket. A konteók a hatalom birtokosainak kezében mozgósítják a saját tábort, lehetővé teszik a politikai ellenfelekkel való leszámolást, és külső-belső ellenségeket tesznek felelőssé minden gazdasági vagy politikai problémáért.

Az érdekes helyzet ilyenkor – mint korábban már utaltunk rá –, hogy a nyeregben lévőktől szinte ugyanazokat az összeesküvéses történeteket hallhatjuk, mint az ellenzéki populistáktól. A populista beszédmód nem különbözik lényegesen „lent" és „fent" – legfeljebb annyiban, hogy az ellenzék rendszerint az adott nemzeti politikai rendszer elitjét vádolja összeesküvéssel, a kormányoldal pedig a nemzetközi rendszer elitjét.

A legbizarrabb helyzet ebből a szempontból, amikor illiberális, illetve autoriter rezsimek – mint például Oroszországban Vlagyimir Putyin vagy Törökországban Recep Tayyip Erdoğan – vezetői élnek ezekkel a narratívákkal, és országukban szinte a korlátlan hatalom birtokosaként játsszák el az *underdog*ot: a nyugati nemzetközi szereplők által elnyomott orosz/török nép egyszerű gyermekét, és mozgósítják táborukat a külső és belső összeesküvő hatalmak ellen. Napjaink diktatúrába forduló tekintélyelvű rendszereinek jelentős része is populista. Igénylik a nép felhatalmazását – pontosabban: annak látszatát –, amit sokszor tisztességtelen és korlátozottan szabad választásokon mint egyfajta legitimáló rituálékon mutatnak fel. Ezért is hívják őket sokszor *választásos autokráciának (electoral autocracy).*[249] Az újra és újra, egyre kevésbé tisztességes választásokon felmutatott győzelmek persze erősítik is a populista narratívát: könnyebb úgy eljátszani a „nép képviselője" szerepét, ha a választási eredmények, legalábbis látszólag, ezt igazolják.

Ez a minta kicsiben persze a régiónkban sem teljesen ismeretlen. Lengyelország és Magyarország esetében azt látjuk, hogy a megválasztott politikai vezetők, miután választások útján hatalomra kerülnek, a független demokratikus intézmények (média, igazságszolgáltatás, civilszervezetek, bizonyos esetekben a választási rendszer) gyengítésével és átszabásával érik el azt, hogy egyre nehezebb legyen őket elmozdítani a hatalomból. Az indoklásul szolgáló alapképlet: nyugati, ellenséges erők fenyegetnek minket kívülről és az ő ügynökeik belülről. Az áldozati identitás kialakítására és a nép mozgósítására szolgáló logika sokszor nagyon hasonló tud lenni olyan, rendkívül sok vonásban különböző rendszerekben, mint Oroszország, Törökország vagy éppen Magyarország. A retorika a külső ellenségről szól, de a belső ellenfelekkel való harcban nyeri el értelmét, akikkel szemben a politikai vagy akár törvényi fellépés indokolttá válik.

Az „illiberális demokráciák"[250] vagy inkább illiberális rezsimek egyik fő ismérve, hogy az intézményi átalakításoknak az indoklása egyfajta populista, összeesküvéses érvelésen alapul. Az olyan elitista intézmények, mint a bíróságok, az Alkotmánybíróság, a civilszervezetek vagy éppen a média, amelyek a külföldi és ellenzéki befolyást csatornázzák be a politikába,[251] valójában az emberek által megválasztott elnök/kormány/parlament döntéseit korlátozzák. Így válik a hatalomkorlátozást és hatalommegosztást szavatoló demokratikus intézmények meggyengítése „demokratikussá": az emberek akaratának kifejeződésévé a populista érvelésben. Joggal vetődik fel persze a kérdés, amelyet Garri Kaszparov[252] fogalmaz meg meggyőzően a Putyin-rendszerrel kapcsolatban: hogy amennyiben az ország vezetői annyira népszerűek, és kormányzásuk a népakarat természetes kifejeződése, miért félnek annyira a demokratikus kontrollt biztosító intézményektől, és miért tesznek meg mindent, hogy azokat gyengítsék.[253]

Törökországban kiosztották az alufólia sisakokat – ez Mustafa Akyol török közíró cikkének címe, melyben az összeesküvés-elméletek elharapózásáról ír Erdoğan rendszerében. Felvillantja ugyanakkor az összeesküvéselmélet-képzés történelmi hátterét is: „Ettől érezzük fontosnak magunkat. Ha a Világ összeesküszik ellenünk, akkor nagyon különlegesnek kell lennünk. Azt gondolom, mi, törökök így tartjuk magunkban a lelket az Ottomán Birodalom nagyságának elvesztése miatt."[254] Törökországban az utóbbi években gyakorlatilag mindent eluralt az összeesküvés-elméletekben való gondolkodás. A török konteók középpontjában sokszor Izrael és az Egyesült Államok áll – a kettő közül az utóbbi érdekesebb, hiszen Törökország NATO-tagállam, és így katonai szövetségese az Egyesült Államoknak. A 2016-os puccskísérlet óta ezek az elméletek még sokkal inkább eluralták a török politikai életet, és széles körű politikai tisztogatások alapjául szolgáltak.

Az összeesküvéselmélet-képzés Oroszországban is egészen groteszk méreteket ölt, Törökországhoz hasonlóan a rendszer szerves részévé válva.[255] Ráadásul olyan bőséges a konteótermés, hogy külföldre is jut belőle bőven: az orosz külpolitikának, a nemzetközi médiának és propagandának ez az egyik fő exportcikke.[256] A Kreml által gerjesztett öszeesküvés-elméletekről és álhírekről egy külön fejezetben írunk majd. E helyütt csak egy példát említünk: Dmitrij Rogozin, az Oroszországi Föderáció miniszterelnök-helyettese 2017. július 14-én az orosz Lenta cikkét belinkelve az alábbi üzenetet tette közzé saját Twitter-oldalán: „A NASA bevallotta, hogy nem tud asztronautákat küldeni a megígért határidőre a Marsra. A Stúdió még nem áll ké-

szen!" A cikkhez egy olyan rövid, szatirikus videót is belinkelt, amelyben a valamilyen bolygó földjére éppen lelépő űrhajósra ráesik a stúdióvilágítás. Az Oroszországi Föderáció harmadik embere tehát azt az összeesküvés-elméletet terjeszti, mely szerint a holdraszállás kamu volt.

Az összeesküvés-elmélet a külpolitikában barátságokat vagy legalábbis érdekszövetségeket is megóvhat. Ez történt például, amikor 2016 decemberében egy török merénylő lelőtte az ankarai orosz nagykövetet. Az eset miatt egyik fél sem a másikat hibáztatta,[257] Putyin és Erdoğan nyilvánosan arról beszélt, hogyan kell a jövőben együtt közösen fellépniük a terrorizmus ellen. A török fél gyorsan megpróbálta a Nyugatra, azon belül is az Egyesült Államokra kenni a felelősséget.[258] A török kormányzati napilapokban a kezdetektől fogva megjelent az a teória, mely szerint az FBI vagy a CIA van a merényletek mögött, a közösségi médiában pedig egyenesen úgy állították be az esetet, mint Barack Obama leköszönő elnök személyes bosszúját az oroszokon a választási beavatkozás miatt. Az orosz kormányzati politikusok azonban nyíltabban fogalmaztak. Az alaphangot maga Putyin adta meg, aki azt mondta, hogy „meg kell vizsgálni, ki vezette a merénylő kezét valójában". Frantz Klintsevich, a duma felsőházának védelmi és biztonsági bizottságának alelnöke pedig már tudni is vélte a választ: „Rendkívül valószínű, hogy külföldi NATO-titkosszolgálatok állnak az ügy hátterében." Törökország szerepét szinte senki nem vetette fel orosz részről, és általánosságban: a kétoldalú viszonyra volt az ügy a legkisebb hatással. Az USA elleni összeesküvés-elméletek annak ellenére jelentek meg természetes és evidens magyarázati keretként, hogy a merényletnek semmi köze nem volt az Egyesült Államokhoz. Annál több köze volt viszont Oroszország szíriai szerepvállalásához (a merénylő, miután leadta a halálos lövéseket, azt kiáltotta: „Emlékezz Szíriára! Emlékezz Aleppóra!"), illetve a török hatóságok hanyagságához, amiért terrorista őrrel biztosították a helyszínt.

Általában is elmondható, hogy az összeesküvés-elmélet gyakorlatilag a legjobb eszköz a csoport vagy annak vezetője számára, hogy elhárítsa magáról a felelősséget valamilyen, a saját tábor számára vállalhatatlan tett vagy cselekedet miatt – erre éppen a fenti török konspirációs verziók szolgáltatják a legjobb példát. A politikai-gazdasági kudarcok magyarázatára is kézenfekvő és kényelmes lehetőséget nyújt az összeesküvéses magyarázat, mely a külső (-belső) cselszövők aknamunkájának tulajdonítja a nem kívánt eseményeket. Vlagyimir Putyin például annak révén tudta elkerülni 2015 és 2017 között az orosz gazdaság recessziója miatti népszerűségvesztést, hogy csak a nyugati országokat és a Krím miatti szankciókat hibáztatta (amelyek előidézője egyébként éppen a saját, Ukrajna határait és így az 1994-es budapesti memorandumot tiszteletben nem tartó politikája volt). Az összeesküvés-elmélet ebből a szempontból egyfajta egyéni és kollektív elhárítómechanizmusként funkcionál, amely megóvja a saját csoportot – de még inkább annak vezetőjét – a morális meghasonulástól. Csak teátrálisan meg kell fogalmazni a kérdést: „Kinek az érdeke?" És a válasz rögtön adódik: a külső ellenségé.

Modern diktatúrákban az összeesküvés-elmélet a hatalom részéről mindennapi munkaeszköz. Minél erősebb elnyomást alkalmaz egy rezsim, annál inkább szüksége van a külső-belső ellenségekkel szembeni állandó fellépésre annak érdekében, hogy az általa alkalmazott erőszakos eszközöket és az elnyomás módjait indokolni tudja. Robins és Post[259] ezt az elvet meggyőzően bizonyította olyan totalitárius rezsimek esetében, mint a

sztálini Szovjetunió, a hitleri Németország, Pol Pot Kambodzsája vagy éppen Idi Amin Ugandája, amelyek mind jól kimódolt összeesküvés-elméletekre épültek.

A tekintélyelvű és diktatórikus rezsimek paranoid jellege nem minden szempontból irracionális. Diktatórikus viszonyok között a paranoia a túlélést is szolgálhatja. Ezen rendszerek vezetői sokszor maguk is összeesküvéssel jutnak hatalomhoz (mint például Lenin a Szovjetunió esetében). Diktátornak lenni nem életbiztosítás: a természetes halál jóval ritkább esetükben, mint a demokratikusan megválasztott vezetőknél. Gyakran kemény módszerekkel távolítják el őket a hatalomból, börtönben, száműzetésben kell leélniük életüket, vagy erőszakos halál (merénylet, lincselés, kivégzés) áldozatává válnak.[260] A diktátorok életét valóban sok esetben összeesküvések fenyegetik: csak Hitler ellen több mint húsz merényletet követtek el.[261] Sztálinnak, aki arról volt híres, hogy az ellenfeleit elteszi láb alól, vélhetően valós oka volt félni hatalmi riválisaitól – főleg az összeesküvésekben, intrikákban gazdag bolsevik mozgalomban.

Az összeesküvés-elmélet, ahogy korábban már utaltunk rá, a politikai célszerűség szempontjából is sokszor racionális, hiszen lehetőséget ad a társadalmi-politikai ellenfelekkel és ellenségekkel szembeni fellépésre, megmagyarázhatóvá teszi a kudarcokat, és segíthet egy politikai közösség összetartásának megőrzésében. A közkeletű vélekedéssel szemben Sztálin számára az összeesküvés-elmélet nem egyszerűen (meggyőzően soha nem igazolt) paranoiájának megnyilvánulása volt, hanem jól kimódolt legitimációs eszköz a saját tényleges és potenciális ellenfeleivel való rendszerszintű és tervezett leszámoláshoz.[262]

A konteók azonban, ahogy arra fentebb is utaltunk, nem feltétlenül csak az autoriter (diktatórikus és totalitárius) rezsimekben válhatnak az események magyarázatának napi politikai eszközévé. Az erős külső fenyegetettség vagy háborús helyzet ezt a mentalitást széles körben elterjedtté teheti – ahogy arról majd egy későbbi fejezetben, a hidegháborús Egyesült Államok kapcsán olvashatunk.

Közösségi médiával és dezinformációval egy diktatórikusabb világért

Amikor az internet, majd a közösségi média elterjedt, szinte általános volt az a vélemény, hogy soha nem látott demokratizálódási hullámot eredményez majd a világban.[263] Egyesek egyenesen arról beszéltek, hogy a politikailag nehezen kontrollálható, horizontálisan szerveződő, a politikába mindenkinek beleszólást engedő új média mindennél több lehetőséget ad majd az állampolgároknak a közügyek irányításába. Könnyebb lesz kormányellenes tüntetéseket szervezni, és a hatalom nem tarthat semmit sem titokban – hiszen az interneten minden visszaélés azonnal leleplezhető és villámgyorsan elterjeszthető.

A 21. század elején tehát általános volt a vélekedés, hogy az internet és a közösségi média egyenesen a diktátorok rémálma. A Kínai Kommunista Párt által alkalmazott internetcenzúra gyakran emlegetett példája volt annak, mennyire rettegnek a diktátorok az internet rendszerváltó erejétől.[264] A közösségi média szerepe az arab tavasz felkeléseiben tovább erősítette ezt a véleményt.[265] Az egyre tekintélyelvűbb Erdoğan-rezsim elleni Gezi parki tüntetések szervezésében szintén segítséget nyújtott a közösségi média. Az egyes internetes és közösségimédia-oldalak korlátozása és letiltása Törökországban[266] és Oroszországban[267] csak tovább mélyítette azt a benyomást, hogy az autokra-

táknak keményen kell küzdeniük az internet ellen, ha egyáltalán hatalomban akarnak maradni.

Ez a következtetés azonban erősen elhamarkodott volt: az utóbbi években úgy tűnik, a liberális demokrácia ellenségei sokkal jobban ki tudják aknázni a közösségi médiában rejlő lehetőségeket. A Facebook 2004, a YouTube 2005, a Twitter 2006 óta működik. Az Economist Intelligence Unit,[268] illetve a Freedom House demokrácia állapotáról szóló összesítései inkább a jól működő demokráciák lassú globális visszaszorulását, nem pedig azok terjedését mutatják a közösségi média megjelenése óta eltelt másfél évtizedben.[269] A közösségi médián keresztül terjesztett álhíreket az utóbbi évtizedekben mintha leginkább a nyugati világ riválisai és ellenségei – leginkább Kína és Oroszország – tudták volna kiaknázni. Az említett országok vezetői nemcsak saját országukat nyomják el ezen eszközökkel, hanem exportálják is ezeket a technikákat. Az orosz beavatkozás az amerikai elnökválasztásba az álhírek terjesztésén, azok hirdetésén és botok általi felerősítésén keresztül hozzájárulhatott Donald Trump győzelméhez. A Brexit-kampányban terjesztett álhírek szintén egyértelműen magukon viselik Oroszország ujjlenyomatát. A Kína és Oroszország által támogatott kamuhíroldalak és közösségimédia-oldalak a jelek szerint nagy hatékonysággal terjesztik a téves információkat.

Hogy lehet az, hogy a diktátorok sikeresebbé váltak a közösségi média kiaknázásában, mint a demokraták? Először is, a közösségi média a vélemények formálásának nyilvánvalóan hatékony eszköze – és a diktátorok többsége ezeket az eszközöket igyekszik kihasználni. Nem szabad, hogy megtévesszen minket egyes diktátorok konzervatív imázsa, sem a globális, modern

világnak szóló általános kritikájuk. A modern diktátorok nem régimódi technofóbok. Éppen ellenkezőleg, a modern technológia bajnokai. Ahogy a 21. század első felének diktátorai, mint Mussolini, Hitler vagy éppen Sztálin is hatékonyan alkalmazták koruk technológiai eszközeit (ipari fejlesztések, tömeges megfigyelés, tömegkommunikáció) az emberek feletti totális kontroll megszerzésére, úgy a modern kor okos autokratái is rendkívül hatékonyan aknázzák ki a jelenlegi technológiai vívmányokat. Ismerik a közösségi média előnyeit, és magabiztosan használják azokat egyfajta alternatív politikai valóság megteremtésére, az állampolgáraikkal szembeni kémkedésre, támogatóik mobilizálására – és más államok politikai folyamataiba való beavatkozásra.

2017 szeptemberében Vlagyimir Putyin, Oroszország elnöke orosz iskolásoknak tartott beszédében[270] kiemelte, hogy az a nagyhatalom fogja uralni a világot, amelyik a mesterséges intelligencia fejlesztésében a legnagyobb áttörést éri el. Úgy tűnik, ebbe a versenybe Oroszország is be akar szállni. Habár Oroszország nyersanyagfüggő gazdasága nem igazán innovatív, a titkosszolgálata tud az lenni. 2014-ben a Kreml befolyást szerzett a legnagyobb közösségimédia-platform, a Vkontakte felett, ezzel kiterjesztve saját lehetőségeit az állampolgárok megfigyelésére és a velük szembeni kémkedésre. Az orosz technikai óriás, a Yandex élvezi a Kreml támogatását,[271] az orosz titkosszolgálatokon keresztül pedig szerepet vállalt a hibrid hadviselés részét képező dezinformációs kampányokban Ukrajnában.[272]

A közösségi médiában rejlő lehetőségeket a diktatúrák pedig mintha egyszerűen hatékonyabban aknáznák ki, mint a demokráciák. A diktatúrák médiamunkásai világszerte a szólásszabad-

ság jelszavára hivatkozva terjesztenek összeesküvés-elméleteket és álhíreket – ezzel hozzájárulva a „posztmodern demokráciák" és a *post-truth* rezsimek létrejöttéhez, ahol „semmi sem igaz, de minden megtörténhet".[273]

Az, hogy a közösségi média az álhíreken keresztül felhasználható a demokrácia aláaknázására, még természetesen nem jelenti azt, hogy minden demokratikus problémáért a közösségi médiát kellene okolni. Mindössze el kell fogadnunk, hogy a technológiának nincs inherens morálja: eszközöket szolgáltat, amiket jó és rossz célokra is fel lehet használni.

6. A rózsadombi paktumtól a háttérhatalomig: álhírek, rémhírek és összeesküvés-elméletek Magyarországon

Kis magyar áleszmetörténet

Az álhíreknek, rémhíreknek és összeesküvés-elméleteknek Magyarországon is komoly hagyománya van. Bár ennek a könyvnek nem ambíciója a történeti áttekintés, néhány jobban dokumentált esetet felvillantunk a hazai összeesküvés-elméletek és álhírek történetéből.

A modernitás előtti összeesküvés-mítoszok kapcsán megkerülhetetlenek a boszorkányüldözések, a középkor jellegzetes, mágikus világképen alapuló konspirációs képzetei. Bár széles körű az a vélekedés, hogy Könyves Kálmán, kora egyik legfelvilágosultabb uralkodója már 1095 és 1116 közötti uralkodása során betiltotta Magyarországon a boszorkánypereket, ez így, ebben a formában korántsem igaz. „A strigákról pedig, mivel ilyenek nincsenek, semmiféle vizsgálat ne tartassék" – ahogy törvénykönyvében szerepelt.[274] Fontos ugyanakkor tudni, hogy a „striga" megjelölés csak a boszorkányok egy különleges, vérszívó, vámpírszerű változatára utalt. „A bűbájosokat a főesperes meg az ispán emberei keressék fel és vigyék törvény eleibe" – említette ugyanakkor más helyütt a törvénykönyv,[275] ami pedig a boszorkányok akkor közkeletű elnevezésére utal. A magyar hiedelemvilágban egyébként a boszorkányok (bűbájosok) jóval

elterjedtebbek voltak, mint az inkább nyugati kultúrkörhöz tartozó strigák.[276]

Az egyik utolsó nagy boszorkányper 1728-ban zajlott le Szegeden. Ennek keretében több mint egy tucat „boszorkányt" égettek el máglyán koholt vádak alapján – a Boszorkánysziget a mai napig őrzi ennek a gyalázatos eseménynek az emlékét.[277] Az utolsó boszorkányégetésre Magyarországon 1756-ban került sor. Mária Terézia 1768-ban végül betiltotta a boszorkánypereket. A boszorkányüldözésekben (mint ahogy korunk összeesküvéses mítoszaiban is) rendszerint jól kimutatható volt az irracionális félelmek és a racionális megfontolások ötvözete. Történészek egybehangzó véleménye szerint a boszorkányüldözések részben a 11. századi társadalmi-intézményi átalakulás okozta válságra adott reakciókkal magyarázhatók.[278] Ezek a perek ugyanakkor gyakran találtak meg olyan szereplőket, akiknek félreállítása valamilyen szempontból az adott közösség vagy annak egyes tagjainak érdekét szolgálta. Az áldozatok kiválasztása nem volt véletlenszerű: a boszorkányperek hátterében sokszor a „boszorkányoknak" kikiáltott személyekkel szembeni irigység állt, illetve korábbi személyes konfliktusuk a közösség egyes tagjaival.[279]

A modern kori összeesküvés-elméletek közül az egyik leginkább emblematikus a tiszaeszlári vérvád. A tiszaeszlári lakosok egy része Solymosi Eszter keresztény kislány meggyilkolásáért a zsidókat tette felelőssé.[280] (Erről az esetről a következő fejezetben még részletesebben írunk.) Nem meglepő módon a nagy hatású és tragikus trianoni trauma nyomában is számos összeesküvéses mítosz, legenda látott napvilágot,[281] főleg a „hátbaszúrás-elmélet", mely német variánsaihoz hasonlóan a zsidók szándékos aknamunkáját feltételezte a háborús veszteségek mögött.[282]

Kevés Magyarországon az olyan jól dokumentált rémhír, mint amelyről Hann Endre számol be 1975-ös munkájában. Ez az írás egy országos, de különösen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elterjedt rémhírnek járt utána. Bár a történet sok folklorisztikai elemet felmutatva, különböző tartalmi változásokon esett át és sok változatban megjelent, „gerincét", prototípusát a tanulmány az alábbi módon foglalja össze:

„Valahol (egy cigánytelep közelében) dolgozott egy erőgépkezelő (buldózeres, traktoros). Saját hibájából (vagy az erőgépkezelő hibájából) megsérült egy cigány gyerek. Az erőgépkezelő a (könnyebben) sérült gyereket orvoshoz vitte. A cigányok tudomást szereztek a balesetről (amit súlyosabbnak gondoltak), és mivel feltételezték, hogy az erőgépkezelő a felelős, bosszúból (brutális módon) megölték az erőgépkezelő gyerekét. Az apa, miután erről értesült, gépével lerombolta a cigánytelepet. A rombolás során számos cigány életét vesztette.[283]"

A rémhír nyomában folytatott módszeres kutatás sehol sem talált olyan bűnügyi jelentést, amely ennek a körülbelül kilencven, különböző változatban ismert történetnek a valóságalapját bizonyította volna. Valószínű, hogy a történet teljes kitaláció. A rémhír azonban jól mutatja a cigány-nem cigány együttélés nehézségeit és az előítéletek magas szintjét már a rendszerváltást megelőző időszakban, a kései államszocializmusban. A szerző szerint ebben a híresztelésben, amely egyszerre tartalmaz szorongáskeltő rémhír- és vágyteljesítő elemeket, a vélemény és a cselekvés feszültsége fejeződik ki: „Az általunk vizsgált esetben a társadalmilag letiltott agresszió talált kifejeződési lehetőséget a rémhír nyitotta szelepen. A történet előadóinak és hallgatóinak a makulátlan erőgépkezelővel azonosulva szinte katartikus

élményben lehet részük, miközben a fantázia síkján maguk is átélik a számukra gyakorlatilag kivihetetlen, de indokoltnak érzett bosszút.[284] Ebben az álhírben tehát kifejezésre találnak a romákkal – a leggyűlöltebb kisebbséggel – szembeni erőszakos késztetések, melyek a magyar társadalom paranoid képzetei mögött, ahogy azt lentebb is látni fogjuk, gyakran megjelennek. Valószínűleg nem kerülte el az olvasó figyelmét az a bizarr tény, hogy a történet egyes elemeiben összecseng valós eseményekkel is – például a 2006-os olaszliszkai lincseléssel.

A hazai rendszerváltás idején felszabaduló és elszabaduló indulatok és a változó keretek igényelte magyarázatok együttesen termelték ki az összeesküvéses magyarázatok teljes univerzumát. A nagyszabású társadalmi-gazdasági változások a kontrollérzés megrendülése, a változások okozta kellemetlenség és a hagyományos referenciakeretek meggyengülése miatt rendkívül termékeny táptalajt nyújtanak az összeesküvéselmélet-gyártáshoz és a bűnbakképzéshez.[285] A rendszerváltáskori magyarázatokból elterjedtsége okán kiemelkedik a *rózsadombi paktum* teóriája, ami mintegy sűrítve tartalmazza a rendszerváltás konfliktusait.

Az elméletet első ízben 1992. február 20-án vetették papírra egy emigráns hetilap, az *Amerikai-Kanadai Magyar Élet,* egy antiszemita és kommunistaellenes, irredentizmussal kokettáló, szélsőjobboldali lap hasábjain. A cikket a lap alapító szerkesztője, Dömötör Tibor írta Bakos Gyula álnéven.[286] A paktum szövege szó szerint (melyet sok más, jellemzően szélsőjobboldali orgánum is átvett):

„A részletek kidolgozására – magyar viszonylatban – 1991. március 15-én (jól kiválasztották a dátumot) került sor az egyik rózsadombi villában. A titkosnak szánt gyűlésen a következő »kiválasztottak« jelentek meg: a távozó szovjet hadsereg egyik

tábornoka, a szovjet titkosrendőrség egyik ezredese, az amerikai követség egyik vezető alkalmazottja, az amerikai kémszolgálat egyik magyarországi tisztje, az izraeli titkosszolgálat egyik képviselője, a magyar római katolikus, református és izraelita egyház képviselője és 5 magyar politikai vezető, akik közül 4 ma vezető tisztségben van Magyarországon. Miközben a magyar nép ünnepelte a magyar szabadság bekövetkezését a pesti utcán, a rózsadombi tizenhárom megtárgyalta és aláírta Magyarország új rabszolgaságát és a magyar népnek idegen igába hajtását.

A következő kérdéseket vitatták meg:

1. A szovjet csapatok békés és barátságos kivonulása Magyarországról
2. A Szovjetunió kárpótlását a hátrahagyott épületekért és javakért
3. Barátságos politikai és gazdasági viszony kiépítését a Szovjetunió és Magyarország között
4. Megakadályozását minden szovjetellenes tevékenységnek
5. A határok kölcsönös megnyitását a Szovjetunió és Magyarország között
6. A volt kommunista párttagoknak mentesítését minden büntetés alól
7. A volt kommunista titkosszolgálat, határőrség, rendőrség tagjainak megvédését minden esetleges megtorlástól
8. A volt megbízható kommunistáknak más pártokban való futtatását a választásokon
9. Az államvagyon átmentését volt kommunisták kezébe
10. Az igazságszolgáltatás megtartását volt kommunisták kezében
11. Megbüntetését minden zsidóellenes nyilatkozatnak, megmozdulásnak és szervezkedésnek

12. Megakadályozását annak, hogy jobboldali vagy szélsőjobboldali pártok indulhassanak vagy szervezkedhessenek
13. Letörését minden revíziós megmozdulásnak és állandó hangoztatását annak, hogy »a magyar határok véglegesek és azokon változtatni nem lehet«
14. Az új magyar kormány nem tarthat fenn kapcsolatot jobboldali emigrációs személyekkel, szervezetekkel, csoportokkal
15. A románok, jugoszlávok, szlovákok felé csak barátságos nyilatkozatok történhetnek a kormány és a magyar képviselők részéről
16. Az 1956-os eseményeket, mint a kommunizmus megjavítását célzó mozgalmat kell beállítani és csak azokat szabad szóhoz juttatni, akik ezt így értelmezik
17. A magyar hadsereget egyharmadra kell csökkenteni (pontosan előírták, hogy hány repülőgépünk lehet, hány páncélosunk és hány rakétánk)
18. A Szovjetunió az átmentett kommunistákon keresztül megtartja politikai befolyását Magyarországon, az Egyesült Államok viszont megerősítheti gazdasági befolyását a magyar életben
19. Magyarország teljes garanciát ad a magyarországi nemzetiségeknek nyelvi, népi, kulturális, politikai és gazdasági jogaiknak zavarmentes gyakorlására
20. Magyarország teljesen kártalanítja a magyar zsidóságot a második világháború alatt elszenvedett szörnyű veszteségeiért

Kiszivárgott hírek szerint, vita csak a 13-as, 15-ös és 17-es pontoknál volt, de a »józan« többség hamarosan meggyőzte a három ellenállót arról, hogy ezeknek a pontoknak a garantálása része a teljes megegyezésnek és nem képezi vita tárgyát."

Az írás szerint a rózsadombi egyezményt a rózsadombi tizenhárom 21 óra 30 perckor írta alá, aztán a paktum szövegezői „eltűntek a pesti éjszakában".

Ahogy Paksa Rudolf és Ablonczy Balázs történészek rámutatnak, a teória számos sebből vérzik – például az orosz csapatok kivonásáról már jóval korábban döntött Gorbacsov. Felhívják a figyelmet a népmesei elemekre (pl. a tizenhármas szám), és úgy általában, meglehetősen életszerűtlennek tűnik az is, hogy az említett nagyhatalmak magas rangú képviselői Magyarországra vonatkozóan különalkut kötöttek volna – hiszen a kilencvenes évek elején tucatnyi állam szabadult fel a kommunizmus és a Szovjetunió nyomása alól. A történet nem állt meg a szűkebb értelemben vett, az Antall-kormányt a magyarság elárulásával vádoló szélsőjobboldali nyilvánosság határán, hanem a nagypolitikába is utat talált magának: az FKGP képviselője például 1996-os parlamenti felszólalásában említette a „paktumot" – melyet vagy szándékosan, vagy véletlenül az első ciklus alatt kötött, alkotmányjogi reformoknak utat nyitó SZDSZ-MDF-paktummal kevert össze. A MIÉP, majd a Jobbik politikusai és nyilvánosságának meghatározó szereplői is előszeretettel elevenítették fel a paktum történetét, a rendszerváltás utáni első kormány tagjai pedig rendszerint kénytelenek voltak cáfolni az abszurd elmélet állításait.

Az elmélet előnye, hogy sűrítve magában foglalja a rendszerváltás konfliktusait:

1. az átalakulások okozta kontrollvesztettség érzését és a korlátozott szuverenitás érzését,
2. az erősödő társadalmi-gazdasági különbségeket és az ezek nyomában magasra csapó elitellenességet (nem véletlen, hogy a paktum „rózsadombi"),

3. a külső hatalmak és kisebbségi csoportok – pl. zsidók – hibáztatását,
4. az „ellopott rendszerváltás" mítoszát, amely a változásokat csak nagyhatalmi manipulációnak tartja, ami lehetővé tette a kommunista elit számára hatalmuk átmentését.

Bár az elméletnek első megjelenése után számos formája elterjedt, Paksa Rudolf írásában, konstruáltsága okán, találóan az orosz cári tikosrendőrség által kreált *Cion bölcseinek jegyzőkönyveihez* hasonlítja a teóriát. Tanulságait pedig röviden, célratörően fogalmazza meg, amit ehelyütt szó szerint idézünk:

„A rózsadombi paktum újra és újra felbukkanó meséjét a rendszerváltástól a nyugati életszínvonal elérését remélők csalódottsága teszi »hihetővé« az összeesküvés-elméletek iránt fogékonyak körében. A történet ugyanis azt sugallja, hogy a magyarság rendszerváltás utáni sikertelensége, a beteljesületlen reményck kizárólag a világot uraló idegen hatalmak és az azokkal szövetkező hazaáruló magyar politikusok összejátszásának köszönhetők. Az utólag összeállított és visszadatált áldokumentumok – mélységesen történetietlenül – úgy ábrázolják a történelmet, mintha az a »kiválasztott kevesek« nagy terve szerint zajlana. Ezzel pedig felmentést és erkölcsi elégtételt is kínálnak az örökké elégedetlen, de helyzetének javításáért nagyobb erőfeszítésre többnyire nem is hajlandó, s emiatt magát kiszolgáltatottnak érző tömegeknek."[287]

Hogy a rendszerváltás korának feszültségei milyen furcsa képzeteket hoztak létre, azt mutatja a nagykörűi „ufójárás" példája is. 1991-1992-ben sokan arról számoltak be ebben a kis, Szolnok közeli faluban, hogy földönkívüliek látogatták meg őket éjszakánként – és ezekről az esetekről részletesen be is tudtak

számolni,[288] sőt egyesek még huszonöt év elteltével is emlékeztek erre. Ebben a kollektív hallucinációban vélhetően egyszerre több dolog öltött testet. Az egyik, az Orson Welles-féle *Világok harca* által kiváltott pánikhoz hasonlatosan a belpolitikai és külpolitikai változások által eredményezett bizonytalanságérzés. Hozzájön ehhez az amerikai összeesküvéses és millenialista mozgalmak „ufológiai" elképzeléseinek begyűrűzése a hazai nyilvánosságba, illetve egy kis falu közösségének eseménytelen hétköznapi valósága, ami kedvez a kollektív hallucinációk megszületésének, továbbterjedésének, aztán pedig újabb látomásokban való megjelenésének.

A rendszerváltás után a rémhírek és álhírek terjedését Magyarországon még a politikai kampányok idején figyelték meg és dokumentálták, esetleges jelleggel, a téma kutatói. A rendszerváltás utáni választástörténet legmagasabb részvételi eredményét produkáló 2002-es választási kampány abból a szempontból újat hozott, hogy a mobiltelefon, illetve az internet segítségével az e-mailben és SMS-ben terjesztett, lejárató célú politikai kampányüzenetek, a „fekete kampány" alkalmazásának igazi laboratóriumává vált.[289] A témában magam is végeztem kutatásokat, melynek eredményei azt tárták fel, hogy ezekben az üzenetekben feltűnően gyakran jelentek meg összeesküvéses tartalmak (pl. az MSZP el akarja csalni a választást, Orbán Viktor álmerényletet készít elő saját magával szemben), illetve a sportszerűtlen, megalapozatlan híresztelések mások nyerési esélyeinek csökkentésére (pl. Medgyessy Péter halálos kimenetelű rákos megbetegedésben szenved).[290] A kampányok idején elharapózó álhírek nem kell hogy meglepjenek bennünket: a választási kampány ugyanis feszültségekkel és konfliktusokkal teli időszak, amikor megnövekszik az információéhség és az in-

formációs ambivalencia is, továbbá az aggodalom amiatt, hogy a választás után valakik illetéktelen irányítást szereznek majd az életünk felett. Ezek önmagukban is elegendők lennének az összeesküvés-elméletek és álhírek terjedéséhez. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a kampánystábok néha tudatosan is terjesztik a dezinformációt.

Kis magyar konspiratológia – milyen összeesküvés-elméletek népszerűek a mai Magyarországon?

Bár az összeesküvés-elméletek és álhírek tartalmában megfigyelhetők globális és univerzális mintázatok, alapvetően minden közösségben megtalálhatóak a sajátlagos, egyedi összeesküvéses képzetek és álhírek. Azon álhírek és összeesküvés-elméletek tudnak nagy népszerűségre szert tenni egy adott közösségen belül, amelyekre történelmi-kulturális okok hajlamosítják az adott közösséget, illetve azok, amelyeknek a politikai propaganda vagy a tömegmédia nagy teret enged. Magyarországon nem igazán terjedtek el például a földönkívüliekkel kapcsolatos elméletek (talán a nagykörűi eset az egyetlen, amikor ez komolyabb szerepet kapott), míg az Egyesült Államokban „köztudott", hogy a kormányok földönkívülieket rejtegetnek, és rendkívül gyakoriak az ufók által elrabolt emberekről szóló történetek. Azok az elméletek, amelyek széles körben népszerűek, rendszerint rezonálnak valamilyen, a társadalomban erős alapélménnyel. Az Egyesült Államok ufológiai közbeszédében rendszerint megjelenik egy jellegzetes mozzanat: a kormányzat eltitkolja, hogy ufók léteznek, miközben kormányzati laboratóriumokban kísérletezik velük. Ezen képzetekben a központi kormányzattal, centralizált hatalommal kapcsolatos erős, az

Egyesült Államok individualista kultúrájában mélyen gyökerező ellenérzések nyilvánulnak meg.

Magyarországon, ahogy azt később részletesebben is tárgyaljuk, az antiszemita összeesküvés-elméletek rendkívül virulensek.[291] A történelemben is komoly szerepük volt, és ezek újra meg újra aktualizálódnak, előjönnek. Ezen teóriák kézenfekvő eszközök tudnak lenni a felelősség eltolásához: semmilyen válságért, rossz politikai döntésért, folyamatért nem a kormány és a nemzet felelős, hanem a külső-belső összeesküvők. Ezek a képzetek azonban nemcsak nálunk elterjedtek, hanem például Lengyelországban és Európa jelentős részében is.

A hazai összeesküvés-elméleti nézetek jellegzetesen a korlátozott nemzeti szuverenitás történeti alapélményére épülnek. Ezek a „szabadságharcos" narratívák arról szólnak, hogy vannak külső hatalmak, amelyek el akarják venni az ország szuverenitását. Ha visszatekintünk a magyar történelemben, ez nem alaptalan: Magyarország történetét az utóbbi évszázadokban különböző mértékben, de korlátozott szuverenitás jellemezte. Hol a törökök, hol a Habsburgok, hol a hitleri Németország, hol a Szovjetunió korlátozta a szuverenitásunkat. A magyaroknak ebből fakadóan van egy olyan – a politikai közbeszéd által persze folyamatosan életben tartott – alapélménye, hogy a nemzetet külső-belső erők veszélyeztetik. Ez esetben pedig nincs más megoldás, mint fellázadni a nagyhatalmak ellen, akik országunk gyarmatosítására törnek. Nem véletlen, hogy szinte minden magyar hős szabadságharcos volt.

Ez a „kurucos" mentalitás erősen kihat az „idegen" állam megítélésére, és így a jogkövetés mintázatait is meghatározza. Ahogy Fleck Zoltán fogalmaz: „Az állampolgár és az állam viszonyát Magyarországon leginkább az ellenséges, sokszor ide-

gen vagy idegenként érzékelt államhatalom mintázata jellemzi, ebből a viszonyból származik a jog megkerülésének, kijátszásának hagyománya."[292]

Természetesen az összeesküvés-elméleteknek van nemzetközi „divatja", és a tömegkommunikáción keresztül egy elmélet úgy is elterjedhet, ha eredetileg nem volt erősen beágyazva a társadalom előzetes hiedelemrendszerébe és ellenségképeibe. A nyugaton divatos elméletek nálunk is elterjedhetnek – mint például a mérgező anyagokat szóró repülőkről szóló chemtrail-teória. Tartósabb társadalom- és politikaszervező ereje azonban elsődlegesen azon elméleteknek lehet, amelyeket az adott közösség előtörténete népszerűvé, beágyazottá tesz.

Mit mutatnak a Magyarországon készült nagymintás összeesküvés-elméleti kutatások a konteók elterjedtségéről?

Saját, 2009-es és 2011-es nagymintás adatfelvételeink arra utalnak, hogy Magyarországon a „szabadságharcos" összeesküvés-elméletek különösen nagy népszerűségnek örvendenek. Egy másik, saját kutatás szerint azzal az állítással, mely szerint „a válság során a nagy hatalmú pénzügyi körök összefogtak, hogy romba döntsék Magyarország gazdaságát, elősegítve az ország gyarmatosítását", 2009-ben a felnőttkorú lakosság 49 százaléka (2011-ben 32 százaléka) értett egyet.

A Political Capital 2013-as kutatásában[293] azt találta, hogy a magyar társadalomban meglehetősen sokan (42%) hisznek abban az összeesküvés-elméletben, amely szerint a kormány helyett valamiféle háttérhatalom irányítja az országot. A legtöbben a nemzetközi pénzügyi köröket és más államokat sejtettek

az összeesküvés hátterében. Érdekesség, hogy az aktuális kormánypárt, a Fidesz szavazóinak 43 százaléka is azt gondolta, hogy nem a kormány irányít az országban – ami visszavezet minket a korlátozott szuverenitás gondolatához: a kormány tenné, amit kell, de a háttérhatalom nem hagyja. Összességében a pártválasztók relatív többsége is azt gondolta, valójában a megválasztott kormány helyett mások kormányoznak majd – de ez a szavazási hajlandóságukat nem csökkentette.[294] Az összeesküvés-elméletekért ugyanakkor ugyanezen kutatás szerint nemcsak a magyar választók lelkesednek, hanem a szlovákok és a franciák is.[295]

Az a vélekedés, hogy a kormány helyett a „háttérhatalom" irányít, minden csoportban elterjedt volt. Kicsit jobban azonban a társadalom kevésbé előnyös helyzetű csoportjaiban, amelyek számára az összeesküvés-elmélet a politikai feszültséglevezetés eszköze is lehet. Az összeesküvés-hívők nagyobb arányban voltak jelen a férfiak és a szakmunkások, a munkanélküliek körében, illetve a vidéki városok lakói között. Viszont a hazai adatok nem igazolják azt az általános véleményt, mely szerint az összeesküvés-elméletek a vallásos gondolkodással függnek össze, inkább (Karl Popper gondolataival összhangban) egyfajta politikai valláspótlékként szolgálhatnak: a vallásosak körében legalábbis kisebb arányban találtunk összeesküvés-hívőket, mint a nem vallásosak körében.

A pártok szavazótáborai között éles eltéréseket tapasztaltunk. A Jobbik szavazói körében volt a legelterjedtebb az az elmélet, miszerint valójában nem is a kormány irányít. Őket követték az LMP (52%), az MSZP (49%) és a Fidesz (43%), majd az E14 (32%) szavazói. Fontos különbség mutatkozott a fideszesek és a jobbikosok közt: bár az előbbiek hajlamosak hinni egyes el-

méletekben, kevésbé gondolják azt, hogy az összeesküvésnek a kormány is része. Az utóbbiak azonban hajlamosabbak azt gondolni, hogy „Magyarországot a háttérhatalom kormányozza", és a kormány csak ennek a helytartója.

Nemzetközi összevetéseink alapján úgy tűnik, hogy az összeesküvés-elméletek elfogadottsága nem csak Magyarországon kimagasló. Partnerintézetünk, a Counterpoint a francia lakosság körében mért adatai szerint a magyar 42%-kal szemben a francia mintán 51% azok aránya, akik hittek abban, hogy nem a kormány irányítja az országot. Sokkolóan magas, 77 százalékos volt továbbá azok aránya, akik azt gondolták: a nemzetközi pénzügyi körök alkotják a háttérhatalmat, és 44 százalék vélte úgy, hogy más országok próbáltak befolyást gyakorolni az ország felett. Az eltérő kutatási (főképp mintavételi) eljárások miatt a direkt összehasonlítással óvatosan kell bánni, az azonban jól látszik, hogy a szintén erős szélsőjobboldalt felvonultató Franciaországban az összeesküvés-elméletek elfogadottsága legalább olyan nagy, mint hazánkban. Magyarországhoz hasonlóan egyébként Franciaországban is az ottani szélsőjobboldal támogatói (akik 2012-ben Marine Le Penre szavaztak) képezték az összeesküvés-elméletek leglelkesebb támogatóit: 72 százalékuk szerint a kormány helyett mások irányítanak a háttérből (a Jobbik szavazói körében ez az arány 68 százalék). Egy frissebb, 2018-as francia közvélemény-kutatás egyébként hasonló eredményre jutott – azzal a kiegészítéssel, hogy Marine Le Pen szélsőjobboldai jelölt mellett Jean-Luc Mélenchon szélsőbaloldali politikus és elnökjelölt hívei bizonyultak az összeesküvés-elméletek leglelkesebb hívőinek.[296]

Szlovákiai partnerünk, az Institute for Public Affairs adatai még erősebb összeesküvés-elméleteket mutattak ki a szlovák társadalomban: északi szomszédunknál 63 százalék gondolta azt, hogy a háttérből mások kormányoznak. Érdekes eredmény, hogy míg Magyarországon elsősorban az alacsonyabban iskolázottak hisznek az összeesküvés-elméletekben, Szlovákiában az iskolázottsággal nő az ilyen teóriákban való hit. Az is jól látható, hogy a válaszadók elsősorban a nemzetközi pénzügyi körök irányítását sejtik a háttérben (63%). Nem ritka ugyanakkor, hogy más államok (akár Magyarország) befolyását sejtik az összeesküvések hátterében).

Visszatérve a magyar politikai konteókra és egy frissebb adatfelvételre: a Publicus Intézet 2016-os kutatásában[297] azt találta, hogy a válaszadók közel kétharmada szerint az egész világot egy szűk elit irányítja. A kutatás rákérdezett egyes konkrét teóriákra is. A hazai kormányzati kommunikációval összhangban a válaszadók több mint fele egyetértett azzal, hogy a menekültválságot amerikai érdekcsoportok szándékosan idézték elő. Soros György személyes közreműködését már csak a kisebbség, a válaszadók egyharmada (31 százalék), javarészt a Fidesz-szavazók gondolták lehetőségnek – ez a szám a későbbi kutatások alapján jelentősen megnőhetett a „Stop Soros" kampány előrehaladtával.[298] Az orosz érdekcsoportok esetleges közreműködését azonban csupán 22 százalék tartotta elképzelhetőnek.

A megkérdezettek fele egyetértett azzal az állítással is (leginkább az MSZP és a Jobbik, és kevésbé a Fidesz szavazói), hogy a magyar választások eredménye általában nem tükrözi a valóságot, és a háttérből irányítók érdekei szerint alakul. A chemtrailteória, amit mint a konspirációs import termékét említettük, valóban jelentős népszerűségre tett szert: minden negyedik megkérdezett azt gondolja, hogy az embereket szándékosan permetezik a repülőgépekből. A Závecz Research kutatásában még magasabb, 35 százalékos volt ez az arány. A fent már

említett teóriában az alacsonyan iskolázottak és a kistelepülésen élők hittek a leginkább.

Korábban már volt róla szó, hogy az összeesküvéses nézetek összekapcsolódnak és rendszerbe szerveződnek. Ennek tükrében nem meglepő, hogy Magyarországon nemcsak a politikai, hanem az egészségüggyel kapcsolatos összeesküvés-elméletek és tévhitek is virulensek. A Medián egy 2017-es kutatása megdöbbentően magas támogatottságot talált a homeopátia mögött: a magyar lakosság 44 százaléka szerint a homeopátia hasznos. A nők és érdekes módon a magasabb iskolai végzettségűek bíztak jobban a homeopátiás szerekben. A legtöbben ugyanakkor „a priori", közvetlen tapasztalat nélkül formáltak véleményt ezekről a szerekről. A Závecz Research kutatásában 35 százalékos volt azok aránya, akik szerint[299] a homeopátiás készítmények hatásosabbak, mint a hagyományos gyógyszerek – és a következő évben végzett kutatásban már közel ötvenszázalékos arányt találtak, ráadásul a magasabb végzettségűek körében volt jellemzőbb ez a vélekedés.[300] [301]

Az általános, diffúz szkepszis az orvostudománnyal szemben még általánosabb: a lakosság közel kétharmada gondolta például, hogy sok olyan alternatív gyógymód létezik, amely hatékonyabb a hagyományos orvoslásnál – míg az állítást elutasítók aránya 20 százalék alatti. A gyógyszercégekkel szembeni bizalmatlanságon alapuló összeesküvés-elméletek is népszerűek: a minta közel 70 százaléka gondolta például azt, hogy a gyógyszergyárak a profitjukat féltve ellehetetlenítenek természetes és olcsó gyógymódokat. Még ijesztőbb adat, hogy a magyar válaszadók 27 százaléka, több mint kétmillió ember vélte úgy, hogy a védőoltás több bajt okoz, mint amennyit használ – miközben Magyarországon bizonyos védőoltások kötelezők. Érdekes fejlemény, hogy fiatalkorúak körében, illetve idősödő nőknél magasabb az alternatív medicinák támogatottsága – de fontos célcsoportot képeznek a gyermekes nők is. A Závecz Research összességében azt találta, hogy Magyarországon a lakosság fele támogatja az alternatív medicinákat, csak 13 százalékuk szkeptikus, bő harmaduk pedig ambivalens módon közelít a témához.

A vallás ugyanakkor máshogy hatott az orvosi, mint a politikai konteókra: a vallásosak körében nagyobb arányban voltak olyanok, akik nem bíztak az orvostudományban, de jobban hittek az alternatív „medicinákban". Ami a politikai hátteret illeti, a Jobbik támogatóinál volt messze a legjellemzőbb az orvostudomány elutasítása, és a DK táborában a legtöbb szkeptikus az alternatív gyógymódokkal szemben – az MSZP és a Fidesz tábora azonban ebből a szempontból szinte megegyezett. A cikk szerzője, Hanula Zsolt a következőképpen summázta az eredmények jelentőségét:

„Ez jó illusztrációja annak a csúnya csapdahelyzetnek, amiben vagyunk: egyik oldalról ott a siralmas állapotban levő magyar egészségügy, a másikon az alternatív medicina világa, ahol csak úgy hemzsegnek a csalók, kuruzslók, a megalapozatlan, sokszor egyenesen veszélyes csodamódszereikkel."[302]

Van némi hazai kutatás a még ezoterikusabb vélekedésekkel kapcsolatban is. A Marketing Centrum 2005-ös felmérése[303] például azt mutatta, hogy a felnőtt lakosság fele szerint a Földön kívül is van élet – a magyarok negyede ráadásul azt gondolja, hogy a földönkívüliek valamikor már jártak is bolygónkon. Az ufóhívők táborának összetétele is érdekes: a férfiak, a fiatalok, az érettségizettek és a gazdagabbak képviseltetik magukat az átlagosnál nagyobb arányban. A diplomások ugyan hajlamosak hinni a földön kívüli életben, de kevésbé feltételezik, hogy jártak

már nálunk földönkívüliek. A Závecz Research egy 2017-es kutatásából hasonló eredmények rajzolódtak ki: a magyar lakosság 45 százaléka vélte úgy, hogy „az emberiség már találkozott földön kívüli, intelligens lényekkel, csak ezt titkolják előlünk". Ugyanezen kutatás szerint a magyar lakosság 30 százaléka hitt a spiritualitásban, az asztrológiában és az ehhez hasonló földöntúli jelenségekben, 35 százaléknak felemás a viszonya, és ugyancsak 35 százaléknyian szkeptikusak.[304]

Összességében tehát megállapíthatjuk: a hivatalos közlésekben és intézményekben való szkepszis és az összeesküvés-elméletekre és áltudományos tanokra való fogékonyság Magyarországon rendkívül széles körben elterjedt.

Természetesen ezek a hiedelmek leképeződnek a közösségi médiában is. Amikor a Political Capitalnél a magyar facebookos összeesküvéselmélet-birodalomról készítettünk vizsgálatokat, láttuk, hogy egyes esetekben olyan népszerű oldalak ontják magukból az összeesküvéses magyarázatokat, mint a jelenleg 77 ezer főt számláló Világlátó,[305] amely összeesküvés-elméleteket orosz propagandával és nacionalizmussal ötvöz, vagy éppen a 62 ezer fős követői bázissal rendelkező NaturaHirek.[306] Érdemes figyelembe venni, hogy ezek az oldalak a Facebookon aktív közösség 1,5-2 százalékát is elérhetik.

Ezek a felületek néha kifejezetten veszélyes nézetek terjedéséhez járulnak hozzá. Ilyen volt például, amikor 2016 februárjában az interneten keringő levél nyomán népszerű lett az a recept, amely a tiszafa virágát sokféle megbetegedés ellen javasolja. A híresztelésre válaszul az Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet kénytelen volt közleményt kiadni, amelyben egyértelműen kijelentik, hogy a híresztelés téves, és a tiszafa leveléből és gyümölcséből készült tea halálos méreg.[307]

A hazai konspirációs univerzum alaposabb vizsgálata kimutatja, hogy a nacionalista és olykor antiszemita, globalizációellenes politikai elméletek összekapcsolódnak a new age-es, ezoterikus, az orvostudományt elutasító, az alternatív gyógyászatot előtérbe helyező gondolkodással, a *selfmade* mozgalommal, a technológiára épülő nyugati kultúra elutasításával. Itt ér össze a szélsőjobb ideológiája a leginkább az újbaloldalhoz kapcsolódó antikapitalista gondolkodásmóddal. Ezt a bizarr fúziót az összeesküvés-elméletek alapelvei teszik lehetővé. A „ne higgy a hivatalos forrásnak!" és a „legyél bizalmatlan" hozzáállás nemcsak a politikára, hanem a tudományra, az iparra és a technológiára is kiterjed. Ez a logika, az összeesküvéses fúzió nagyon különböző ideológiai tartalmakat képes egy ernyő alá vonni, néha a logika szabályainak is fittyet hányva. A fent említett Závecz-kutatás például azt mutatta ki, hogy annak ellenére hisznek sokan a homeopátiás szerekben, hogy a homeopátia „tudományos" alapjait elutasítják.

Amikor az álhír és az összeesküvés-elmélet mainstreammé válik

Az összeesküvés-elméletek tehát, ahogy arra korábban is utaltunk, nagyon széles körben elterjedtek, és van rájuk fogékonyság a politikai baloldalon is, annak ellenére is, hogy a középpontjukban rendszerint a nemzeti szuverenitás kérdése áll. Mivel Magyarországon alapvetően fejlett a konspirációs kultúra, ez természetesen a politikai spektrum egészére rányomja a bélyegét – még ha a jobboldalon kidolgozottabbak és jellemzőbbek is az összeesküvéses képzetek.

Néhány példát ugyanakkor felvillanthatunk az elmúlt évtizedek baloldali konspirációs nézeteiből: Gyurcsány Ferenc még

2003-ban vetette fel, hogy a Fidesz „árnyékállamot épít" a jobboldalhoz közel álló szereplők révén, akik egyes állami intézményeken keresztül politikai érdekeket valósítanak meg.[308] Meglehetősen népszerű az az elmélet továbbá, hogy a választások előtt (1998-ban, 2002-ben, 2006-ban) Orbán Viktor olyan szervezett merényletre készült, amelynek célja a Fidesz áldozati státuszba emelése lett volna. Vitathatatlanul népszerű elképzelés az is, hogy Orbán Viktor rendszeres, titkos gyógykezelésre jár Grazba.[309] Papp László Tamás, a konteókról talán legtöbbet publikáló hazai publicista részletesen beszámolt örömlányok meggyilkolása,[310] romagyilkosságok,[311] valamint a 2006. októberi zavargások[312] mögötti baloldali összeesküvés-elméletekről is.

A 2006-os őszi események, illetve a romagyilkosságok mint váratlan és szokatlan események persze mind a baloldalon, mind a jobboldalon széles teret engedtek az összeesküvés-elméleti gondolkodásnak,[313] ez azonban az események jellegéből fakadóan bizonyos szempontból talán természetesnek tekinthető.

Összeesküvés-elméletek a magyar politika perifériáján (néha a centrummal kacérkodva) tehát mindig is léteztek a rendszerváltás óta, sőt korábban is. A szélsőjobboldalon pedig szintén mindig jelen voltak ezek a narratívák. A Jobbik mint ellenzéki párt összeesküvés-elméletei a chemtrailekkel, illetve a kolontári vörösiszap-katasztrófával kapcsolatban ebből a szempontból kevésbé meglepőek.

Ami újszerű és fontosabb fejlemény, hogy az utóbbi években az összeesküvés-elméletekre és álhírekre épülő *post-truth* politika teljesen eluralta a politikai fősodort. 2010-et követően fokozatosan és egyre gyakrabban jelentek meg az összeesküvés-elméletek a kormányzati politikai mainstreamben is.

Ennek egyik fontos mérföldköve volt, amikor 2013-ban az

összeesküvés-elméletek terjesztésében aktívan közreműködő szereplők munkáját állami kitüntetések révén részesítették hivatalos elismerésben. Az összeesküvés-elméleteit korábban az Echo Televízióban terjesztő Szaniszló Ferenc Táncsics-díjat kapott – majd azt kényszeredetten visszaadta. Szintén állami kitüntetést kapott Bakay Kornél, az obskúrus nézeteiről ismert történész is, aki többek között nyugati kitalációnak, ármánynak tartja a finnugor eredettörténetet – amiről még a fejezet későbbi részében szót ejtünk. A kormányközeli médiában és a parlamentben 2013-ban szóba került a Bilderberg-csoport szervezkedése is Magyarország ellen.[314]

Ezek ugyanakkor még mindig egyedi, még ha nem is teljesen elszigetelt esetek. A menekültválság azonban soha nem látott lendületet adott a kormányoldali összeesküvéselmélet-képzésnek. Ennek első jele volt, amikor a kormányközeli médiában egyre többet szólaltattak meg összeesküvés-elméleteket visszhangzó, változatos szellemi hátterű „szakértőket", mint például Földi László, Nógrádi György, Bogár László vagy éppen Georg Spöttle.

Ennél fontosabb azonban, hogy az összeesküvés-elméleti logika a legmagasabb közjogi méltóságoktól indítva és utána a törvényalkotásig eljutva gyakorlatilag a legmagasabb hivatalosság szintjére emelkedett. Nemcsak tartalmilag, hanem szóhasználatában is. Feltűnő például, hogy a miniszterelnök elkezdte használni a konspirációs kultúra jellegzetes kifejezéseit, mint például a „háttérhatalom". 2016 májusában például Orbán Viktor így fogalmazott,[315] amikor a Kossuth rádióban adott szokásos heti interjújában Bill Clinton mondataira reagált (aki egy kampányeseményen azt mondta: a magyar és a lengyel kormány putyini típusú diktatúrát akar bevezetni):[316]

„– Tehát itt, Közép-Európában létezik egy háttérhatalom, s ez Soros György nevéhez köthető. Ő az amerikai demokrata párt egyik legfontosabb finanszírozója, ezért azt kell mondanom, hogy itt a száj Clintoné, de a hang Soros Györgyé, és miután Magyarország ott van, ahol, mármint földrajzilag ott van, ahol, és meg akarja védeni a nemzeti szuverenitását meg a biztonságát, ezért mi az akadályát jelentjük ennek a Soros-féle amerikai tervnek. (...) Tehát ezek mögött az amerikai elszólások mögött kell, lehet látnunk egy ilyen komolyabb összefüggést is.

– De hogyha ez az összefüggés van a háttérben, az azt is eredményezi, hogy Európa gyengül, meggyengül, ez miért érdeke az Egyesült Államoknak?

– Én nem bonyolódnék ilyen összeesküvés-elméletekbe, csak a tényeket mondom. (...)"

Beszédes az utolsó mondat is: miután a miniszterelnök nem ad magyarázatot arra a meglehetősen kézenfekvő kérdésre, hogy egy ilyen feltételezett konspirációnak végső soron mi is volna a célja – ne felejtsük el, hogy az Egyesült Államoknak éppen Európa az egyik legfontosabb nemzetközi szövetségese, így nem magától értetődő, miért is lenne jó, ha meggyengülne –, maga védekezik az összeesküvés-elmélet vádja ellen. Az „én csak kérdezek" és a „tényeket mondom" az összeesküvéselmélet-gyártók bevett paneljai közé tartozik.

Szijjártó Péter külügyminiszter a Budapestre akkreditált amerikai nagykövet magyar korrupcióval és médiahelyzettel kapcsolatos kritikáira válaszul azonban előállt egy lehetséges magyarázattal, mi is a terv célja: „Tudjuk, hogy az Amerikai Egyesült Államok szeretne minél több bevándorlót látni Európában, nyilván ezért fogalmazták meg most a véleményüket."[317] Azt azonban, hogy egyik legfőbb szövetségese, Európa elárasztása

bevándorlókkal miért is érdeke az Egyesült Államoknak, a külügyminiszter sem magyarázta meg.

A háttérhatalom mint gondolatkör más fideszes politikusok beszédeiben is megjelent. Kövér László 2017-ben a brüsszeli bürokrácia kapcsán fogalmazta meg: „Ma az európai demokratikus intézményeket meghatározó elitek jelentős része annak a globális háttérhatalomnak a megvásárolt, függőségben tartott ügynöke, amelynek a most zajló folyamat az érdeke, és amelynek csak idejétmúlt korlátként értelmezhetők a nemzeti keretek (...) Soros György (...) a világ(on a) legismertebb, jelenlegi tudásunk szerint legnagyobb befolyású és óriási pénzeszköz felett rendelkező szereplője a háttérhatalomnak. A háttérhatalom legfontosabb jellemzője, hogy rejtőzködik, és csak annyira fedi fel magát, amennyire céljai megvalósításához szükséges."[318]

Ez a kormányzati gyakorlatban gyakran megjelenő érv azonban azért is nehezen értelmezhető, mert Soros György nyíltan támogat szervezeteket alapítványain keresztül (amelyek gazdálkodásáról számos adat elérhető), ismertek alapítványának vezetői és igazgatósági tagjai, pénzalapjai pedig nyilvánosan jegyezhetők. Soros György rendszeresen ír publicisztikákat, amelyekben kifejti menekültválsággal, az orosz-ukrán konfliktussal, a magyar kormánnyal és sok más témával kapcsolatos véleményét. Sőt, az úgynevezett Soros-terv, egy szupertitkos dokumentum létezésére is Soros György nyilvánosan képviselt álláspontja szolgál „bizonyítékul" a kormány kommunikációjában. Atipikus, ámde különösen rafinált összeesküvésnek tűnik, amelynek minden részlete az orrunk előtt zajlik.

Természetesen nem tudhatjuk, hogy maguk a kormányzati vezetők hisznek-e ezen összeesküvés-elméletek létezésében, vagy csak jól működő és hatásos „politikai termékként" tekinte-

nek rájuk. Az azonban biztos, hogy a politikai paranoiából paranoid politikai cselekvés következik: például a civilszervezetek ellen hozott jogszabályok. Ezek mögött nyíltan az a kimondott megfontolás húzódott meg, hogy a civilszervezetek valójában külföldi államok, államszervezetek (Brüsszel, Berlin, Washington – de érdekes módon sosem Moszkva) ügynökei, és egy rosszindulatú titkos terv, Európa lerombolásának megvalósításán dolgoznak. A 2018 januárjában, politikai támadásokra válaszul benyújtott „Stop Soros" törvénycsomag, amely a civilszervezetek munkáját hivatott nehezíteni, már magában az indoklásában is összeesküvéses: „A migrációs propaganda az embercsempész szervezeteket segíti és a jobb sorsra érdemes illegális határátlépőket veszélybe sodorja. Ezért olyan szabályozásra van szükség, amely azonosítja a migrációt támogató szervezeteket és fellép a Magyarország nemzetbiztonságát veszélyeztető személyekkel szemben. (...) A migrációt támogató szervezetek társadalmi felelősségvállalásának érvényre juttatása, valamint a lakosság összetételének, kulturális, nyelvi és vallási megváltoztatására irányuló törekvések megakadályozása érdekében a javaslat a migrációt támogató szervezetek illetékfizetési kötelezettségét írja elő."[319] A Közép-európai Egyetem elleni, az intézményt akár ellehetetleníteni is képes kormányzati támadások szintén részben a Soros Györggyel kapcsolatos összeesküvés-elméletek gyümölcsének tűnnek. Ezeken a példákon jól látszik, hogyan keretezi át az összeesküvés-elmélet az ellenségesnek tartott (adott esetben a kormányt kritizáló) csoportokkal szemben indított támadásokat jogos önvédelemmé.

A Soros György körüli, eddig a rendszerváltás utáni magyar politikában példátlanul paranoid univerzumban minden ellenségkép összecsúszik: Soros György irányítja a Magyarországot

kritizáló amerikai, brüsszeli diplomatákat, Soros György áll a civilszervezetek és az ellenzéki pártok mögött is. A kormányzat és a kormányzat által irányított média nem volt finnyás akkor sem, amikor a Soros elleni hadjárathoz keletről és nyugatról gondolatokat kölcsönzött vagy éppen lépéseket vett át, és láthatóan az sem okozott zavart, hogy ezek részben ellentmondanak egymásnak. Nikola Gruevski illiberális pártjától a „Stop Soros" mozgalmat, az iráni rezsimtől Soros Györggyel kapcsolatos cionista vádakat, az izraeli jobboldaltól a Soros Györggyel kapcsolatos anticionista vádakat, Von Rétyi összeesküvéselméletgyártótól és meggyőződéses ufóhívőtől pedig a Soros György háttér-machinációit bemutató könyvet. A Fidesz-frakció ebből a műből ugyanis ötezer példányt rendelt, és széles körben terjesztette. A „Soros civiljei" elleni fellépéseket, különösen a külföldi finanszírozás alapján történő regisztrációt pedig Putyin tekintélyelvű Oroszországáról másolta a kormány.[320]

A Soros György elleni hadjárat egyik leggroteszkebb, a középkori misztériumjátékok hangulatát idéző pillanata talán az volt, amikor egy KDNP-s képviselő „A sátán/Soros-terv ellen küzdeni keresztény kötelesség" című parlamenti felszólalásában Soros Györgyöt gyakorlatilag a sátánnal azonosította: „A sátán elleni küzdelem pedig keresztény kötelességünk! (...) A rózsafüzér a legerősebb fegyver a Gonosz ellen, képes a történelem megváltoztatására. És ezt Soros György is meg fogja tapasztalni!"[321]

A Soros-ellenes hangok most többek között azért is erősödtek fel, mert Donald Trump megválasztásától sokan azt várták, hogy az elnök majd keményen fellép Soros Györggyel szemben, aki nyíltan ellenzi Trump politikáját. Soros azért tökéletes céltábla, mert a világ egyik leggazdagabb embere, a pénzügyi szektorban dolgozott, zsidó származású, valóban karakteres az

ideológiája, emellett az alapítványainak nemzetközi szervezetrendszere és rengeteg támogatottja van.[322] Mindezzel természetesen bárkinek joga van egyet nem érteni – de ez nem mentség a világ-összeesküvéses rögeszmékre.

Mint már említettük, azok az összeesküvés-elméletek tudnak jól működni Magyarországon, amelyek egy közösségben eleve létező sztereotípiákra építenek. Amikor azonban egy teória önmagában nem elterjedt, összehangolt propagandával népszerűvé tehető. Romániában, Szlovákiában a „sorosozásnak" jóval mélyebb hagyományai vannak – ott ugyanakkor magyarellenes éle is van, így mást jelent, mint nálunk. (Ezért is volt furcsa többek között, amikor a román és szlovák Soros-ellenes politikai támadásokat magyar politikusok, köztük a miniszterelnök, egyetértőleg idézték.)[323] A kormány ugyanakkor tett azért, hogy a Soros-ellenes összeesküvés-eméleteket közelítse a magyar folklórhoz. Magyarországon erős az a narratíva, mely szerint a szabadságharcos népet folyamatosan leverik külföldről. Trianon csak tovább erősítette ezt az áldozati identitást. Erre mindig lehet politikát építeni, és a kormány a jelenlegi Soros- és Brüsszel-ellenes összeesküvés-elméleteivel voltaképpen ugyanezt a logikát követi – látható és mérhető sikerrel.[324]

A hazai média egy része a fenti világképpel összhangban gyakorlatilag az álhírgyártás legfőbb forrása lett. A magyar helyzet egyértelmű specifikuma, hogy az álhírek nem marginális oldalakon, hanem a mainstream médiában jelennek meg.[325]

Bár az álhírgyártás és a téves információk nem újszerűek a magyar nyilvánosságban, jelenleg egy koncentrált médiaháttér segítségével működnek, amilyenre ennyire intenzíven a rendszerváltás óta nem volt példa. Vannak olyan médiumok, amelyek egyre inkább, gyakran tudatosan terjesztenek álhíreket: a

közszolgálati médiában és a kormányközeli médiában. Ezeket munkatársaimmal a Political Capitalnél *government-organized médiának* hívjuk, a *government-organized NGO*-k (GONGO) mintájára. Ezek a médiumok sokszor obskúrus összeesküvés-elméleti és propagandaoldalakról, azaz a *Breitbart*ról, a *The Daily Caller*ről, a *Russia Today*ről, a *Sputnik*ról, a *Your News Wire*-ről vagy éppen az *InfoWars*ról szednek információkat, forráskritika nélkül.

Ezen gyakorlat mögött alapvetően két tényező húzódik meg, melyeket nehéz szétszálazni. Az egyik a nem professzionális újságírás, erős politikai nyomás alatt: az újságírók tudják, milyen hangvételű és tartalmú cikkeket kell írni, de beleakadnak olyan oldalakba, amelyeket nem tudnak a helyükön kezelni. Ilyenkor nem tudatosan vesznek át tartalmat álhíroldalakról, csak azt hiszik, hogy igaz, amit találtak. Máskor viszont egyértelműen nem létező „hírekről" kell írni az álhírgyártásra épülő politikai propagandagépezet szolgálatában. Végső soron azonban a két logika összekeveredik, és az eredmény egy olyan világ, ahol alig lehet elválasztani a valóságot a kitalációtól. És az a cél, hogy ne is lehessen. Ezt nevezi az orosz rendszerre utalva Weiss és Pomerantsev *posztmodern diktatúrá*nak.[326]

A *post-truth* logikához tartozik az is, hogy szemben az újságírással, ha kiderül egy „hírről", hogy nem igaz, az „újságírók" nem korrigálnak. Ahogy ez történt például a közmédiában bemutatott interjú kapcsán, ahol egy svéd–magyar nő azt állítja: a romló közbiztonság miatt költözött haza Magyarországra.[327] Kiderült azonban, hogy a nő nem ott lakott, ahol állította, és többszörösen elítélték különböző kisebb bűncselekményekért,[328] így beszámolójának hitelessége finoman szólva is megkérdőjelezhető. A közmédia és más médiumok azonban ezt az információt

nem közölték, hanem változatlan lelkesedéssel idézték az interjút mint a szörnyű nyugati közállapotok bizonyítékát. Ezekben az esetekben ugyanis nem a valósághoz való viszony a fontos, hanem a kiváltott hatás – és éppen ezért ez nem is tekinthető újságírásnak. Az alacsony szakmai színvonal, illetve az erős politikai nyomás ebben az esetben kéz a kézben járnak. A nyílt, propagandisztikus hazugságok és a politikai elfogultság egymást erősítik.

Ezeken az oldalakon azonban nemcsak a politikai dezinformáció erős, hanem az ezoterikus, tudományellenes, nem politikai tartalmú téves információk is megjelennek. Erre jó példa, amikor az egyik, propagandacsatornává avanzsált kereskedelmi televízióban a naptej bőrrákot keltő hatásáról[329] értekeztek (megfeledkezve arról, hogy éppen ez óv meg a legkárosabb ultraviola sugárzástól), vagy amikor egy kormány által irányított honlap Tudomány rovatában (!) olyan cikk jelent meg, amely szerint *Valószínűleg valódi egy pár éve kiszivárgott ufóvideó*.[330] Ez kiválóan illusztrálja, hogy amikor elindul ez az összeesküvés-elméletekre épülő álhírlogika, ami mindenben kételkedik, és mindent megkérdőjelez – a politikusok, az újságírók, a szakértők, a tudomány állításait –, akkor a folyamatnak nem lehet határt szabni. Minél tovább megyünk ezen az úton, annál többet rombolhat racionális világunkból. Egy idő után ennek nem lehet megálljt parancsolni. Nemcsak Soros György, Brüsszel és a migránsok jönnek, hanem az ufók, a belénk ültetett mikrocsipek, a chemtrail is. Ahogy az *InfoWars*on is, ahol ezek a témák kiválóan megférnek a politikai összeesküvés-eméletek mellett.

Ez azonban azt eredményezi, hogy Magyarországon nincs szükség olyan hagyományos, Oroszország által indított információs háborúra, mint a régió sok országában, mert egyszerűen nincs ellenfél. A kormánypárt és a legnagyobb ellenzéki párt

egyaránt oroszbarát. Ezen pártok médiája a jelek szerint örömmel – tehát nem közvetlen kívülről, csak felülről jövő nyomásra – terjeszti a dezinformációt és az összeesküvés-elméleteket. A Korrupciókutató Intézet elemzése például kimutatta,[331] hogy a kormánypárti média jelentős részében megtalálhatók az orosz propaganda által használt témák és nyelvi fordulatok egyaránt.

A *post-truth* persze, ahogy arról korábban már írtunk, nem magyar jelenség. Ez csak egy világtrend, amit a magyar kormány kiválóan kiaknáz. Nyilván nem függetlenül attól a tapasztalattól, hogy kamuhírekre alapozva választást lehet nyerni. Részben ugyanis ez történt az Egyesült Államokban, és egyre inkább úgy tűnik, Nagy-Britanniában is. Mindkét helyen bizonyítható módon orosz segítséggel. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a nagyon professzionálisan dolgozó és a nemzetközi trendeket a kampányolásban maximálisan követő, egyébként pedig Oroszországhoz közeledő magyar kormány ehhez az eszközhöz nyúlt.

Persze nem Magyarország az egyetlen problematikus ország: ott van például Ausztria, ahol 2017-ben kormányra került a szélsőjobboldali Szabadságpárt, amely a külügyet, a hadügyet és a belügyet is felügyeli. Olaszországban, ahol 2018. március 4-én tartották a választásokat, a Berlusconi-féle Forza Italia, a szélsőjobboldali Északi Liga és a populista Öt Csillag Mozgalom egyaránt terjeszti az orosz dezinformációt, így az olasz választások az álhírek kincsesbányájává váltak. És ott van Görögország, Ciprus, Bulgária, ahol hagyományosan erős az orosz befolyás. Nem csak Magyarország védtelen az orosz propagandával szemben. Viszont az EU-n belül más tagállamokban sehol nem épült fel olyan állami forrásokat használó, orosz érdekeket kiszolgáló hazugsággépezet, mint Magyarországon.

Populista paranoia

A populista politika lényegét tekintve az indulatokkal való játszadozás művészete, és az Orbán-kormány Magyarországon ezt kifejezetten ügyesen csinálta, részben ösztönösen, részben kutatásokra alapozva a politikáját. A kormányzati retorika ugyanis más szintre emeli az összeesküvést: értelemszerűen nem a nemzeti elitet támadja, hiszen az ő maga, hanem kormányzati pozícióból védi a népet a gonosz nemzetközi elit, a washingtoni és berlini döntéshozók, az uniós vezetők és a brüsszeli bürokraták mesterkedéseivel szemben, leleplezve, hogy ők valójában a magyar nép és vezetői elveszejtésére törnek.

Az összeesküvés-elméletre alapozott kommunikáció persze egyfajta pajzs is, ami a szót és az indulatokat eltereli a kormányzati teljesítmény egyes elemeiről. Az ellenzéknek azért is marad nehéz dolga a konteógyártással, mert a Fidesz monopolizálja az összeesküvés-elméletet mint politikai kommunikációs eszközt, monopolizálja az indulatkeltést, és az így gerjesztett feszültséget politikája legitimálására használja. Persze ez nem egyedi jelenség. Vannak olyan országok, ahol pontosan ugyanez a képlet, és a Nyugat-ellenes összeesküvéselmélet-képzés áll a kormányzati politika középpontjában. Ezek ugyanakkor jellemzően nem uniós tagországok. Az uniós csatlakozástól és a nyugati értékektől szélsebesen távolodó Törökország, Azerbajdzsán és persze Oroszország a jellemző példák. Persze az összeesküvés-elméletekből kijut nemcsak az uniónak, hanem az Egyesült Államoknak is. A korábbi példákon felül ilyen eset volt, amikor a Magyar Nemzeti Bank elnöke azt állította az Amerikai Egyesült Államokról, Magyarország egyik legfontosabb hivatalos nyugati szövetségeséről, hogy összeesküvést szőtt a magyar kormány ellen, de a bank azt sikeresen visszaverte. Ez az „információ" kritika nélkül átment a nyilvánosság egy részén.

A politikailag gerjesztett és terjesztett álhír és összeesküvés-elmélet, ahogy arról már korábban szó volt, pont úgy van „összerakva", hogy azt olvassam, lássam, amit látni, olvasni akarok. Sőt, működik egy még egyszerűbb hatás is: amit sokat látok és hallok, és úgy érzékelem, hogy sokan igaznak hiszik, azt természetesnek fogadom el. Pontosan erre épít az Orbán-kormány, amikor monopolizálja a teljes társadalmi és politikai narratívaképzést. A migrációs és a Soros-kampány üzenetei elől senki nem hajolhatott el. Ha mindenhonnan ugyanaz az üzenet jön, akkor az egy idő után sokak számára természetessé válik. Fontos persze az is, hogy a magyar lakosságban hagyományosan, és részben a megszállások és hódoltságok miatt történetileg kódoltan, erős a bizalmatlanság a kormányzati, hivatalos közlésekkel szemben. Elképzelhető, hogy a hivatalos szintre emelt összeesküvés-emléletek egy idő után éppen hivatalos státuszuk miatt fogják elveszteni revelatív jellegüket és vonzerejüket.

Mindannyian Krisztus leszármazottai vagyunk – turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok Magyarországon

A Soros-kampánnyal, illetve a migrációs válsággal kapcsolatos hazai álhírekben és összeesküvés-elméletekben már megjelenik néha némi hazai íz, alapvetően a nemzetközi mintázatokba illeszkedve. E helyütt azonban érdemes ejteni pár szót azokról a

mítoszokról is, amelyek esszenciálisan a magyarokra jellemzők. Ezek a nemzeti eredetmítoszok és azok összeesküvés-elméletbe oltott variánsai.

A már idézett Závecz Research-kutatás kimutatta, hogy Magyarországon rendkívüli népszerűségnek örvendenek a finnugor nyelvrokonságot megkérdőjelező teóriák is: a magyarok több mint egynegyede (!) úgy gondolja, hogy a finnugor elmélet téves.[332] Hogyan tehet szert ekkora népszerűségre egy áltudományos nézet – miért válhattak ennyire népszerűvé és szintén a mainstream politikai diskurzusok részévé magyarsággal kapcsolatos alternatív eredettanok,[333] amelyek egyenesen „elhazudott eredetről", „elhallgatott múltról" beszélnek?

A magyar eredettörténetnek régóta részét képezik a magyarok többek között hun, szkíta, sumer, pártus származásáról szóló elképzelések. Ezeket az elképzeléseket összefoglaló néven turanizmusnak nevezhetjük, ami bizonyos szempontból egyfajta sajátos magyar eurázsianizmus.[334] Bár ezek a turanista teóriák korábban, a 19. században még a politikai és tudományos főáram részének számítottak,[335] a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatos nyelvészeti, néprajzi és történelmi kutatások eredményeképpen felhalmozódó tudományos bizonyítékok hatására a keleti eredetmitológiák mára inkább a tudomány partvonalára szorultak.

A jelenkori turanista eredetmítoszok, bár változatosak, rendelkeznek bizonyos közös vonásokkal. A múlthoz való viszonyt illetően 1. a turanista elméletek egyszerre hangsúlyozzák a magyarság keleti, ázsiai származását (és ezzel együtt gondolkodását, karakterét, vérmérsékletét), illetve 2. a magyarság valamilyen nagy, birodalomalkotó néphez (perzsa, török, hun stb.) való tartozását. Ez a jelenre vonatkozóan 3. a turanista hagyományokkal rendelkező magyarság egyedi jellegének hangsúlyozásában ölt testet („Se nem árja, sem nem sémita"), a 4. jövőre vonatkozóan pedig programot vázol fel: a magyarság gazdasági, politikai jövője keleten van, nem nyugaton. Közös jellemzője ezen elméleteknek továbbá az 5. a finnugor nyelv- és néprokonságra vonatkozó tudományos kutatások megkérdőjelezése, a magyarság származására vonatkozó tudományos tényekkel és kánonnal való vitatkozás, a „háttérhatalom" által meghamisított múlt mítosza és „alternatív történelmi" elképzelések felvázolása.

A turanista gondolat a ma parlamentben lévő pártok közül legvehemensebben a Jobbik gondolatvilágában jelenik meg – bár már közel sem olyan hangsúlyosan, mint korábban. A Jobbik gondolatvilága szervesen épít a 20. század történelmében dominánsan jelen lévő turanista hagyományra,[336] aminek ugyanakkor már a rendszerváltás utáni politikában is erős lenyomata volt. A rendszerváltás utáni intézményes, szélsőjobboldali politika emblematikus képviselőjének, a MIÉP-nek egy korábbi programjában például egyenesen az a célkitűzés szerepel, hogy „a finnugor eredet helyett a magyarság valódi (szkíta-hun-avar) eredetét mutassák be az iskolákban, múzeumokban és az MTA-ban".[337] A Jobbik ideológiájában ez a tematika hagyományosan sokkal nagyobb jelentőséget kap. A párt 2010-es programja[338] szerint eddig a jellemző tendencia a „múlt káros örökségeként folytatódott őstörténetünk meghamisítása, a finnugor származáselmélet hivatalos egyeduralma, valós származásunk és rokonságunk elhallgatása" volt. A párt javaslata ennek a helyzetnek a meghaladására: „Valós őstörténetünk megismerésére, az erre irányuló kutatások támogatására és eredményeinek ismertetésére létrehozzuk a Magyar Őstörténeti Intézetet."

A származástan jelentőségét az adja, hogy megágyaz egy, a „keleti nyitáson" alapuló külpolitikai és külgazdasági programnak is:

„Magyarország a kizárólagos nyugati orientáció miatt elhanyagolta a keleti országokkal való kapcsolatait, más európai országokkal ellentétben nem aknáztuk ki a dinamikusan bővülő kínai, orosz, indiai, török és belső-ázsiai piac lehetőségeit.[339]" Míg az Oroszország felé nyitást elsősorban pragmatikus okokkal indokolják, a Törökországgal és egyes szomszédaival való kapcsolatot a közös származás is megalapozza: „Gazdaságilag és politikailag is szorosabb együttműködést alakítunk ki a határozott diplomáciai fordulatot és dinamikus gazdasági növekedést felmutató Törökországgal, a rokoni kapcsolatokra és a kölcsönös gazdasági érdekekre alapozva. (...) A belső-ázsiai türk népek esetében a politikai és gazdasági kapcsolatépítést kulturális kapcsolatépítéssel alapozzuk meg az ősi rokoni szálak mentén" (uo., 83.).

A Kelet felé való gazdasági és politikai nyitás fontossága ugyanakkor nem csak a Jobbiknál egyértelmű. Az Orbán-kormány 2010-ben indított, a korábban saját maga által is hirdetett[340] Nyugat-orientált politikával szembemenő „keleti nyitás" politikájában alapvetően a magyarság gazdasági és politikai érdekeire és azon belül a kiegyensúlyozottabb külpolitikai kapcsolatrendszerre való hivatkozás jelenik meg. Bár koherens és a fenti kritériumok mindegyikének megfelelő turanista világnézetről a magyar kormányoldalon semmiképpen sem beszélhetünk, egyes politikusok nyilatkozataiban elszórva megjelenik az ázsiai származásra utalás is. A miniszterelnök 2012-ben például így fogalmazott: „Az én filozófiám szerint az összefogás erő kérdése: ha van erő, van összefogás (...) Az ilyen félázsiai származékoknál, mint mi, csak így megy. Itt mindenki okos, mindenki tudja, mindenkinek van jobb ötlete." Itt a származásra vonatkozó elképzelések már a kormányzás szükséges és kívánatos természetére vonatkozó következtetéshez vezetnek.

Más kormányzati szereplők nyilatkozataiban, szintén nem kiszámíthatóan és rendszeresen, de megjelenik a finnugor származással kapcsolatos szkepszis is. 2010-ben az akkori oktatási és kulturális miniszter, Szőcs Géza kezdeményezte például a genetikai kutatási programot, mely során DNS-vizsgálatokkal erősítették vagy cáfolták volna meg a magyarság finnugor eredetét, és „a finnugor elméleten kívül más őstörténeteket" pedig a tanterv inherens részévé tették volna.[341] Erre azonban végül nem került sor.

A jelenlegi és az előző parlament egyik alelnöke, Lezsák Sándor több fórumon keresztül is részt vesz a turanizmushoz kapcsolódó gondolatok terjesztésében. Témánk szempontjából legfontosabb az évente megrendezett és általa védnökölt hagyományőrző rendezvény, a Kurultáj,[342] amely magát „Ősök napjaként", „magyar törzsi gyűlésként" határozza meg. „Erősíti hazánk keleti nyitási politikáját is, mert növeli a bizalmat a részt vevő nemzetek között." Ezen a rendezvényen Lezsák szavai szerint (...) „a közép-ázsiai rokontudatot erősítjük. Ez a rokontudat jelenik meg a bizalmi kapcsolatokban, a bizalmi tőkében, és ezt lehet az élet valamennyi területén hasznosítani, akár a politikában, akár a testvérkapcsolatokban." A teóriák vonzerejéhez pedig hozzájárul, hogy a kelethez a vadság, a zabolátlanság, a nyers őszinteség romantikus mítosza is társul.

A turanista eredetmítoszok képviselői saját magukat gyakorta éppen hogy nem a mainstream részeként, hanem az elnyomásra és nélkülözésre ítélt kisebbségként definiálják. Éppen ennek köszönhető, hogy gyakran ágyazódnak összeesküvés-elméleti narratívákba, különösen a fősodortól eltérő kommunikációban. Az összeesküvés-elméletek jellemzően (bár nem kizárólagosan) a marginális, kisebbségi véleményeket képviselő csoportokban

jelennek meg, azzal a nézettel összekapcsolódva, hogy a többségi vélemény intézményes képviselői elnyomják és üldözik.[343]

Az összeesküvés-elméleti elképzelésekbe ágyazott turanista eredetmítoszok azt implikálják, hogy a finnugor nyelvrokonság elmélete nemcsak hogy nem igaz, de a domináns nemzetközi gazdasági és politikai szereplők által oktrojált is. Minél inkább a szélre megyünk a politikai paletta jobboldalán (bár a turanizmus a 19. században a bal- és liberális oldalon is erős volt, mára ez eltűnt), annál könnyebben találkozunk a turanizmust a konspirációs elképzelésekkel ötvöző elképzelésekkel. Az elhazudott valóságról, a sumer, török vagy éppen pártus származásról pedig ezen szereplők és az általuk uralt hivatalos tudományos szervek szándékosan hallgatnak – amelynek célja a magyarság „lent tartása", önértékelésének rombolása és annak tagadása, hogy Magyarország valamilyen nagy, rég vagy jelenleg is létező, birodalomalkotó, fényes múltú nép rokona. Ez az elképzelés azt sugallja, hogy a magyarság a törökök, irániak, kínaiak, szkíták, sumerok, pártusok rokonaiként a történelemben sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint a számarányuknál és földrajzi elhelyezkedésüknél fogva a történelemre kisebb befolyást gyakorló finnugor népek. Sárközy Miklós tömören és találóan fogalmazza meg ezt a jelenséget: „A 19–20. századi magyar dilettáns őstörténeti irodalom (...) rögeszmésen tagadta és Habsburg-zsidó tudományos-politikai összeesküvésnek kiáltotta ki a magyarság tudományosan bizonyított finnugor nyelvrokonságát, és a turanizmus jegyében törekedett minél illusztrisabb nyelvi és/vagy etnikai rokonságot verbuválni a magyarság számára."[344]

Az összeesküvés-elméleti narratíva tehát azt mondja, hogy a finnugor elmélet tudatosan terjesztett hazugság, amelynek célja

a magyarság nemes származásának eltitkolása. A hazugság terjesztése és az igazság elhallgatása rendszerint a nagyhatalmak vagy a „háttérhatalom" érdeke. A finnugor néprokonságot és nyelvrokonságot hangoztató akadémiai közösség csak ezeknek a látható vagy láthatatlan erőknek az ügynöke. Az igazmondókat pedig elhallgattatják, elnyomják, kirekesztik vagy üldözik.

Bakay Kornél,[345] az erősen vitatott munkásságú, a magyarokat leginkább a pártusokkal és a szkítákkal rokonító történész[346] például hosszasan ír arról az üldöztetésről, amelynek a finnugor elmélettel vitatkozó tudósok, politikusok ki vannak téve a nagyhatalmak és az érdekeiket képviselő akadémiai világ részéről. A szerző széles körű üldöztetését egyébként mi sem illusztrálja jobban, mint hogy 2013-ban a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével tüntették ki.

Ezen összeesküvéses turanista eredetmítoszok legfontosabb célja egyértelműen a kollektív önértékelés erősítése. A magyar népet rendszerint valami olyan néptől származtatják, melynek a világtörténelem formálásában komoly szerepe volt, és birodalmakat alakított ki – vagy éppen jelenleg is birodalmakat alkot. A dicső eredet elnyomók általi meghamisítása pedig éppen azt bizonyítja: a magyar a kiválasztott nép, amelynek a történelem formálásában különleges küldetése és felelőssége van. Ahogy Grespik László, egykor a fővárosban jelentős pozíciót elfoglalt politikus és közíró a magyarságra utalva fogalmazott: „Bizonyíthatóan szakrális világküldetésünk van."[347]

Ezen eredetmítoszok valójában a nemzetek „nagyzásos téveszméi": kicsik vagyunk és látszólag jelentéktelenek – de valójában a legfontosabbak a világon. Természetesen gazdasági és politikai válságok, frusztrációk nyomán rendre felerősödnek ezen

mítoszok. Magyarországon például 1848–1849, Trianon, majd a második világháború után, az emigrációban kaptak szárnyra ezek a teóriák.[348]

Akit üldöznek, az fontos. A paranoia előnye, hogy az egész világ a paranoiddal foglalkozik, ő a legfontosabb, ezért figyeli meg mindenki és akarja eltenni láb alól. A bizonytalan és törékeny egyéni és kollektív önértékelés könnyen elvezet a valóság torzításához. Az összeesküvés-elméleti turanista eredetmítoszok pedig nemcsak hogy nemes rokonságot találnak a magyarság számára, de az üldöztetésről, a múlt elhallgatásáról szóló történetekkel még tovább növelik a kiválasztottságtudatot. Szintén Sárközy Miklós (uo.) az összeesküvés-elméleti eredetmítoszok prototípusának is tekinthető „pártus Jézus" elmélet sikerét az alábbiakban foglalta össze: „történelmi frusztráció és kudarcélmény kompenzációja (főleg Trianon)", illetve „széles körű elszegényedés és ebből fakadó csodavárás-vigaszkeresés". Hozzátehetjük, hogy Magyarországon a rendszerváltás által okozott társadalom-lélektani sokkok jelentősen hozzájárultak mind az összeesküvés-elméletek, mind az eredetmítoszok feléledéséhez és burjánzásához.

Az elhazudott dicső rokonság köré szerveződő konspirációs teóriák a populáris kultúrában is megjelennek és tarolnak. Például a már említett, rendkívül népszerű *A Da Vinci-kód*. A történet lényege dióhéjban, hogy a főhős, Sophie Neveu, a rendőrségnél dolgozó kép- és kódfejtő rejtélyes módon összeesküvésbe keveredik. A harvardi szimbólumkutató-professzor, Robert Langdon siet a segítségére, hogy megmentse, és kikutassa a titkát. A főhőst többen, köztük az Opus Dei emberei is meg akarják ölni – nem véletlenül. El akarják ugyanis hallgatni a katolikus egyház több évezredes összeesküvését: Jézusnak voltak

gyermekei feleségétől Mária Magdolnától – és maga a főszereplő Jézus Krisztus leszármazottja. Ezt a katolikus egyház azért titkolta el, hogy senki más ne formálhasson jogot Jézus Krisztus vallási örökségére és spirituális hagyatékára.

A magyar „pártus Jézus" elméletek és általában az eredetmítoszok többsége is ugyanezen jellegzetes összeesküvés-elméleti narratívára épül: a finnugor eredetet valamilyen külső, megszállónak tartott vagy hegemón hatalom (a Habsburgok, a Szovjetunió, illetve újabban az Egyesült Államok, Brüsszel vagy éppen az arctalan, misztikus „háttérhatalom") által kreált és terjesztett hazug elméletnek tartják, amelynek a célja a magyarok „valódi" (sumer, török, eurázsiai stb.) származásának eltitkolása és ezzel a magyarok önbizalmának lerombolása. Természetesen nem minden turanista tartja a magyarokat „a pártus magyarok – pártus Jézus"[349] elmélet képviselőivel és *A Da Vinci-kód* főhősével összhangban Krisztus egyenes ági leszármazottjának. A fő cél, a nemzeti nagyság megteremtése azonban közös funkciója ezen elméleteknek.

Magyarország azonban (sajnos és szerencsére) mégsem annyira különleges, mint ahogy ezek az elméletek feltételezik. Konspirációs nemzeti eredetmítoszok nem csak Magyarországon vannak és terjednek. Minél kisebb egy ország, és minél kevésbé érzi tényleges befolyását, annál inkább keresi az ilyen mítoszok nyugalmát. Így válik az összeesküvés-elméleti eredetmítosz a pszichológiai és politikai kompenzáció eszközévé: minél kisebbnek és jelentéktelenebbnek érzi magát egy ország, annál dicsőbb múltat próbál teremteni magának.

7. Univerzális bűnbakok: A zsidó világösszeesküvés-elmélet vonzereje

Copy-paste paranoia: a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*

Összeesküvés-elméletekkel foglalkozó egyetemi gyakorlataim egyikén kiosztottam egy kedvelt feladatomat a hallgatók számára: válasszanak ki egy tragédiát, legyen az merénylet, terrorcselekmény vagy akár természeti katasztrófa, és nézzék meg, találnak-e olyan elméletet, ami ezt az eseményt a zsidók tevékenységével magyarázza. A módszer nagyon egyszerű, és az olvasók által is tesztelhető. Írják be a Google-ba angol nyelven a történést, és hogy *„jews"*. Láss csodát: a hallgatók nem találtak a világon olyan negatív eseményt, amelyre ne jelentek volna meg a zsidókat hibáztató magyarázatok. Ekkoriban történt például a 2011-es cunamikataszrófa, és erre a keresőkombinációra legalább két találat rögtön előugrott: egy japán reklám a zsidókat hibáztatta a cunamiért (amiért a lap utólag elnézést kért[350]), és ugyanezt tette a Palesztin Hatóság egy hivatalos elöljárója.[351]

Nincs olyan nagy horderejű, kedvezőtlen társadalmi és politikai esemény, amelynek magyarázatára meg ne születnének az Izraellel vagy a zsidókkal kapcsolatos összeesküvéses magyarázatok és álhírek, amelyek ráadásul gyakran diplomáciai szinten és politikai döntésekben is artikulálódnak. Ennek persze az egyik logikus magyarázata, hogy valóban minden negatív eseményt a zsidók okoznak. A másik, ennél jóval valószínűbb magyarázat: a zsidók az univerzális bűnbakok szerepét játsszák el, ezért mindig kézenfekvő lehetőség a negatív eseményekért őket hibáztatni.

Európa történelme szinte elválaszthatatlan a zsidóvilágösszeesküvés-elméletektől. A világ eddigi legnagyobb, etnikai alapú népirtásában, a holokauszt ideológiai megalapozásában egy grandiózus összeesküvés-elmélet – és egyben jól fabrikált 19. századi „álhír" – játszotta a főszerepet. A *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit* a 19. század végén, a 20. század elején készítették az orosz cári titkosrendőrség, az Ohrana munkatársai. Az irományt egy világméretű zsidó összeesküvés titkos dokumentumaként tálalják, amely a világ zsidósága vezetőinek állítólagos gyűléséről szól, ahol ilyenek hangoznak el (döntse el az olvasó, mennyire életszerű):

„A mi jelszavunk: erőszak és megtévesztés. Politikai ügyekben csak az erőszak győzedelmeskedik, különösen, ha az államférfiak számára fontos képességben van elrejtve. Az erőszak legyen az alapelv, a megtévesztés és ravaszság pedig a követendő irányvonal ama kormányok számára, melyek nem akarják koronáikat valamely új hatalom lábai elé helyezni. (...) Ezért nem szabad felhagynunk a megvesztegetéssel, csalással és árulással, ha ezzel előmozdítjuk célunk elérését."[352]

A pamflet publikálásával az elsődleges cél vélhetően az lehetett, hogy a megrendült legitimitású cári Oroszország politikai intézményei helyett inkább a zsidók felé terelje a nép elégedetlenségét.[353] Ebben pedig sikeres is volt, ez idő tájt igencsak gyakoriak voltak a zsidók elleni pogromok Oroszországban. Bár nem gondolhatjuk, hogy a jegyzőkönyvek okoztak minden, sokszor gyilkossággal végződő antiszemita pogromot Oroszországban (több százat 1881 és 1920 között), de a részben a cári titkosrendőrség, részben a lelkes lakosság, újságírók és véle-

ményformálók által kezdeményezett akciók a jegyzőkönyvek publikálása után egyre szívesebben hivatkoztak erre a dokumentumra.[354]

Ugyanakkor lehetett konkrétabb politikai cél is mögötte. Papp László Tamás szerint: „A jegyzőkönyvek oroszországi kiadásának eredeti, primer célja szimpla belpolitikai manőver volt. Szergej Witte, a reformer pénzügyminiszter, majd kormányfő – Sztolipin előfutárának – lejáratása. A jegyzőkönyvek gazdasági része közvetve, burkoltan az ő politikáját (aranyfedezet, vodkamonopólium, közlekedésfejlesztés) támadja."[355]

Nagyon hamar kiderült a nagy hatású műről, hogy hatalmas plágium: a legfontosabb forrás Maurice Joly (az antiszemitáknak ezen a ponton már aha-élményük lehet: Móric!!!) *Párbeszédek a pokolban Machiavelli és Montesquieu között* című szatirikus műve, de beledolgozták Hermann Goedsche német antiszemita író *Biarritz* című regényét, és Herzl Tivadar *A zsidó állam* című műve is inspirációul szolgált. A Papp László Tamás által találóan a „Paranoia Szent Gráljának" is nevezett írásmű, amelyet eredetileg Szergej Nyilusz antiszemita pamfletíró nyújtott be, csaknem fennakadt az orosz cenzúra hálóján egy elég alapvető baklövés miatt: a szövegben az szerepel, hogy Cion bölcsei 1900–1904-ben tanácskoztak, az előszóban viszont az állítólagos szerző azt írja: a dokumentum már 1901-ben eljutott hozzá.[356]

A „művet" azonban kiadták, és oroszországi karrierje mellett a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* igazi, világ körüli hódító útra indult. Az a korán elterjedt hír, hogy a mű hamisítvány, semmit nem ront a népszerűségén. A náci propaganda természetesen tényszerűnek kezelte és üzenetei közepébe helyezte mint a zsidó világ-összeesküvés bizonyítékát. A jegyzőkönyvek mint a zsidó világ-összeesküvés „dokumentumai" a zsidók elleni fellépést

legitimáló egyik legfontosabb érvvé váltak a náci Németországban.[357] Hitler is megemlíti a dokumentumot a *Mein Kampf*ban – már utalva is a keletkezéstörténet körüli bizonytalanságokra: „Azt, hogy e népeknek egész léte mennyire a hazugságok sorozatán nyugszik, leginkább a zsidók által annyira gyűlölt *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*ből állapíthatjuk meg. A *Frankfurter Zeitung* ismételten világgá kürtölte, hogy azok hamisítványok, de éppen ez a körülmény a legjobb bizonysága annak, hogy valódiak. Amit sok zsidó tudat alatt tesz, az ezekben nyíltan kifejezésre jut. Éppen ez a lényeg. Mert tényleg mindegy, hogy melyik zsidó agyából származtak ezek a leleplezések, a mérvadó az, hogy azok valóban borzongató bizonysággal fedik fel a zsidó nép lényét és tevékenységét, valamint annak végcélját. Legjobb kritikájuk azonban maga a valóság. Aki e jegyzőkönyv szemszögéből vizsgálja az elmúlt száz esztendő történelmi fejlődését, annak számára a zsidó sajtó ordítozása érthető lesz, mert ha egyszer e könyv átmegy az emberek köztudatába, akkor ez a zsidó veszedelem végét fogja jelenteni".[358]

Hitler okfejtésében már megjelenik az a máig élő érvelés, mely szerint a dokumentumok igazságát éppen az igazolja, hogy a dolgok a világban úgy történnek, ahogy azt a jegyzőkönyvekben olvashatjuk. Ez az érvelés attól válik különlegesen érdekessé, hogy az írások is a világban aktuálisan zajló eseményekre akarnak magyarázatot adni. Így ez a magyarázat reménytelenül tautologikus, mégis a mai napig népszerű.

Ez az érvelés azoknál is megjelenik, akik maguk is elismerik azt, aminek lehetőségére Hitler csak utal: hogy a mű hamisítvány. Drábik János, a hazai paranoiaipar doyenje *A Cion Bölcseinek Jegyzőkönyvei – Jövőbelátó cári hírszerzők hamisításának máig élő igazsága* című művében egyrészt kifejti, hogy a plagi-

zált szerző, Maurice Joly „francia volt, jogász, szabadkőműves és közíró" (tehát saját érintettsége okán pontosan tudhatta, mi a zsidóösszeesküvés-elmélet lényege). Másrészt a valóság Drábik szerint igazolja a jegyzőkönyveket – még ha el is ismeri, hogy valóban hamisítványok: „(…) A jegyzőkönyvek mai napig tartó eleven hatását – máig élő igazságát – tehát elsősorban a benne megfogalmazott stratégiának a megvalósulása tartja fenn. Ha bizonyítani lehetne, hogy a történelem folyamán érdemben semmi sem valósult meg ebből a formailag kétségtelenül hamisítványnak minősíthető plágiumból, akkor végleg el lehetne felejteni a *Cion Bölcseinek Jegyzőkönyveit*. De ez a tartalomra vonatkozó bizonyítás egyelőre még várat magára."[359]

Más érv is létezik azonban a jegyzőkönyvek érvényessége mellett. Például az a gondolat, hogy nem is a jegyzőkönyvek szerzője plagizálta Maurice Joly munkáját, hanem fordítva: Joly plagizálta a jegyzőkönyveket.[360] Némileg rontja ennek az elméletnek a hitelességét, hogy Maurice Joly még az irat oroszországi megjelenése előtt, 1878-ban meghalt.

A jegyzőkönyvek ugyanakkor nem csak Európában, a weimari, majd náci Németországban futottak be nagy karriert. Henry Ford, a közismerten lelkes antiszemita autógyáros maga is félmillió példányban nyomtatta ki és terjesztette azokat Egyesült Államok-szerte. Ugyanakkor rendkívül elterjedtté vált a Közel-Keleten is. Már 1925-ben lefordították arabra, és több muszlim országban a kormányok is támogatták a megjelenését – részben ennek köszönhetően már sehol sem mutathat fel olyan sikert a kötet, mint az arab világban.[361] Sok országban bestseller lett, és több helyen (például Szaúd-Arábiában) a tartalmát történelmi tényként tanítják az iskolákban. Így vált ez a hamisított irat az antiszemitizmus egyik legfontosabb európai exportjává.[362]

Időtlen összeesküvés-elmélet

A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*ben is olvasható, jellegzetes zsidóvilágösszeesküvés-elméletek modern képződmények, amelyekben az összeesküvőket a *homo oeconomicus* hűvös racionalitása jellemzi, titkos terveik megvalósítását pedig a modern intézmények és technológiai vívmányok teszik lehetővé. Látni kell ugyanakkor, hogy a zsidókkal kapcsolatos összeesküvéses sztereotípiák részben a történelmi múlt archaikus, kollektív örökségének tekinthetők. A középkorban is megjelentek már – más formában és más, mágikus-transzcendens világképbe ágyazva – a zsidók összeesküvésével kapcsolatos teóriák.[363] Többben a zsidókat tették felelőssé például 1009-ben a jeruzsálemi Feltámadás templomának lerombolása, illetve az 1020-as római földrengés miatt. A zsidókat okolták a 14. században Európát sújtó éhínségért is, aminek következtében francia földön rendszeressé váltak a zsidók elleni pogromok. Egyesek az Európa lakosságának mintegy egyharmadát követelő pestist is a zsidók összeesküvésének tulajdonították, amely a keresztény közösségek elpusztítására irányult – annak ellenére, hogy a járvány közülük ugyanúgy szedte az áldozatait. A társadalmi szintű félelem és érzelmi felfokozottság összeesküvéselmélet-gyártás szempontjából termékeny táptalaján a zsidók – Kovács András kifejezésével élve – „kéznél lévő idegenekként"[364] könnyen válnak a kollektív bűnbakképzés céltábláivá. Cohn ezt így fogalmazza meg: „A zsidók kiirtására irányuló késztetés egy kvázi-démonológiai babonából fakad (…) Létezik egy olyan föld alatti világ, melyben a gondolatnak álcázott patológiás fantáziákat öntik magukból a sarlatánok és félművelt fanatikusok a tudatlanok és a babonások nagy örömére. (…). És vannak olyan időszakok, amikor ez a föld alatti világ felszínre kerül és hirtelen elkápráztatja és magával

ragadja és eluralja az egyébként normális és felelős emberek sokaságát, akik ezáltal maguk mögött hagyják normalitásukat és a felelősségüket."[365]

A zsidók elleni vérvádak is őriznek valamit ebből az archaikus, mágikus jellegből: a vádak szerint a zsidók az emberáldozatot rituális célból követték el. Fontos ehhez hozzátenni, hogy az ókorban főleg a keresztényekkel szemben fogalmazódtak meg hasonló vérvádak (általában éppen húsvét kapcsán), amelyek gyakran véres keresztényüldözésekben végződtek. Ezen teóriák tartalma tehát megegyező, csak a szereposztás más. Ez nem véletlen, hiszen az ismeretlen, szokásaiban különböző, idegen kisebbségekkel szemben jelennek meg, és az ezen csoportok iránti általános félelem tükröződik bennük.

Az antiszemita toposzokban persze sokszor keverednek az ősi, mágikus világkép és a modern, felvilágosodás utáni világkép elemei. Hazai kontextusban jó példa lehet erre a jellegzetesen premodern vonásokat viselő, fentebb már érintőlegesen említett tiszaeszlári vérvád megjelenése a 19., és továbbélése a 20. és 21. században. Ebben az esetben 1882-ban egy tiszaeszlári lány, Solymosi Eszter eltűnése miatt a helyi zsidó közösség tagjait vádolták meg, az 1883-as perben azonban a zsidóságot védő Eötvös Károly és társai bebizonyították, hogy hamis a rituális gyilkosság vádja, és ezért a tiszaeszlári zsidókat felmentették a vádak alól.

A mítosz azonban tovább élt. A zsidók elleni vádak ugyanakkor nemcsak a vallási, hanem a politikai antiszemitizmusnak is fontos anyagot szolgáltattak: az Országos Antiszemita Párt éppen a tiszaeszlári vérvádat követő közhangulatot kihasználva szerveződött meg és jutott be az Országgyűlésbe. Ez a téma azonban még 2012-ben is jelen volt a parlamentben, ahol szépen

kombinálódtak a zsidókkal kapcsolatos ősi, mágikus félelmek és a modern antiszemita világösszeesküvés-elméletek. Baráth Zsolt, a Jobbik képviselője ugyanis arról értekezett, hogy máig nem tudhatjuk az ügyben az igazságot, hiszen annak idején az igazságszolgáltatás és az eljáró bíró „a hazánk gazdaságát akkor is kézben tartó körök"[366] miatt volt kénytelen felmentő ítéletet hozni. Mindezt egy Marschalkó Lajos-idézettel toldotta meg: „A világhódítók hatalmát csak az igazság kimondásával lehet megtörnünk."

A modern antiszemitizmus is inkább olyan modern összeesküvés-elméletekben ölt testet, amelyek szerint az izraeliek ingatlanbefektetéseken keresztül akarják felvásárolni az országot. Ezt a teóriát a jobbikosok közül Hegedűs Lórántné vagy éppen Morvai Krisztina terjesztette előszeretettel. Erre a gondolatra egy időben sokan rezonáltak is. A Political Capital és a Tárki által végzett adatfelvétel szerint például 2011-ben a magyarok több mint egynegyede hitt abban, hogy Magyarországra a jövőben tömegesen telepednek le zsidók, izraeliek. Eközben az Izraelben élő zsidók mindössze 6 millió főt tesznek ki – ráadásul Izrael az utóbbi évtizedekben sokkal inkább bevándorlási célpont volt, semmint kibocsátó ország. A zsidók „beözönlésével" kapcsolatos hiedelem elterjedtsége a Jobbik táborában azzal függhet össze, hogy a modern, burkolt és nyílt antiszemita politikai közbeszédben az izraeliek „honfoglalása" gyakran emlegetett és fenyegető lehetőségként, elterjedt összeesküvés-elméletként jelent meg. De van bőven példa más, „modern" antiszemita összeesküvés-elméletre is: 2010-ben, amikor a választások előtt nem sokkal izraeli kémrepülőgépek hatoltak be hazánk légterébe, Morvai Krisztina, a Jobbik EP-képviselője kijelentette: Izrael a Magyarország elleni informatikai hadviselés részeként akart be-

lezavarni a választási informatikai rendszerbe, hogy módosítsa a választások végeredményét.[367]

Az antiszemita összeesküvés-elmélet, ha modern formát is ölt, általában a modernitásellenesség kifejeződése és politikai kódja marad. Az antiszemitizmus is a társadalmi változásokkal szembeni pszichológiai és politikai ellenállásként értelmezhető: a zsidóellenesség „az antimodernitás kulturális politikai kódjaként funkcionál."[368]

A határtalan összeesküvés-elmélet

Az antiszemita összeesküvés-elméletek nemcsak időben, hanem térben is határtalanok, és a világ szinte minden pontján megtalálhatók. És nem kizárólag az európai kultúrkörben jelennek meg hasonló teóriák. Fentebb már esett szó a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*nek közel-keleti karrierjéről, ugyanakkor más antiszemita és Izraellel kapcsolatos konteók is virulensek arrafelé.

A 2010-es, Egyiptom partjainál történt cápatámadásról egyiptomi illetékesek kiderítették, hogy a Moszad szándékos összeesküvésének eredménye volt; szerintük azzal, hogy a gyilkos cápát Izrael állam titkosszolgálata „kiképezte" és Egyiptom partjai felé irányította, az ország turizmusát akarta bedönteni. Egyes, a palesztinok körében elterjedt elképzelések szerint a heavy metal is Izrael műve, amellyel cionista propagandát terjeszt az arab országok fiatalságának körében.[369] 2009-ben továbbá a Hamász azzal vádolta meg az izraeli titkosszolgálatokat, hogy tudatosan rombolja a palesztin lányok erkölcseit, amikor olyan, rágóguminak álcázott afrodiziákumot terjesztenek a Gázai övezetben fiatal lányoknak, amely szexuálisan kicsapongóvá teszi őket.[370]

„...és nem is kell hozzá zsidó" – fogalmaz Csepeli György az antiszemitizmus társadalom-lélektanáról szóló könyvének címében.[371] Az állításban pedig sok igazság van. Ismert például a „plátói antiszemitizmus" fogalma: az antiszemitizmus zsidók nélkül is szépen virágozhat. Nemcsak ott maradnak élénkek az antiszemita attitűdök, ahol korábban jelen voltak a zsidók, mára azonban az üldöztetés vagy éppen a holokauszt miatt végleg eltűntek (például Lengyelország vagy Spanyolország), hanem olyan országokban is megtaláljuk ezeket, ahol gyakorlatilag sehol sem voltak jelen, mint például Japánban.[372] Egy Malajziában végzett kutatás a közelmúltból széles körben elterjedt antiszemita összeesküvés-elméleteket talált a maláj lakosság körében, amelyek a kutatók szerint elsődlegesen a kínaiellenesség felejtésére szolgáló, azt helyettesítő előítéletek. Mivel Malajziában a kínaiakkal szembeni előítéleteket nem illik nyíltan kifejezni, problémás időszakokban inkább egy, az országban nem létező kisebbség felé irányítják a politikusok a lakosság indulatait.[373] A zsidóellenes összeesküvés-elméletek ugyanakkor nincsenek mindig ilyen jótékony védelmező hatással más etnikai csoportokra: Jugoszláviában például a NATO-bombázások idején, amikor a szerbek széles körű háborút folytattak, különösen elharapóztak a zsidóellenes összeesküvés-elméletek.[374]

Miért éppen a zsidók?

Miért éppen a zsidókkal kapcsolatos összeesküvés-elméleteket szeretjük? Egyáltalán, megkülönböztetett-e, megkülönböztetendő-e az antiszemita összeesküvés-elmélet a konspirációs teóriák világán belül? Annyiban igen, hogy a hagyományos, az

európai kultúrkörben mélyen gyökerező zsidó sztereotípiának inherens része az összeesküvés: a zsidók rejtett hálózatokon keresztül irányítják a világ eseményeit. Lengyel vizsgálatok kimutatták, hogy a különböző népcsoportok (köztük amerikaiak, németek, oroszok, kanadaiak) közül a zsidókkal szemben a legerősebbek az úgynevezett összeesküvéses sztereotípiák, az azzal kapcsolatos vélekedések, hogy egy adott népcsoport titokban világuralomra és a pénzügyi rendszer teljes irányítására tör.[375] Sőt, ugyanezen vizsgálat azt is megállapította: az antiszemita konteók pszichológiai jelentősége a parlamenti választások előtt növekszik, és a választások után csökken. Ez pedig arra utal: az összeesküvés-elmélet az abbéli félelemben gyökerezik, hogy egy sok szempontból láthatatlan, de erős és fenyegető csoport illegitim kontrollt gyakorol az életünk felett. A zsidókról alkotott sztereotípia pedig éppen ilyen képet vetít elénk. A hagyományos sztereotípia összetartónak,[376] kompetensnek és veszélyesnek látja a zsidókat.[377] A velük szembeni tipikus előítélet az „irigykedő sztereotípia": erősek és barátságtalanok, éppen ezért veszélyt jelentenek a saját csoportra, hiszen versengő helyzetekből (például a munkaerőpiacon, oktatásban) ők kerülhetnek ki győztesen.[378] Így a bűnbakképző logikának gyakorta kitett csoportok valójában, a korábbi vélekedéssel szemben, nem az elnyomott és a társadalom alján lévő csoportok, hanem éppen azok, akiknek a társadalom különleges erőforrásokat és képességeket tulajdonít.[379] És történetesen éppen ezek a csoportok azok, amelyekkel szemben az összeesküvés-elméletek megfogalmazódnak. A magas státuszú csoportokkal szembeni előítéletekkel függnek össze, és így a status quo, az aktuális társadalmi berendezkedés ellenében mozgósíthatják a saját csoportot.

Nem véletlen, hogy Magyarországon és Kelet-Közép-Európában jellegzetesen nem az előítéleteknek leginkább kitett csoportok, azaz a romák, hanem a zsidók válnak az összeesküvés-elmélet céltábláivá. Ennek oka egyszerű: a zsidókat, szemben a romákkal, képesnek tartják összeesküvés elkövetésére. Kovács András és a Medián vizsgálatai[380] Magyarországon egyértelműen kimutatták, hogy a zsidókkal és romákkal szembeni sztereotípia markánsan különbözik. A zsidókat a válaszadók egy 2007-es vizsgálatban, mintegy a polgári modellt előrevetítve, összetartónak, mértékletesnek, fegyelmezettnek, szorgalmasnak és eszesnek ítélték. A cigányokkal kapcsolatos sztereotípia ennek éppen az ellenkezője volt: „a mának élő ösztönlény (...) aki lusta, piszkos, erőszakos, buta, harsány, mulatós" (uo.). Nem lehet kérdés ezek után, hogy a két csoport közül melyik szövöget összeesküvéseket.

Éppen ennek a következménye, hogy a cigányokat sokszor a szélsőjobboldali retorika nem önálló, cselekvés- és döntésképes csoportnak, csak a zsidóság/nemzetközi pénzügyi elit eszközének festi le. Ahogy azt Bíber József Tibor, a Jobbik korábbi alelnöke célratörően megfogalmazta 2008-ban: „Mi is tehát a cigánybűnözés? Ne áltassuk magunkat: biológiai fegyver a cionizmus kezében." A cigányság ebben a képletben nem több, mint a Magyarország zsidók általi leigázására irányuló összeesküvés öntudatlan eszköze. Ezt bontotta ki kicsit részletesebben a Jobbik korábbi parlamenti képviselője, Hegedűs Lórántné (akinek nevét közintézményekben máig olvashatjuk, hiszen parlamenti jegyző volt a Nemzeti Együttműködés Nyilatkozatának elfogadásakor) egy 2011-es írásában: „Itt az idő, hogy végre kimondjuk: izraeli honfoglalás zajlik hazánkban. Ez tény, bizonyítékul elég csak az

izraeli tőkebefektetések, ingatlanfejlesztések gyakorlatilag kizárólagos magyarországi egyeduralmára gondolnunk. S ennek egyfajta biológiai fegyvere a cigányság. Eszközként használják őket a magyarság ellen, csakúgy – hogy egy kézenfekvő hasonlattal éljünk –, mint a hókotró a homloktoló lapátot."[381]

Változások, válságok és antiszemitizmus

Az antiszemita összeesküvés-elméletek átfogó világmagyarázati keretként, a társadalmi problémák végső okaként, további magyarázatot nem igénylő politikai axiómaként mindig is jelen voltak a hazai szélsőjobboldal ideológiájában és retorikájában. Ugyanakkor társadalmi-politikai válságok idején nemcsak a szélsőjobboldal, hanem a szélesebb társadalom számára is vonzóvá válnak a zsidókat hibáztató axiomatikus magyarázatok. Korábban már volt szó a válságok hatásáról az összeesküvés-képzésben, arról azonban nem, hogy ez hogyan jelenhet meg konkrét csoportokkal szemben. Groh[382] az egyes csoportokkal szembeni fellépést megalapozó összeesküvéselmélet-gyártás alábbi négy fázisát mutatja be (mely véleménye szerint a boszorkányüldözések esetében is egyértelműen nyomon követhető volt):

1. *Kioldó helyzet,* mely lehet politikai vagy akár spirituális felfokozottság, gazdasági válság, terményhiány, éhezés vagy járvány.
2. *Az értelmezés válsága, „kognitív reorientáció stressz alatt",*[383] amit a fenti helyzet idéz elő, és amely a félelem és a fenyegetés élményében ölt testet – annak az általános érzésében, hogy a világ nem ugyanaz, mint korábban volt, és aminek kellene lennie.
3. *Magyarázatok keresése,* amelyek fő célja, hogy a sarkából kifordult világ miatti felelősséget egy egyénre vagy még inkább egy csoportra helyezzék. Ez egyfajta tudattalan megkönnyebbülést okoz, és a közösséget olyan cél érdekében mozgósíthatja, amely oltalmat ígér a jövőbeni problémákkal szemben.
4. *A konkretizáció folyamata,* ami egy kollektív összeesküvés-elmélet megszületését eredményezi, és nevén nevezi az összeesküvő(ke)t. Groh megjegyzi, hogy az összeesküvés-elmélet gyakran az összeesküvő meghurcolásához és meggyilkolásához is vezethet.

Ez a modell ugyanakkor nem ad választ egy nagyon fontos kérdésre: minek alapján választja ki és/vagy konstruálja a közösség a rendelkezésre álló „készletből" azokat a csoportokat, amelyeket végül összeesküvőknek kiált ki? Moscovici szerint a *kisebbség* puszta létével is kiprovokálja, hogy gyanú tárgyává váljon. A kisebbség ugyanis mindig idegen: viselkedésével, normáival, különbözőségével fenyegetést jelent a csoportnormákra.[384] Ez a többségben az irigység, fenyegetettség és a neheztelés érzését erősíti fel, ami pedig kitermel egy olyan vélekedést, mely szerint a kisebbségnek nagy hatalma van, és azt a többség ellen akarja fordítani. Glick modellje azonban ezt a magyarázatot kiegészíti: az összeesküvőként kiválasztott csoportok valójában „farkasbőrbe bújt áldozati bárányok",[385] akik ellenséges viszonyulásuk révén potenciális fenyegetést jelenthetnek a saját csoportra, és erőforrásaik és kompetenciájuk révén képesek is ártani neki. Ez az *irigykedő sztereotípia,* amely a másik csoportot kompetens, ámde rosszindulatú csoportként ábrázolja – szemben a hagyományos bűnbakképzési elméletek feltételezéseivel, melyek inkább az alacsony kompetenciával jellemezhető csoportokkal szembeni *megvető* előítélettel kapcsolták össze az összeesküvéselmélet-gyártást. Hofstadter[386] hasonló gondolata

alapján: az összeesküvők szinte tökéletesként, egyfajta „amorális supermanként" jelennek meg a konspirációs teóriákban.

Hogyan lesz viszont ezekből a csoportokból az összeesküvés-elmélet tárgya? Először is kell egy kollektív, frusztráló társadalmi élmény (pl. gazdasági válság, tömeges munkanélküliség), egyfajta motivációs izgalmi állapot, ami az okok keresése irányába tereli az egyént, utána pedig valamiféle elköteleződés az ideológia mellett, amely a bűnbak csoportot véli a közös problémák okozójának. Ebben segítenek a társadalomban elérhető korábbi irigykedő sztereotípiák. Ezek kijelölik a bűnbakot az alapján, hogy kinek állhat szándékában a frusztráló helyzet előidézése, és ki lehet képes a rosszindulatú terv kivitelezésére. A kéznél lévő „jó ideológia" olyan, ami meggyőzően kapcsolja össze a bajt annak vélt okával: a farkasbőrbe bújt bűnbakcsoporttal. Ezáltal kielégíti a csoport pszichológiai igényeit (pozitív társas identitás, remény, valahová tartozás, önértékelés, a szorongások kiegészítő funkciói), és szabad utat enged az indulatoknak.

A modell fontos üzenete, hogy a válságok nem automatikusan vezetnek összeesküvés-elméletekhez, kirekesztéshez, csoportközi erőszakhoz, hanem történelmi-politikai körülményeken keresztül – és itt a konkrét csoportot a frusztráló élmény okaként megnevező ideológia, illetve az ebből politikailag profitálni kívánó politikusok kulcsfontosságú szerepet játszanak. Az ideológia és a politika azonban ellentétek, és a bűnbakképzés tompításában is szerepet játszhatnak.

Persze nem csak a zsidók kerülhetnek a „farkasbőrbe bújt áldozati bárány" szerepébe, hiszen minden társadalomban vannak olyan csoportok, amelyekkel szemben a társadalom irigykedő sztereotípiákat táplál. Fiskének és munkatársainak[387] amerikai vizsgálataiban például a fekete üzletembereket, a kínaiakat és a japánokat azonosította mint ilyen, kompetensnek, de szívtelennek látott csoport tagjait.

Az irigykedő sztereotípia és a fenti logika könnyedén magyarázatot ad arra is, hogyan születnek meg azok az összeesküvés-elméletek, amelyek az áldozatokat tüntetik fel elkövetőkként. Mivel szinte minden kultúra a nyers, indokolatlan erőszak elítélésén alapul (vagy legalábbis megmagyarázandó jelenségként tekint az erőszakra), általános az elképzelésünk, hogy a „jók" többnyire áldozatok, és nem agresszorok. A „rosszak" pedig nem lehetnek áldozatok, mert ennek elismerése azt jelentené, hogy empátiával, megértéssel, sajnálattal kellene fordulni feléjük. Erre jó példa a holokauszttagadás és annak továbbfejlesztett elmélete, amely a holokauszt „kitalálásáért" alapvetően a zsidókat teszi felelőssé, akik ezzel a történettel zsarolják a világot, így a holokauszt „valódi" áldozatai a zsidóság által zsarolt nem zsidók. Az „áldozatból elkövető" logikáját Benvenuto[388] az Európában és másutt szintén gyakran irigykedő sztereotípiával figyelt Egyesült Államok és a szeptember 11-i merénylet példájával illusztrálja: „Néhány, jobb- vagy baloldali, de valamiképp mind Amerika-ellenes barátom biztos abban, hogy kik voltak a szeptember 11-i terrortámadás tettesei: az FBI és a CIA. Néhányan, a kifinomultabbak, azt mondják, hogy a Moszad, az izraeli titkosszolgálat lehetett az. Szegény Bin Ladennek semmi köze nem volt hozzá. (...) A szeptember 11-ével kapcsolatos elméleteknek, amelyek szerint azt a CIA vagy a Moszad szervezte, egy nagyon egyszerű okból van olyan nagy vonzereje: azok, akik gyűlölik Amerikát, mindig a hóhér, soha nem az áldozat szerepében látják. Nos, szeptember 11-én Amerika nyilvánvalóan áldozat volt. (...) Hogyan hozzuk létre gyűlöletünk harmonikus egyenlegét a történelem göröngyös útját kisimító kognitív viaszbevonat által?

Úgy, hogy azt sugalljuk, az amerikaiak nem csupán áldozatai, de tettesei is voltak szeptember 11-ének. Gondolataink képzeletbeli sakktábláján minden a helyére kerül. Amerika rossz marad, mint mindig."

Gazdasági válságok időszakában általában különösen könynyen felerősödhetnek az antiszemita összeesküvés-elméletek, ami összefügg azzal a világszerte széles körben elterjedt sztereotípiával, mely szerint a zsidók erősen felülreprezentáltak a gazdasági életben. Ez az európai országokban eleve erős volt, de a válság hatására még tovább erősödött egyes országokban – köztük Magyarországon is. Lengyelországban a vonatkozó kutatások erős együtt járást tapasztaltak a gazdasági kilátások és az összeesküvéses antiszemitizmus között,[389] hasonló összefüggés Magyarországon csak kisebb mértékben figyelhető meg.[390] Fontos ugyanakkor, hogy ez a hatás nem automatikus, és nem jelentkezik minden társadalmi-politikai kontextusban azonos módon. Az utóbbi vizsgálat szerint például Ukrajnában ez az összefüggés nem volt kimutatható, ami abból eredhet, hogy ott kevésbé van jelen olyan ideológia, amely a válságot a zsidókkal kapcsolja össze. A már idézett lengyel kísérletes vizsgálatok azt is kimutatták, hogy az antiszemita összeesküvés-elméletek a választásokat megelőzően szárba szökkennek. Ezzel egybecsengő módon Kovács a rendszerváltás óta Magyarországon évente végzett reprezentatív közvélemény-kutatásokban szintén azt találta, hogy választási években megnő az antiszemitizmus szintje. Ez egyrészt amiatt lehet, mert a fenti logika alapján választások előtt elharapózik az antiszemita retorika. De amiatt is, mert felerősödnek a konspirációs félelmek: egy sok szempontból láthatatlan, de erős és fenyegető csoport illegitim kontrollt gyakorol az életünk felett.

Lengyel kutatók azt is kimutatták, hogy az antiszemitizmus kiváló módszer a bűntudat elvezetésére.[391] A zsidókkal szembeni összeesküvéses sztereotípiák például felerősödnek, ha a kísérleti személyeket emlékeztetik a lengyelek által a zsidók ellen elkövetett bűnökre. Ez a jelenség az antiszemitizmus kapcsán általában is kimutatott: a „másodlagos antiszemitizmus" fogalma az antiszemitizmusnak kifejezetten arra a típusára utal, amelyet a holokauszt miatti bűntudat „termel ki". Ha ilyen kellemetlen pszichológiai reakciókat vált ki a saját csoport hibáztatása, akkor könnyen érthető, miért válnak népszerűbbé az összeesküvés-elméletek, és az is, hogy a lengyel kormány miért akarja éppen betiltani, hogy a nyilvánosság előtt a lengyeleket a vészkorszak felelőseiként lehessen megnevezni.

8. Összeesküvés-elmélet mint külpolitikai eszköz: konteók a Kreml propagandájában

Az álhír mint külpolitikai eszköz

2016 januárjában drámai hír rázta meg a német sajtót és közvéleményt. Liza, egy tizenhárom éves orosz–német lány harminc órára eltűnt. Amikor előkerült, a rendőröknek azt állította, hogy három közel-keleti férfi megerőszakolta és megverte. A történetet először az orosz állami Első Orosz Televízió tette közzé, és az adó azt is tudni vélte, hogy a rendőrség nem hajlandó nyomozni az ügyben, inkább meggyőzték Lizát: mondja azt, ő csábította el az őt megerőszakoló férfiakat. A sztorit a német és az orosz média is felkapta, és az ügy diplomáciai botrányt kavart: Szergej Lavrov orosz külügyminiszter sajtótájékoztatón vonta kétségbe a német igazságszolgáltatás elfogulatlanságát. Reményét fejezte ki, hogy az ügyet a német hatóságok nem söprik majd a szőnyeg alá. Lavrov külön kiemelte, hogy reméli, a „migrációs problémák" nem vezetnek oda, hogy „a valóságot lefedik a politikai korrektséggel"[392]. A közösségi média és a menekültellenes csoportok, illetve politikai pártok (köztük a német AfD) felkapták a hírt. A Facebookon demonstrációkat is szerveztek, főleg szélsőjobboldali és orosz ajkú német csoportok részvételével. Ezekről az eseményekről tudósított az orosz és a német-orosz média is.

A történetről azonban hamar kiderült, hogy hazugság. A rendőrök rögtön nyomozni kezdtek, és nem próbálták rábe-

szélni a lányt, hogy magát állítsa be csábítónak. Kiderült azonban, hogy maga a megerőszakolási történet sem volt igaz. Liza végül a rendőrök és a családja jelenlétében töredelmesen bevallotta, hogy az egész történetet kitalálta, és 19 éves fiúbarátjánál töltötte a kérdéses időt[393] – amit nem akart a szüleinek bevallani. Így okozhat tehát diplomáciai konfliktust egy kamasz lány füllentése?

Nem. Így okozhat diplomáciai konfliktust egy klasszikus, szépen felépített, aktív orosz intézkedés. Feltételezhetnénk, hogy a hír terjesztői maguk is elhitték a történetet. Mivel azonban hamar kiderült, hogy nem igaz, és az ügy ennek ellenére tovább gyűrűzött, erősen gyanús, hogy szándékosan és tudatosan felépített esetről van szó. Miután a rendőrség részletesen ismertette a valódi eseményeket, az orosz propagandamédia nem módosította a Liza-ügyről szóló cikkeit, és nem is törölték azokat az internetről. Jól koreografált, Merkel- és bevándorlásellenes tüntetéseket szerveztek a német kancellária és a menedékkérők otthonai elé,[394] még napokkal azután is, hogy a nemi erőszak hírét cáfolták. Az oroszbarát adók a lány vallomása ellenére továbbra is azt állították, hogy a német hatóságok el akarják tussolni az esetet, tehát gyakorlatilag folyamatosan erőltették Lavrov álláspontját. Stefan Meister az alábbiakban foglalta össze az ügy lépéseit:[395]

1. Egy Oroszországban működő televíziónál dolgozó újságíró felkapta az ügyet, és bevitte a mainstream orosz sajtóba.
2. Az orosz állam által finanszírozott, külföldön sugárzó média, mint a *Russia Today*, a *Sputnik*, illetve az *RT Deutsch* visszavitte Németországba a sztorit.
3. A közösségi médiában (főleg a szélsőjobboldali és az orosz-német oldalakon) az információ villámgyorsan terjedt.

4. A Facebookon keresztül az orosz ajkú németek részvételével, de szélsőjobboldali és neonáci szervezetek bevonásával tüntetéseket szerveztek.
5. A németországi orosz média beszámolt ezekről a tüntetésekről, és becsatornázta a híreket a német mainstream médiába.
6. Végül Szergej Lavrov orosz külügyminiszter két nyilvános megszólalást tett, amelyekben a német rendőrség és igazságszolgáltatás elfogulatlanságát kérdőjelezte meg, mondván, hogy a „politikai korrektség" miatt eltussolják az ügyeket.

Ez az ügy nagyon egyértelmű célt szolgált: a német parlamenti választásokhoz közeledve Angela Merkel mint az Európai Unió de facto vezetőjének és az Oroszország elleni gazdasági szankciók következetes támogatójának meggyengítését a migrációs válság okozta (eleve elég intenzív) konfliktusok szításán keresztül. A migrációs válság erősen megosztotta a német közvéleményt. Az Európai Unió megosztása azért fontos az orosz külpolitikának, mert az unió az orosz állami narratívában Amerika bábja és eszköze. Ráadásul az üggyel az orosz közvéleményt is hergelni lehetett: nemcsak a „politikai korrektséget", mint a hanyatló és Amerika által dominált Nyugat szörnyszülöttét lehet kárhoztatni (az európai populista jobboldalon elterjedt érvelésre szépen rímelve), hanem a nyugati világ „russzofóbiájára" is lehetett újabb bizonyítékot találni és az áldozati identitást erősíteni. Az elsődleges cél azonban itt egyértelműen a német politikai folyamatokba és a közelgő választásokba való beavatkozás volt.

Fontos volt az esemény időzítése. Mindössze két héttel a Liza-ügy kirobbanása előtt rázta meg Németországot a szilveszteri kölni botrány, amikor gyanús körülmények között több mint ezer nőt bántalmaztak szexuálisan, többségében muszlim

bevándorlók és menekültek. Az eset az elhibázott menekültpolitika szimbólumává vált, és erősen kikezdte Angela Merkel népszerűségét. Ezt a népszerűség-csökkenést lehetett a „Liza-üggyel" megfelelően kiaknázni, és az oroszokkal szimpatizáló és a németországi oroszok szavazataira is hajtó, akkoriban folyamatosan erősödő Alternatíva Németországnak (AfD) megsegítésére felhasználni a 2016-os tartományi választások előtt. Az AfD komoly sikereket ért el a 2016-os németországi tartományi választásokon, majd utána a 2017-es parlamenti választáson is. Angela Merkel pozíciója pedig ezen választásokon meggyengült. Természetesen nem az orosz beavatkozásnak köszönhetően, de az orosz szándék egyértelműen ez volt.

A Liza-ügy az orosz titkosszolgálatok által alkalmazott *aktív intézkedések* egy jellegzetes példája, amelynek során jellegzetesen a féligazságok vagy inkább álhírek és fabrikált összeesküvés-elméletek válnak a más ország belügyeibe való beavatkozás alapjává és ürügyévé. Az aktív intézkedések az orosz titkosszolgálatoknak (a KGB utódjaként funkcionáló legfőbb titkosszolgálatnak, az FSZB-nek, illetve a katonai titkosszolgálatoknak, a GRU-nak) a szovjet időkből örökölt, jellegzetes eszköze, amelynek fő célja a politikai folyamatok befolyásolása (külföldön vagy belföldön). Oleg Kalugin, a KGB már nyugdíjba vonult vezetője, aki a KGB műveleteit vezette Oroszországban, így fogalmazott[396] erről: „A szovjet titkosszolgálatok szíve és lelke a felforgatás[397] volt. Nem a hírszerzés, hanem a felforgatás: aktív intézkedések a Nyugat meggyengítésére; céljuk a nyugati szövetségek, különösen a NATO országai közé való ékverés, az egyet nem értés felmutatása, hogy az Egyesült Államokról kialakult kép gyengüljön az emberek szemében Afrikában, Ázsiában, Európában és Latin-Amerikában – és a terep előkészítése arra az esetre, ha

tényleg háborúra kerülne sor. Amerikát sebezhetővé tenni más népek haragjával, bizalmatlanságával szemben."

A politikai célokat szolgáló és bizonyos szinten központilag irányított aktív intézkedések ma is ezen logika mentén és hasonló eszközökkel működnek.[398] Ezen nem nagyon csodálkozhatunk annak tükrében, hogy Vlagyimir Putyin maga is a KGB kötelékeiben dolgozott (ráadásul Kelet-Németországban, a hidegháborús Kelet és Nyugat találkozási pontján), majd 1998 nyarától 1999 nyaráig a szövetségi hírszerzés és elhárítás, a KGB utódjaként működő FSZB igazgatója volt. Ha valaki érti, ismeri az aktív intézkedések filozófiáját, és ki tudja aknázni előnyeiket, az Vlagyimir Putyin.

A Liza-eset tankönyvi példa az aktív intézkedésre, az orosz titkosszolgálatok politikailag motivált részvételére a dezinformáció terjesztésében, majd az álhírek (szélsőjobboldali, illetve orosz kisebbségi) szervezetek támogatásán és irányításán keresztüli kiaknázására. A szovjet időkben az SZKP Központi Bizottságának nemzetközi osztálya, illetve a KGB adhatott engedélyt a „hamisítványok" terjesztésére. Ezen feladatokat ma a Kreml, illetve az orosz titkosszolgálatok, főleg az FSZB és az SZVR végzik.[399] A Liza-ügyben az információnak volt – egy első, téves tanúvallomás – valami minimális köze egyfajta (vélt) valósághoz. Az esetek többségében viszont még erről sincs szó.[400]

Az információ mint utángyártott fegyver

Ahogy korábban említettük: az összeesküvés-elméletek és álhírek terjedésére sokszor elegendő magyarázatot nyújt az általuk gerjesztett anyagi profit, a belpolitikai érdek, illetve az irántuk

megnyilvánuló széles kereslet. Rivalizáló belpolitikai szereplők is előszeretettel terjesztenek egymásról pletykákat és teóriákat.

Természetes ugyanakkor, hogy az álhírekben és összeesküvés-elméletekben rejlő destruktív erőt a nemzetközi szereplők is kihasználják – és persze nem csak Oroszország. A külpolitikai játszmáknak gyakran része az álhírek, összeesküvés-elméletek terjesztése, sokszor a hadsereg és/vagy a titkosszolgálatok részvételével. Az orosz eset különlegessége, hogy a hidegháborúban kifejlesztett és használt eszköztár szinte változatlanul él tovább – hozzátéve ehhez persze, hogy Oroszország érti és kihasználja a technológiai újításokban rejlő lehetőségeket. Míg korábban a napilapoknak küldött olvasói levelek voltak az aktív intézkedések egyik fontos eszközei, ma már a Facebook- és Twitter-hirdetések, a botok, a trollok és a kibertámadások.

Az álhírek és összeesküvés-elméletek terjesztése a hidegháború alatt az orosz aktív intézkedések egyik jellegzetes eszköze volt, és a mostaninál jóval kevésbé szofisztikált eszköztárral is rendkívül sikeres tudott lenni. Ennek egyik legjellegzetesebb és legjobban dokumentált példája az Oliver Stone *JFK* című filmjének alapját is képező összeesküvés-elmélet a Kennedy-gyilkosság CIA általi elkövetéséről.[401] Jim Garrisont, a New Orleans-i ügyvédet ugyanis egy olasz, kommunisták kezén lévő és a KGB által manipulált újság, a *Paese Sera* egyik cikke győzte meg erről az összeesküvésről, és szerepet játszott Clay Shaw letartóztatásában, ami a konteót egyfajta hivatalos, jogi szintre emelte.[402]

Bár a fent említett két esetben közvetlenül fegyveres vagy erőszakos konfliktushoz nem vezetett a dezinformáció, erre is van példa bőven. Az álhír és az összeesküvés-elmélet, az információ valódi fegyverré is válhat. Korunk „hibrid háborúiban", mint

például a Krím esetében, az információ és a fegyveres hadviselés közti határvonal szinte teljesen elmosódik.

A Krím félsziget 2014-es bekebelezése előtt orosz propagandisták ugyanis elkezdték azt terjeszteni Ukrajnában és Oroszországban, hogy a felbőszült ukrán nacionalisták népirtásra készülnek az Ukrajnában élő oroszokkal szemben.[403] Ez a széles körű vélekedés, amelynek ilyen formában nem volt alapja (bár Ukrajnában a Majdan kapcsán valóban fellángolt a nacionalizmus, a krími orosz ajkú lakosság ellen nem szerveződtek paramilitáris szervezetek), szolgált utána igazolásul a „kis zöld emberkék" megjelenésére a Krímben – akikről Oroszország azt hazudta a nyilvánvaló bizonyítékok ellenére is, hogy nem orosz katonák. Majd a „referendum" után a Krím Oroszországhoz csatolására is ez szolgáltatta az indokot. A nemzetközi szervezetek által el nem ismert, komolytalan és manipulált „népszavazási" kampányban egy plakát két lehetőséget vázolt fel a félsziget számára: vagy Ororszország részévé válik, vagy a „náci" ukrán kormányzat fennhatósága alatt marad (ez utóbbit a plakát horogkereszttel ábrázolta). Természetesen a Krím Oroszországhoz csatolásával nem ért véget az információs háború Kelet-Ukrajnában – ez végigkíséri a mai napig is változó intenzitással zajló orosz–ukrán konfliktust. Erre példa a már korábban említett álhír, amellyel a kelet-ukrajnai és az Oroszországban élő orosz lakosságot tüzelte az orosz propaganda, és amely az egyik orosz közszolgálati televízióból indult hódító útjára. Eszerint a Szlovjanszk városába érkező ukrán katonák nyilvánosan kivégeztek egy anyát és gyermekét: az anyát a tank mögé kötötték, a fiút pedig nyilvánosan keresztre feszítették. Az eset egy interjún alapult, amit egy állítólagos szemtanú (talán nem mellesleg: egy oroszbarát szeparatista milicista, volt Berkut-tag felesége)

adott az orosz televíziós csatornának. Más helyszíni beszámolók azonban nem említették az esetet, sőt: a szemtanúk szerint a városba érkező ukrán katonák kifejezetten barátságosak voltak.[404]

Az ilyen típusú aktív intézkedéseknek Magyarország is áldozatul esett az elmúlt években, csak sajnálatos módon ezeket az eseteket nem követte mindig kellően magas szintű politikai reakció. A marginálisnak látszó szélsőjobboldali orgánumoknak államközi konfliktus kirobbantásában is szerepe lehet. 2014 augusztusában kisebb diplomáciai botrányt okozott Moszkva és Budapest között, hogy a korábban az extrém jobboldal egyik szervezetéhez, a Magyar Nemzeti Arcvonalhoz kötődő hidfo.net egyik cikke szerint Magyarország titokban tankokat szállított Ukrajnába. A portál erről egy fényképet is közölt, de arról nem írt, hogy a fotót honnan szerezte. Az álhírnek bizonyult ügy miatt még a magyar parlament nemzetbiztonsági bizottsága is összeült. A megjelenő hírre hivatkozott az orosz külügyminisztérium, majd az oroszbarát nemzetközi media, például a *Sputnik*[405] is. A közvélemény értetlenül állt a tény előtt, hogy a Kreml egy addig a nyilvánosság számára ismeretlen, marginális szélsőjobboldali portál információjára hivatkozva feddte meg a magyar kormányt azzal a nyilvánvaló céllal, hogy „ellensúlyozza" az ukrajnai orosz katonai szerepvállalás miatti kritikákat a NATO és az EU irányából, érzékeltetve egyúttal a két ország közötti aszimmetrikus viszonyt is. Az orosz titkosszolgálat „üzenőfüzetének" tekinthető hidfo.net.ru például az úgynevezett tankbotrány helyi embereivel készíttetett képeket és írásos beszámolót a csak a katonaság által ismert vasúti szállításról. Az eset jól mutatja, hogy adott esetben aktív intézkedések eszközeként teljesen marginális orgánumok is komoly jelentőségre tehetnek szert. Hogy ez a honlap mennyire szélsőséges csoport-

hoz kötődött, jól mutatta, hogy 2016 őszén a Magyar Nemzeti Arcvonal volt vezetőjével, az Oroszországnak való kémkedésért bűnvádi eljárás alá vont Kovács Bélával is kapcsolatot ápolt Győrkös István lőtt le otthonában egy őt éppen letartóztatni igyekvő rendőrt. Ennek az esetnek a hátterében vélhetően nem direkt orosz destabilizációs szándék, hanem romló elmeállapot húzódik – látszik ugyanakkor ebből az is, milyen veszélyes elemekkel épít ki kapcsolatot az orosz politika és titkosszolgálat –, természetesen nemcsak Magyarországon, hanem a szélesebb régióban.[406]

Az orosz dezinformáción alapuló aktív intézkedések egyik legérdekesebb vonása, hogy bár sokan mesteri újításokat látnak mögöttük, valójában sem nem eredetiek, sem nem innovatívak. Az orosz stratégia inkább az „újragyártásra" emlékeztet. Oroszország alapvetően három hullámban: a 2003–2004-es színes forradalmak idején, a 2008–2009-es grúz–orosz konfliktus idején, majd a 2014-es ukrán–orosz konfliktus idején ébredt rá arra, hogy saját álláspontja széles körű elfogadtatása milyen komoly problémákba és ellenállásba ütközik. Az orosz „puha hatalmi" vagy újabb terminológiával: a manipuláción és megtévesztésen alapuló „éles hatalmi" *(sharp power)* offenzívák általában ezen észlelt gyengeségekre, illetve az ellenfél (Nyugat és különösen az Egyesült Államok) vélt előnyére adott reakciók. Az orosz állami Rossiya Segodnya médiacsoport alá tartozó *Russia Today* állami pénzen működő és állam által működtetett nemzetközi hírhálózatot 2005-ben indította Oroszország. A *Sputnik*ot 2014-ben. Hogy ezeknek milyen fontos szerepe van az orosz külpolitikában, az is mutatja, hogy a *Russia Today* tízéves évfordulójának ünnepségén, 2015-ben jelen volt Vlagyimir Putyin orosz elnök is, és Szergej Lavrov mondott beszédet.[407]

A puha hatalmi terjeszkedés leginkább a „színes forradalmakra" adott válasz volt: Ukrajnában és Grúziában, az Oroszország által különösen fontosnak tartott volt szovjet érdekszférában Nyugat-barát kormányok kerültek hatalomra. Ebben Oroszország egyértelműen a Nyugat sikeres puccskísérleteit látta. Oroszország alapvetően ekkor kezdett el jelentős összegeket fordítani saját üzeneteinek, narratíváinak terjesztésére. Az amerikai külügy becslései szerint Oroszország egy évben több mint 1,4 milliárd dollárt fordít a saját álláspontjának terjesztésére, és ez csak a látható, hivatalosan az állam által finanszírozott szemléletformáló kampányok összege, amiben nincsenek benne a titkosszolgálatok által finanszírozott, vélhetően szintén igen jelentős összegekbe kerülő projektek.[408]

Amikor Vlagyimir Putyin interjút adott a *Russia Today*nek és azon belül is a csatorna vezetőjének, Margarita Simonyannak – aki történetesen korábbi személyes munkatársa –, az első kérdés az volt, mennyire elégedett az elnök a televízióval. Putyin így válaszolt: „Amikor 2005-ben megterveztük ezt a projektet, az volt a célunk, hogy bevezessünk egy újabb erős szereplőt a médiavilágba. Olyat, amelyik nemcsak hogy elfogulatlanul tudósít az Oroszországban zajló eseményekről, de próbálja megtörni az angolszász monopóliumot a globális információáramlásban. És úgy tűnik számomra, ezt a feladatot ön sikerrel látja el."[409] Ez a párbeszéd kiválóan illusztrálja, hogy a *Russia Today* teljesen nyíltan és egyértelműen orosz hatalmi-külpolitikai célokat szolgál, és ezt sem a csatorna tulajdonosa, sem főszerkesztője nem kívánja véka alá rejteni.

Hogy az orosz dezinformációs és puha hatalmi befolyás mennyire reaktív, azt kiválóan illusztrálják az orosz politikai és katonai vezetők nyilatkozatai, amelyek egyszerre fejezik ki

a Nyugat információs arzenáljának felértékelését és az „információ mint fegyver" elv felismerését. Putyin pár éve így fogalmazott: „Az elektronikus média gyors fejlődése a hírtudósítást rettenetesen fontossá tette és erőteljes fegyverré változtatta, ami lehetővé teszi a közvélemény manipulációját. Egyes országok megpróbálják monopolizálni az igazságot és a saját érdekükben felhasználni."[410] Ebből logikusan fakad az orosz információs befolyás egyik fő célja: információs partizánháborúval megtörni az „igazság monopóliumát", és eltérő értelmezésekkel, narratívákkal információs káoszt, bizonytalanságot és bizalmatlanságot teremteni. Illetve, Weiss és Pomerantsev korábban már idézett kifejezésével, olyan „posztmodern diktatúrát", ahol semmi sem igaz, de minden megtörténhet. Az orosz propagandának pedig éppen ez a célja a nyugati világban. Ezen stratégiából fakadóan Oroszország sokszor meglepően nyíltan mond ellent saját korábbi álláspontjának. A külügy legalább négy, különböző verzióval állt elő annak magyarázatára, hogy voltaképpen mi is okozta a maláj gép lelövését 2014-ben, Donbassz felett.[411] Bár több mint egy évig konzekvensen tagadták azt a nyilvánvaló tényt, hogy orosz katonák szállták meg a Krímet és lepték el Kelet-Ukrajnát, később maga Vlagyimir Putyin ismerte el azt, meglepő nyíltsággal.[412]

Valerij Geraszimov, az orosz vezékari főnök és nem mellesleg az orosz katonai titkosszolgálatok vezetője egy 2013-as, a krími annexió előtt kevesebb mint egy évvel írt dolgozatában – amely, szemben a közkeletű vélekedéssel, nem doktrína, de a szerző személye és a téma miatt kétségtelenül fontos írás – azt fejti ki, hogy az információ korunkban hatékonyabb fegyverré vált, mint maguk a fizikai fegyverek, és hogy a modern hadviselés az információt mint a katonai beavatkozás előkészítését kiterjedten

alkalmazza. Érdekes azonban a tény, amit ritkán említenek meg a dolgozat kapcsán: ezt a felismerést Geraszimov alapvetően a Nyugat információs hadviselését elemezve fogalmazza meg, példaként említve a színes forradalmakat – beleértve ebbe az arab tavasz közel-keleti fejleményeit, amelyeket ő egyértelműen a Nyugat beavatkozása eredményének tekint.

Az orosz vezérkari főnök írása tehát arra utal, hogy Oroszországnak alkalmazkodnia kell ehhez a változó környezethez: az információ fegyverré válásához, és a Nyugat technikáit kell a Nyugat ellen alkalmazni. Hasonló gondolatok orosz katonai és információs doktrínákban is megjelennek. A 2016-ban elfogadott hivatalos orosz információs doktrína például nyíltan megfogalmazza, hogy az egyik legnagyobb kihívás Oroszország számára, hogy „számos más ország" az információs kapacitásait hadászati célokra használja fel, és titkosszolgálataik egyre kiterjedtebben alkalmaznak „információs és pszichológiai eszközöket" más országok belső politikai-társadalmi helyzetének befolyásolására és destabilizálására, ezzel megsértve szuverenitásukat. A dokumentum azt is kiemeli, hogy Oroszországban növekszik az „információs nyomás", különösen a fiatalokon, aminek célja az orosz „spirituális és morális értékek" erodálása.[413]

Mondhatnánk persze, hogy ebben kevés az új elem, hiszen a háborús propagandát különböző eszközökkel, de hasonló célokkal a világtörténelemben mindig is alkalmazták a hadviselő felek. Az infokommunikációs forradalom eredményeként azonban értelemszerűen egyre hatékonyabbá válik az információs hadviselés. Nem lehet figyelmen kívül hagyni ugyanakkor, hogy a Krím bekebelezése kapcsán Oroszország pontosan ezt az elvet ültette a gyakorlatba lépésről lépésre, tankönyvi pontossággal. Az orosz dezinformációs törekvések mögötti alapelv:

Oroszország azt csinálja, amit azt gondolja, a Nyugat csinál. Ez az utánzás vagy „mimikri", ahogy azt Marcel van Herpen, a Putyin-rendszer és az orosz puha hatalmi befolyás egyik legkiválóbb kutatója jellemzi,[414] az orosz külpolitika és információs hadviselés egyik legfontosabb jellemzője. Néha a másolat még jobbra sikerül, mint az eredeti: az utóbbi évek tanulsága alapján Oroszország sokkal hatékonyabban aknázta ki (több erőforrás felhasználásával) az információs hadviselésben rejlő lehetőségeket, mint a Nyugat.

Az összeesküvés-elmélet mint külpolitikai exportcikk

Az információs hadviselés leggyakoribb eszközei az információs álhírek. Természetesen az orosz politikai logikától hagyományosan nem idegen az összeesküvés-elméletekben való gondolkodás (mint később majd kifejtjük, az amerikaitól sem), azonban itt sok esetben nemcsak az összeesküvés-elméletekben való őszinte hitről van szó, hanem tudatos terjesztésükről is. Mint ahogy már korábban szóba került, konspirációs teóriával szinte mindent el lehet adni. Saját magunkat az esti sörözésnél, filmet, könyvet, sorozatot – és külpolitikai narratívát.

Az összeesküvés-elméletek hatékony eszköznek tűnnek, melyek segítségével közvetett módon könnyebben célba juttathatók az orosz rezsim propagandaüzenetei. Ezeket az elméleteket ugyanis (Nyugat-ellenes, Amerika-ellenes, antiliberális tartalmuk miatt) sokkal többen hajlamosak kritika nélkül elfogadni, mint ahányan közvetlenül támogatják Vlagyimir Putyin rezsimjét. A konteók, kiaknázva az Európában látható, politikusokkal és intézményekkel szembeni általános választói bizalmatlanságot, nem közvetlenül, hanem elbizonytalanítva és összezavarva akarják meggyőzni a nyilvánosságot.

Bár Pratt úgy fogalmazott az amerikai külpolitika kapcsán, hogy „legfőbb exportcikkünk a paranoia" (lásd erről a következő fejezetet), ugyanez az elv könnyedén elmondható az orosz külpolitikáról is. Az összeesküvés-elméletek terjesztése az orosz puha hatalmi és információs befolyás egyik központi eleme lett, és intézményes szintre lépett.[415] Ez természetesen nem új elem, hanem inkább egyfajta folytonosságot mutat: a hidegháború alatt az orosz propaganda előszeretettel terjesztett az Egyesült Államokban olyan összeesküvés-elméleteket, mint Kennedy CIA általi meggyilkolása vagy éppen a központi kormány feketék ellen tervezett népirtása. (Félreértés ne essék: ezen teóriákra eleve elég széles volt a fogadókészség az Egyesült Államokban.) A színes forradalmak után újraintézményesülő és professzionalizálódó nemzetközi orosz propagandagépezet ugyanakkor nagyon jól ki tudta aknázni ezt a korábbi hagyományt. A *Sputnik* és különösen a *Russia Today* ügyesen ötvözte az Oroszországban és a posztszovjet térségben burjánzó konspirációs kultúrát a korrupciós ügyekről, feszültségekről, elitek alkuiról eleve szívesen beszámoló bulvárlapok populista, elitellenes narratívájával, a Nyugatot ellenségnek tekintő orosz geopolitika célkitűzéseivel (a bizalmatlanság, cinizmus és információs káosz gerjesztése a Nyugaton) és a konteókat előszeretettel terjesztő orosz titkosszolgálatok aktív intézkedéseinek logikájával. Az összeesküvés-elmélet így szórakoztatva szolgálja a külpolitikai célokat.

Néhány példa az orosz nemzetközi média összeesküvés-elméleteire, amelyeket nyugati választások előtt terjesztett: Hillary

Clinton egy illuminátus-cionista szekta tagja,[416] Emmanuel Macron az Egyesült Államok fizetett ügynöke (nem mellesleg pedig zsidó és meleg[417]). De a *Russia Today* előszeretettel szerepeltette a szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletek hívőit is, és egyes műsoraiban (pl. *Truthseeker*, azaz igazságkereső) kifejezetten konteós narratívákat terjeszt.[418] Beszédes a csatorna szlogenje is: *Question More*, azaz kérdőjelezz meg több mindent! Mint ahogy a *Sputniké* is: *Telling the Untold*, azaz elmondani az elmondatlant. Az összeesküvés-elméleteket és álhíreket így kimondottan a nyugati ember kritikai érzékére apellálva igyekeznek eladni. Ahogy Umberto Eco megfogalmazza:[419] „A világ egyetlen jelensége, egyetlen hang, egyetlen leírt vagy kimondott szó sem azt jelenti, amit jelenteni látszik, hanem valamiféle Titokról szól. Egyszerű a jelszó: gyanakodni, mindig csak gyanakodni." A *Russia Today*ről az amerikai titkosszolgálatok közös jelentése állapította meg, hogy a televízió egyértelműen az amerikai választások befolyásolását célozta. Pontos hatását ugyanakkor nehéz felmérni: bár üzenetei sok millió amerikaihoz eljutottak, a csatorna legnépszerűbb videói[420] jellemzően nem politikai, hanem jellegzetes bulvártartalmak: látványos természeti katasztrófák, aranyos kisállatok, cápatámadások.

A Nyugat „igazságmonopóliumának" megtörését célzó, dezinformáción alapuló orosz nemzetközi médiahálózat természetesen nem csak összeesküvés-elméletekkel és álhírekkel operál. Sokszor létező dolgokból kanyarít ki olyan részeket, amik önmagukban félrevezetők. A nyugati politikát csak korrupciós botrányokon, szexbotrányokon, politikai bakikon meg persze a menekültválságon keresztül láttatják. Olyan képet igyekeznek festeni a Nyugatról, mint amilyet a zombiapokalipszis-filmekben látunk: az etnikai konfliktusok, tüntetések, terrorcselekmények

és gyűlöletcsoportok aktivitása miatt mindenki folyamatos életveszélyben van, az alapvető normák eltűntek, káosz uralkodik. Jellegzetes azonban az is, ahogy elvben politikamentes témákról „tudósít" az orosz média. A *Russia Today* pár hónapja készített egy beszámolót arról, hogyan működnek az amerikai egyetemek.[421] Érdekes módon csak az alábbi témákat találták említésre érdemesnek: a kollégiumi bulikat, az ivászatot és a nemi erőszakot. Arról azonban egy szó sem esett az összeállításban, hogy az amerikai egyetemek a világ tudományos életének legfontosabb műhelyei is egyben. Mint ahogy arról sem, hogy ivászat, illetve nemi erőszak vélhetően más országok egyetemein is előfordul. Horribile dictu, Oroszországban is – csak a médiában ezen esetek kevésbé jelennek meg, hiszen megengedőbbek a normák, és az állami médiának nem áll érdekében ezeket az eseményeket a nyilvánosság elé tárni.

Orosz összeesküvés-elméletek Magyarországon[422]

A Krím bekebelezését és az azt követő kelet-ukrajnai offline és online háborút követően soha nem látott mértékben erősödött fel az oroszbarát propaganda Kelet-Közép-Európában. Ez jellemzően összeesküvés-elméletek formájában terjed, amelyek könnyen fogyaszthatóan, a Nyugat-ellenességre építve terjesztik a Kremlnek kedves narratívákat. Ahogy arra már korábban utaltunk: erős igény mutatkozik az összeesküvés-elméletekre. A magyar kormánypárti sajtó egy része pedig láthatóan lelkesen osztja ezeket a teóriákat, ami alapvetően három tényezőnek köszönhető: a forráskritika hiányának, az ideológiailag szított Nyugat-ellenességnek, illetve a magyar kormányzat 2010 óta egyre oroszbarátabb külpolitikai irányultságának. A Finn Kül-

ügyi Intézet nemrég nyilvánosságra hozott elemzése azt mutatta,[423] hogy a magyar (különösen a kormánybarát) mainstream médiában az ukrán válság kapcsán dominánssá váltak a Kreml szempontjait tükröző értelmezések. A Korrupciókutató Központ közelmúltban publikált tanulmánya hasonló következtetésre jutott.[424]

A következőkben öt olyan konspirációs elméletet ismertetünk, amelyek fényes karriert futottak be a kormány által uralt médiában. Az elméletek kritika nélküli elfogadása, sőt aktív terjesztése annál is figyelemre méltóbb, mivel elsősorban Moszkva politikájáról szólnak, belpolitikai jelentőségük áttételes. A Brüsszel-ellenes és Amerika-ellenes „szabadságharcos" világképbe kitűnően illeszkednek az alternatív, a nyugati világmagyarázatokat tagadó nézetek – amelyek viszont éppen az Oroszországtól való politikai függést teszik látványossá.

1. Majdan: a CIA, az EU és a kijevi junta. A majdani demokratikus forradalom hiteltelenítésére és az orosz katonai beavatkozás igazolására szolgált a kezdetektől az ukrán események a CIA (és néha az EU) részvételével megvalósult, „náci puccsként" való bemutatása. A Kreml már a 2013-as év végi ukrajnai tüntetéseket is igyekezett szélsőjobboldali provokációnak beállítani, majd 2014 márciusában személyesen Vlagyimir Putyin szólított fel az orosz állampolgárok megvédésére a szélsőséges nézetekkel rendelkező „terrorista elemekkel szemben". Az orosz állami média azóta különböző nyugati szakértőkre hivatkozva állítja, hogy az „ukrán puccsot" a CIA szervezte Putyin elmozdítása céljából. Ezen összeesküvés-elmélet közvetlen funkciója a belföldi vagy külföldi orosz közvélemény militarista mozgósítása volt, visz-

szautalva a fasiszta Németország és a Szovjetunió között zajlott „nagy honvédő háborúra". Közvetett geopolitikai célja pedig a kijevi kormányzat destabilizálása, az ukrajnai orosz kisebbség közvetlen fenyegetettségén keresztül az egyébként partvonalról nézelődő nyugati tárgyalópartnerek „háttérhatalmi" bűnbakként való beállítása az egész konfliktusban. A magyar médiumok egy része lényegében átvette a háttérhatalmi összeesküvés teóriáját, kiegészítve az orosz, valójában korábbi szovjet földrajzi érdekszféra elfogadásával. A közmédia kezdetben nemes egyszerűséggel „terroristáknak" nevezte[425] a Janukovics-ellenes tüntetőket. A *Magyar Idők*[426] és a *Magyar Hírlap*[427] tényként kezelte, hogy a Janukovics-kormányt a „Nyugat – és főként az Egyesült Államok – segítségével sikerült megdönteni". Mindezt Szaniszló Ferenc az Echo TV-ben azzal egészítette ki,[428] hogy a „NATO-puccsal" hatalomra jutott „ukrán junta" leállíthatja a gázszállításokat Közép-Európa felé, azaz az összeesküvés magyar érdekeket is érint. Ha valaki figyelmesen nyomon követte az ukrajnai eseményeket, a Nyugat (mind az EU, mind az Egyesült Államok) reakciójában a leglátványosabb elem éppen a felkészületlenség, a stratégia hiánya volt, ráadásul a Nyugatot rengetegen kritizálták amiatt, mert nem elég aktív a kérdésben. A Svéd Nemzeti Védelmi Kollégium az EU reakcióját „stratégiai meglepetésként" írta le,[429] brit képviselők a NATO felkészületlenségét bírálták.[430] Az amerikai adminisztráció pedig, amely rengeteg kritikát kapott[431] a republikánus oldalról külpolitikai gyengesége miatt, éppen hogy hűtötte a kedélyeket, igyekezve elkerülni[432] a konfliktus eszkalálódását. Az amerikai felszerelésekkel is támogatott ukrán haderő ráadásul csaknem összeomlott az oroszbarát és oroszok által támogatott szeparatisták

támadásai alatt. Ezen tények mind meggyőzően cáfolják azt az elképzelést, hogy az ukrajnai események a Nyugat mesteri összeesküvéses tervei szerint bontakoztak ki.

2. A maláj gép lelövése. 2014. július 17-én, 298 emberéletet követelve, lezuhant a Malaysian Airlines MH17-es számú utasszállító járata az orosz–ukrán határ közelében. A holland kormány megbízásából készült szakértői jelentés[433] alapján egy orosz, BUK típusú rakéta okozta a tragédiát, ami egyértelműen orosz felelősségre utal, hiszen minden valószínűség szerint oroszbarát szeparatisták Oroszországtól kapott fegyverei okozták a katasztrófát. Egy hangfelvételen hallható, amint az oroszbarát szakadárok egyik parancsnoka ezt el is ismerte.[434] A tragédiában való orosz közreműködés tagadása egyrészt a Kreml katonai, másrészt a szeparatisták támogatásában megnyilvánuló politikai felelősségének tagadására szolgált. A térségben zajló intenzív harcokra és a kevés megbízható helyi forrásra tekintettel az első számú elmélet elég sokáig az ukrán katonaságot vádolta a támadással. Ugyanakkor az Interfax orosz hírügynökség a kezdeti zűrzavarban perverz módon az agresszor Oroszországot próbálta áldozatként beállítani, azt állítva, hogy az ukránok a hasonló útvonalon haladó elnöki gépet, Vlagyimir Putyint próbálták[435] lelőni. Az egyik legbizarrabb teória szerint a járat már eleve hullákkal megrakodva[436] szállt fel, hogy aztán lezuhanva a gyilkosságok felelősségét az oroszbarát szakadárokra lehessen hárítani. Oroszország egyébként elutasította,[437] hogy az esetet független nemzetközi bizottság vizsgálja ki.

A magyar kormánybarát média egy része előszeretettel visszhangozta ezen teóriákat. Az Echo TV, felcserélve az okot és az okozatot, a nemzetközi és az ukrán repülésirányítókat vádolta a

tragédiáért, mintha a repülőgép ukrán légtérben való tartózkodása, nem pedig a rakéta célzott kilövése okozta volna a gép lezuhanását.[438] A *Magyar Hírlap*[439] és Bayer Zsolt[440] a *cui prodest?* logikájából kiindulva a Nyugatot vádolja, hiszen a lelőtt gép „kiváló propagandaanyag lett, (...) máris elkészült a szankciók egész arzenálja". A Putyin felelősségét elvető másik legbizarrabb elméletet Georg Spöttle szolgáltatta a *Híradó*ban: szerinte az oxigénmaszkok helyzetéből kikövetkeztethető (jogos a kérdés: honnan van erről ilyen jó információja Spöttlének?), hogy „előtte volt már valami a gépen".[441] Ezzel egyébként Spöttle az egyik oroszbarát oldal még kacifántosabb állítására[442] játszik rá, amely szerint CIA-ügynökök lehallgatott telefonbeszélgetései alapján a CIA és a holland biztonsági szolgálat helyezte a bombát a gépre még Hollandiában.

3. Borisz Nyemcov meggyilkolása mint a Putyin elleni összeesküvés. Vlagyimir Putyin emblematikus politikai ellenfelének, Borisz Nyemcov orosz ellenzéki politikusnak a Kreml tövében való meggyilkolása – tekintettel a kritikus újságírók rendszeres eltűnésére vagy megölésére – globális visszhangot váltott ki. A gyilkosság ezért minden eddiginél élesebben felvetette az orosz kormányzat közvetlen érdekét és felelősségét a történtekben. Már a kezdetektől több hivatalos vagy félhivatalos összeesküvés-elmélet kapott szárnyra. A gyilkosság kivizsgálására felállított hivatalos bizottság szóvivője, Vlagyimir Markin szerint radikális iszlamisták támadhattak Nyemcovra, egyfajta „szakrális áldozati" bosszúként a *Charlie Hebdo* francia szatirikus hetilap korábbi támogatása miatt.[443] Markin szavahihetőségéből sokat levon az a tény, hogy legutóbb az amerikai holdraszállás valódiságát firtató nemzetközi testület felállítására tett javaslatot.[444]

A vizsgálóbizottság elnöke, Igor Krasnov dandártábornok orosz szélsőjobboldali csoportokat sejtett a háttérben.[445] Az Interfax hírügynökség az ellenzéki politikus üzleti vitáját vetette fel.[446] A legvadabb félhivatalos, egyébként hivatalos forrásokra támaszkodó magyarázatokat a *Life News* szolgáltatta. Az egyik ilyen szerint a haláleset összefügg Nyemcov barátnőjének feltételezett abortuszával, azaz egy családi vita állhatott a háttérben. A másik pedig az orosz államhatalom megdöntésére készülő ukrán „háborúpárt" által elkövetett gyilkosságot vetette fel, mivel Nyemcov a pénzügyi támogatás ellenére nem hozta[447] a kívánt eredményeket az „orosz társadalom megosztásában". Ezek az orosz kormány közvetett vagy közvetlen felelősségét tagadó elméletek elképesztő karriert futottak be a nemzetközi nyilvánosságban. A magyar sajtóorgánumok gyakorlatilag megismételték az orosz elméletek egyikét-másikát, miközben próbálták azokat nyugati szájízre formálni. Az Echo TV-n például Bayer Zsolt[448] a Nyemcov barátnőjének abortuszáról szóló konteót egy „ukrán féltékeny szeretővel" teszi hihetőbbé, míg a *Magyar Hírlap* a nyugati titkosszolgálatokat vádolja az elkövetéssel, akiknek a politikus „többet ért politikai halottként, egyfajta mozgósító orosz ál-Kennedyként".[449]

4. Fehérorosz terroristák Brüsszelben. A március 22-ei brüsszeli merényletek után a magyar közszolgálati média is felkapta az orosz kormányzati hírportálról, a *Sputnik*ról származó hírt, amely szerint a támadások elkövetői iszlám hitre áttért fehéroroszok voltak.[450] Az „elkövetők" által is cáfolt álhírrel a Kreml elsődlegesen vélhetően üzenetet kívánt küldeni az utóbbi időben Moszkva szerint túlzottan Nyugat felé kacsintgató belorusz vezetésnek, amelynek sikerült elérnie az ellene irányuló nyugati szankciók többségének feloldását.[451] A teória célja lehetett továbbá a terrorizmus elleni összefogás előmozdítása révén a háború(k) okozta elszigeteltség csökkentése. Ennek tükrében különösen érdekes, hogy miért vette át a magyar média ezt az egyértelműen kizárólag Moszkva geopolitikai érdekeit szolgáló teóriát. A *Híradó*[452] mellett a *Magyar Idők*[453] is lehozta ezt az elméletet, kiemelve, hogy az orosz különleges szolgálatok korábban már figyelmeztették a belga hatóságot a veszélyről – ezáltal is hangsúlyozva a Moszkvával való együttműködés hasznát.

5. A *Panama Papers* mint amerikai provokáció. A Putyin elnök közvetlen üzleti környezetét offshore pénzmosással gyanúsító panamai iratok számos hivatalos összeesküvés-elméletet generáltak az elnök esetleges érintettségének elmosása érdekében. A *Sputnik* által újra közölt Wikileaks-nyilatkozat szerint Washington áll az orosz elnököt célzó szivárogtatás hátterében.[454] Maga Putyin is külső erőkre fogta Oroszország, értsd az orosz közvélemény manipulációját, amely törekvés szerinte az orosz választások közeledtével egyre erősödni fog.[455] Andrej Szoldatov orosz újságíró szerint ráadásul Putyin olyannyira hitt ennek az összeesküvés-elméletnek az igazában, hogy ez szolgált casus belliként, hogy Oroszország beavatkozzon az amerikai elnökválasztásba, Hillary Clinton gyengítésére törekedve.[456] A magyar jobboldali média egy részében a Kreml szóvivőjének a nyilatkozata[457] terjedt el,[458] aki szerint Vlagyimir Putyintól amerikai tisztségviselők már az iratok kiszivárogtatása előtt bocsánatot kértek, ezzel kvázi elismerve bűnösségüket.

9. Konspirációs kultúra az Egyesült Államokban

Paranoid stílus a tömegkultúrában és az amerikai politikában

Természetesen a konspirációs kultúra nem csak az orosz bel- és külpolitikában virulens. Mint ahogy nem is Oroszország az összeesküvés-elméletek leghatékonyabb globális terjesztője. A *post-truth* legalább annyira nyugati, mint keleti jelenség, és talán nem véletlen, hogy a fogalom maga is Amerikából származik. Az amerikai paranoiaexportnak azonban nem a kormányzat által finanszírozott politikai propaganda a fő forrása. Nem mintha az Egyesült Államok nem költene arra, hogy saját értékeit és nézőpontját terjessze a világban. A *Szabad Európa Rádiót* vagy éppen az *Amerika Hangja* csatornákat hallgatva azonban nem nagyon találunk összeesküvéses narratívákat – legalábbis nem többet, mint amennyit a mainstream külpolitikai újságírás alkalmaz.

Az amerikai paranoid kultúra és az összeesküvés-elméletek globális terjesztését elsődlegesen a szórakoztatóipar végzi. Az amerikai film és a populáris kultúra bővelkedik a konteókban. Ennek egyik oka, hogy az összeesküvés-elméletek maguk is izgalmasak, így könnyen formálhatók jól eladható termékké – gondoljunk csak a már említett példákra: Oliver Stone *JFK* című filmje, az *X-akták, A Da Vinci-kód* vagy éppen a *Stranger Things.*

„A legnagyobb exporttermékünk a paranoia" – fogalmazza meg Pratt az amerikai filmekben megjelenő paranoid képzetekről írt könyvében.[459] Az összeesküvés-elméletek rendkívüli elterjedtsége az Egyesült Államokban nemcsak politikai, hanem mélyen gyökerező kulturális jelenség is,[460] ami átitatja a populáris kultúra termékeit is.[461] Pratt olyan filmeket említ példaként, mint a *Játszma, A közellenség* vagy éppen a *Hálózat.* Szerinte a hatalommal szembeni erős félelemnek az amerikai gondolkodásban mélyen gyökerező történelmi és kulturális okai vannak, mint például az erős individualizmus. A háborúk utáni Amerikában a paranoid képzetek elszaporodása a filmművészetben és filmiparban Pratt szerint egyfajta tudattalan kollektív szimbolikus reakció az állami kontrollt gyakorló szervek észlelt túlterjeszkedésére. Korábban már volt szó a kisebbségi identitás talaján kifejlődő, feketék körében elterjedt, kormány-, fehér- és zsidóellenes összeesküvés-elméletekről is, amelyeket többen a fekete folklór egyfajta (a népmesékhez hasonló) kifejeződéseként kezelik és vizsgálják.[462]

Ahogy azonban azt a korábbi fejezetekben részletesen tárgyaltuk, az összeesküvés-elméletek nemcsak a kisebbségek és a hatalomtól megfosztott csoportok körében, hanem az egész amerikai társadalomban széles körben elterjedtek. Ennek talán fő okaként a hagyományosan individualista amerikai kultúra említhető, amely a központi hatalomra alapvetően mint veszélyes, ellenséges képződményre tekint. Az állami, központi hatalommal szembeni gyanakvás már magában az Egyesült Államok alkotmányában benne foglaltatik – illetve egészen pontosan annak kiegészítéseiben. Pár évvel azután, hogy egyes államok ratifikálták a föderális amerikai államszervezetet és az annak hatalmi ágait megalapozó alkotmányt, 1791-ben ratifikálták az alkotmánykiegészítéseket is, amelyek gyakorlatilag a szabadságjogokat szavatolják az állammal szemben. A központi

hatalommal szembeni gyanakvás a kiegészítések megfogalmazásából is egyértelműen kitűnik: „A Kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában; nem csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot; nem csorbítja a népnek a békés gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából" (1. cikk). „Mivel egy jól szervezett milícia szükséges a szabad állam biztonsága szempontjából, nem lehet a népnek a fegyverek birtoklásához és viseléséhez való jogát csorbítani" (2. cikk). „A népnek a személy, lakóház, okmányok és a tulajdonban lévő tárgyak biztonságához való, megalapozatlan házkutatások és lefoglalások elleni jogát nem lehet megsérteni, és ilyen parancsokat csak valószínűsített, esküvel vagy fogadalommal alátámasztott ügyben lehet kibocsátani, és részletesen meg kell jelölni a házkutatás helyét és a lefoglalandó vagy letartóztatandó dolgot, illetve személyt" (4. cikk).

Ennek kapcsán felvetődik az az általános szempont is, amelyet már korábbi fejezetekben is említettünk: a hatalom birtokosaival szembeni szkepszis, gyanú és a rossz szándék feltételezése, sőt, ennek intézményesülése a demokratikus működésmód egyik alapfeltétele is. Valószínűleg nem véletlen azonban, hogy az angolszász irodalomban a legerősebb az „összeesküvés-empatikus" irányzat: Fenster szerint például az összeesküvés-elméleteknek mint kulturális reakcióknak komoly szerepe lehet az amerikai demokrácia megerősítésében, mivel jobb és átláthatóbb kormányzást követelnek ki.[463]

Az ezredforduló környékén számos olyan kötet jelent meg az Egyesült Államokban, amely a második világháború után elharapózott amerikai „konspirációs kultúráról" szól. Ezt a jelenséget Melley „kiszolgáltatottsági pániknak" nevezte el[464], ami „intenzív

szorongás az autonómia látszólagos elvesztésétől; meggyőződés, hogy az egyén tevékenységei mások irányítása alatt állnak, illetve hogy az egyént nagy hatalmú, külső ágensek »konstruálják«". Ez a félelem Melley szerint a második világháború utáni Amerikára jellemző kulturális jelenség. Annak a tradicionális, romantikus felfogásnak a válsága, ahogyan az amerikaiak az egyéni autonómiáról, egyéniségről és individualizmusról hagyományosan gondolkodnak. A hidegháborús Egyesült Államokban ez a folyamat még jobban felerősödött, és a sokszor virtuális külső-belső ellenségek a politikai folyamatok állandó szereplőivé váltak.[465] Melley ennek kapcsán arra a felismerésre jut, hogy az összeesküvéselmélet-gyártás révén az egyén éppen a rá nehezedő elnyomás ellen tiltakozik, és az összeesküvés „felismerése" az első lépés az önvédelem irányába: az egyén visszaszerzi a saját maga feletti ellenőrzést a társadalmi rendszertől.[466]

Az Egyesült Államokban természetesen a politikában is fejlett a paranoid stílus, de ez kevésbé exporttermék, inkább belső használatra készül, elsődleges közönségét az amerikai választók képezik. Olyan rendkívüli időszakokban, mint például a hidegháború, ez persze globális jelentőségre tehet szert. Hofstadter[467] briliáns elemzését adja az amerikai jobboldalon a második világháborút követő, a politikában elharapózott *paranoid stílusnak* – többek között McCarthy retorikájának és politikájának elemzése révén. A paranoia politikai elterjedését elsősorban nem is a hidegháború kontextusának tulajdonítja, hanem annak, hogy a demokraták és a mérsékelt konzervatívok (mint Roosevelt, Truman, Eisenhower) uralma alatt az amerikai radikális jobboldalon elharapózott az a nézet, hogy az alapvető tradicionális amerikai értékeket, mint a szabad verseny, az USA önállósága és a nemzetbiztonság, kozmopoliták és kommunisták összeeskü-

vése fenyegeti. Hofstadter ezt a paranoid stílust így végső soron az amerikai politikai rendszerben és társadalomban végbement mély változásokból, illetve az amerikai jobboldal ennek nyomán előálló politikai szubjektív deprivációjából, azaz a hatalomtól való megfosztottság érzéséből vezeti le.

Az összeesküvéses képzetek ezek után az ezredfordulón is felerősödtek az Egyesült Államokban. A millenialista mozgalmak ideológiájában az apokaliptikus víziók jellegzetesen összekapcsolódtak az amerikai jobboldal hagyományos államellenes összeesküvés-elméleteivel és az „ufológiai" irányzatokkal. Ez pedig a mainstream politikára is megtermékenyítőleg hatott.

Az összeesküvés-elmélet mint kampányüzenet

A 2016-os amerikai elnökválasztási kampányban az egyébként a józanságáról és visszafogottságáról híres és ezzel is kampányoló Hillary Clinton nem kis feltűnést keltett, amikor interjúkban kijelentette, hogy alaposan ki kell vizsgálni, mi történt a nevadai 51-es körzetben, ahol széles körű elképzelések szerint pár évtizeddel ezelőtt egy földönkívülire bukkantak az amerikai kormányzat emberei, csak az információt eltitkolták a lakosság elől. Hillary Clinton azt is kijelentette, hogy nem tudja, vannak-e földönkívüliek, de legalábbis túl sok történet kering ebben a témában, és nem gondolja, hogy az emberek „a konyhában ülve találják ki ezeket".[468] Azt természetesen nem tudjuk, hogy ezt Hillary Clinton személyes meggyőződésből mondta-e vagy politikai számításból – egyes kutatások szerint az amerikaiak csaknem fele hisz valamilyen formában a földönkívüliek létezésében.[469] Az azonban biztos, hogy ezekkel a kijelentéseivel, melyekkel a korábbi elnökjelölteknél sokkal jobban felkarolta a témát és fellelkesítette az ufóhívők szervezeteit, még a közelébe sem sikerült férkőznie ellenfelének az összeesküvéselmélet-gyártás terén.

Donald Trump (akiről köztudott, hogy nem szeret hosszú szövegeket olvasni)[470] elnökjelölti kampánya során szinte minden népszerű politikai összeesküvés-elméletet felkarolt.[471] Az előválasztási küzdelemben Trump arra utalgatott egyik republikánus ellenfelével, Ted Cruzzal kapcsolatban az előválasztás során, hogy annak édesapja részt vett a Kennedy-gyilkossággal megvádolt Lee Harvey Oswald kivégzésében, van olyan fotó, amelyben a merénylet előtt ott állt Oswald mellett. (Ezt az állítást egyébként nem sikerült bizonyítani.) Trump azt is meggyőződéssel hitte korábban (és egyes információk szerint hiszi a mai napig is[472]), hogy Barack Obama nem az Egyesült Államok területén született, hanem Kenyában, és a születési anyakönyvi kivonatát csak meghamisították. Egy 2013. decemberi tweetben például így fogalmazott: „Milyen érdekes, hogy az az állami egészségügyi igazgató, aki igazolta Obama születési anyakönyvének valódiságát, ma meghalt egy repülőbalesetben! Mindenki más életben maradt."[473]

Amikor 2016-ban Antonin Scalia, a legfelsőbb bíróság konzervatív bírája természetes halállal meghalt 2016-ban, 79 évesen, Trump egy rádióinterjúban úgy fogalmazott: „Állítólag egy párnával az arcán találták meg, ami elég szokatlan hely egy párna számára."[474]

Donald Trump egyszer vendég volt az egyik legnépszerűbb összeesküvéselmélet-iparosnál, Alex Jonesnál is, akinek a műsorát kifejezetten kedves szavakkal dicsérte.[475] Sőt, Alex Jones – akinek szavahihetőségével kapcsolatban persze joggal merülhet fel bennünk némi gyanú – azt állította 2018 januárjában, hogy Donald Trump már háromszor is hívta őt telefonon,

amióta elnökké választották.[476] Donald Trump ráadásul, főleg elnöki ciklusa elején, szívesen vette körbe magát további összeesküvéselmélet-hívőkkel is: Michael Flynn, az elnök első nemzetbiztonsági tanácsadója például nemcsak a korábban már említett, pedofíliavádakról szóló *pizzagate* összeesküvés-elméletet terjesztette, hanem azt is, hogy Clinton megválasztása esetén egy ENSZ-rendelkezés alapján betiltják a kereszténységet Amerikában, továbbá hogy a floridai demokraták a saría törvénykezést akarják bevezetni.[477]

Az azonban biztos, hogy Trump összeesküvés-elméletei nagyban hatnak a kormányzására is. 2012-ben például Donald Trump kijelentette, hogy a „globális felmelegedés" fogalma valójában a kínaiak kitalációja, és célja az amerikai ipar lenyomása.[478] Elnökként pedig kilépett a párizsi klímaegyezményből, csökkentette a klímavédelmi kutatások költségét, és alapvetően az olajipart támogatja intézkedéseivel. Persze itt legalább annyira szó van az összeesküvés-elméletekben való őszinte hitről, mint a mások megvezetésének szándékáról. Donald Trump vajon szándékosan terjesztett hazugságot, amikor a *Britain First* menekültellenes álhíreit retweetelte, kisebb diplomáciai botrányt okozva Nagy-Britanniával?[479] Valószínűleg nem, csak a nagyon erős elfogultság hajlamosít az álhírek elfogadására. Ha valaki nagyon akar valamiben hinni, kikapcsol a kritikai érzéke, így az álhírek terjesztőit ugyanúgy megvezethetik az álhírek, mint a befogadókat.

Az összeesküvés-elméletek politikába való beáramlása ugyanakkor természetes, rendszerszintű folyamat is: a politika elbulvárosodásának, a popkultúra felé való közeledésének következménye, ami a modern kor populizmusának egyik jellegzetes vonása. Az összeesküvés-elméleteket részben éppen azért használta Hillary Clinton és még inkább Donald Trump, mert

népszerűek, hatásosak és frappánsak. Azokat is meg tudják szólítani, akiket egyáltalán nem érdekel a politika. Ezért is igen valószínű, hogy a konteók elburjánzása a politikában nem csak átmeneti jelenségnek bizonyul majd.

Érdekes például, hogy az elmúlt hónapokban Oprah Winfrey népszerű televíziós sztárban látták meg sokan a lehetőséget, hogy Donald Trump kihívója legyen a 2020-as amerikai elnökválasztáson. Az pedig, hogy Oprah Winfrey elnökjelöltsége egyáltalán szóba kerülhetett, a politikai elbulvárosodásnak ugyanolyan tünete, mint Donald Trump elnöksége. Egy újszerű vezető hatalomba kerülése mindig törvényszerűen felerősíti a *fight fire with fire* típusú okoskodást. Adott esetben, hogy Trumpot csak a saját pályáján lehet legyőzni: egy népszerű, a média és az emberek nyelvén beszélő televíziós személyiséggel. És bár volt már sikeres amerikai elnök, aki a szórakoztatóiparból jött, vélhetően ahogy Donald Trumpban sem látjuk, úgy jó eséllyel Oprah Winfreyben sem látnánk viszont Ronald Reagan politikai kvalitásait.

Oprah Winfrey ugyanis pont ugyanannyira *post-truth* jelenség, mint maga Donald Trump: műsoraiban teret engedett teljesen tudománytalan „gyógymódokat" terjesztő sarlatánoknak és az oltásellenes mozgalom egyes szereplőinek is – az utóbbit anyagilag is támogatta. Furcsa, hogy egyesek azok közül, akik Donald Trump elnökségét – talán nem minden alap nélkül – a politika színvonaleséseként élik meg, éppen Oprah Winfrey-t emelnék pajzsra.

A *post-truth* logika elhatalmasodása az amerikai politikában ugyanakkor más tényezőknek is köszönhető. Az USA-ban az álhírek burjánzásának kedvező politikai polarizáció nagyon felerősödött az elmúlt években is. Mint ahogy a konzervatív és a liberális média közti nyílt háború is. Ennek eredménye az egyes

médiumok presztízsének nagyon tudatos és rendszerszintű rombolása. Ahogy az összeesküvés-elmélet, úgy a *fake news* is elhasznált stigmává vált egy politikai háborúban, amit sokszor éppen az álhírek terjesztői használnak a legtöbbet. Nem véletlenül tweetel Donald Trump – aki részben az álhíreknek köszönheti elnökségét – sokat a CNN-ről, az MSNBC-ről, a *The New York Times*ról, és hívja ezeket *fake news* médiának, megfordítva és relativizálva az álhíreket. A *fake news* mint kifejezés az amerikai elnök tweetjeiben már több mint 180 alkalommal jelent meg.[480] Ez nagyon tudatos stratégiának tűnik, amit nem a személyes indulat vezérel, hanem az a szándék, hogy a másik oldal médiáját egyfajta szellemi karanténba zárva a saját oldal szavazóit megóvjuk a lehetséges kritikus információktól. És amelyet más országokban, így Magyarországon is másolnak. Orbán Viktor a 2018-as választási kampányban például annyit válaszolt a Hír TV kérdésére:[481] „*Fake news*nak nem nyilatkozom, köszönöm".

10. Élet a *post-truth* korszakban

A média és a közvélemény hackelése

A demokratikus nyilvánosság dezinformációkkal való manipulálhatósága egyáltalán nem új jelenség. Dezső András újságíró (jelenleg az *index.hu* munkatársa) például már több mint tíz évvel ezelőtt szervezett olyan úgynevezett médiahackeket, amelyek során ártalmatlan, ugyanakkor hamis információkkal „etette be" a nyilvánosságot.

Az egyik esetben[482] például egy nem létező kutatóintézet nevében közleményt adott ki egy kongói magyar („madzsar") törzsről, amelynek tagjai jellegzetes magyar ételeket esznek. „A genfi székhelyű Africa Research Institute (ARI) munkatársa, Varga Gábor szerint a Kongói Demokratikus Köztársaság területén olyan törzs él, amely rokonságban lehet a szudáni és egyiptomi magyarábokkal" – szólt az eredeti hír, amely ki is színezte ezt az információt. A hír szerint a törzs nyelve hasonló a magyarhoz, mint ahogy a zenéjük is, ismerik a paprikát, és fokhagymával főznek. A hírt többek között átvette a Bloomberg hírügynökség, az *index.hu*, az Inforádió, az RTL Klub, a *hirszerzo.hu*, a *Világgazdaság Online*, a *Magyar Nemzet Online*, és egészen addig vígan élt a magyar nyilvánosságban, míg egy indexes újságíró le nem leplezte a történetet. De „Varga Gábor" még ezután is kapott médiamegkereséseket.

Egy másik hasonló akció keretében lakodalmasrock-dalszövegíró tanfolyamról szóló honlapot[483] készített, amiről utána sajtóközleményt adott ki. „Magyarországon elsőként a Verzión Bt. tagjai, Vécses Zoltán és Párkányi Gusztáv (vagy ahogy zenésztársai nevezik: »Casio« Guszti) alapított lakodalmas rock dalszövegíró tanfolyamot, 2005 februárjában! Az eddig megtartott tanfolyamok azt bizonyítják, hogy szükség volt egy ilyen »alma máterre« a szakma fejlődése szempontjából." A sután megfogalmazott szöveg kiaknázza azt a hajlamunkat, amely miatt álhírekről és összeesküvés-elméletekről is szeretünk olvasni: más emberek ostobasága mindig szórakoztató. Ez az elv itt ugyanakkor a manipuláció fő eszközévé vált. A hírt közvetítette a Magyar Televízió, a *Napi Ász* akkori bulvárlap, de a TV2 és az RTL Klub is.

Ha több mint egy évtizeddel ezelőtt ilyen könnyű volt az újságírók manipulálásán keresztül az embereket álhírekkel etetni, milyen veszélyes lehet a helyzet most? Mennyire lehet továbbá ez ellen tenni? Dezső András véleménye szerint az újságírás olyan mértékben változott meg az utóbbi években az olvasói szokásoknak és a közösségi médiának köszönhetően, hogy illúzió lenne azt gondolni: vissza lehet tömködni a szellemet a palackba, és visszatérni a korábbi, mainstream média dominanciáján alapuló médiamodellhez. Bizonyos szempontból nincs más lehetőség, mint adottságként elfogadni az új, manipulációra épülő médiakörnyezetet mint kortrendet.

A médiahackek, valamint a dezinformációs és álhírterjesztő kampányok egy alapvető hajlamunkat használják ki: nem számítunk arra, hogy a hírekkel megpróbálnak becsapni minket, a nekünk szolgáltatott információt alapvetően hitelesnek fogadjuk el, és mivel a dezinformáció a memória részévé vált, már

nyomot hagy a gondolkodáson, és nehezen változtatható.[484] Az emberi eszme manipulálhatósága összefüggésben állhat azzal, hogy a törzsfejlődés során a környezetből közvetlenül kapott információk esetében az szolgálta a túlélésünket, ha hiszünk a saját érzékszerveinknek. Ez a hajlam nem igazodott a mai korhoz, amikor a legtöbb információt közvetetten szerezzük. Ismét egy bizonyíték továbbá, hogy az álhírekkel mindenki megvezethető: még a fenti újságírók is, akikre nagy nyomás nehezedik, hogy gyorsan és jó sztorit szállítsanak a közönségüknek, így motiválták arra, hogy elhiggyék az ilyen információkat.

A mostani, közösségi felületek által dominált korszakban már nem is feltétlenül van szükség a média manipulációjára, hiszen közvetlenül el lehet érni a hírfogyasztókat, akik boldogan manipulálják saját magukat a véleményükkel egyező hírekkel. A *post-truth* korszak egyik nagy paradoxona: a manipuláció ellen éppen az egészséges szkepszis és gyanakvás vértezheti fel az újságírókat és az állampolgárokat. Azonban a mindent eluraló, cinizmusba forduló szkepszis ad lehetőséget a közvélemény összeesküvés-elméleteken keresztüli manipulációjára, a Weiss és Pomerantsev által megfogalmazott „semmi sem igaz, de minden lehetséges" elv eluralkodására is. Ha valaki senkiben és semmiben nem hisz, végül mindennel megetethető, ami a szkepszisre épül.

Az állampolgári cinizmust és az állammal szembeni bizalmatlanságot (amelyek összefüggést mutatnak az összeesküvés-elméleti gondolkodással) különösen az angolszász szakirodalomban, sokszor az öntudatos állampolgári gondolkodás és így az egészséges demokrácia szerves és szükséges velejárójaként azonosítják.[485] Már korábban is kifejtettük: a gyanakvás és a bizalmatlanság közel sem mindig „irracionális". Ahogy Andrew

Grove, az Intel néhai vezérigazgatója figyelmeztette beosztottait: „csak a paranoid marad életben".[486]

A korábbi fejezetekben ugyanakkor részletesen kifejtettük, milyen veszélyei lehetnek az összeesküvés-elméletek és az álhírek elharapózásának, a demokrácia intézményeinek diszfunkcionálissá válásától az önkárosító „egészségviselkedésen" át egészen az erőszak kioldásáig. Beszélhetünk-e a gyanakvás „egyensúlyi szintjéről"? Milyen a „jó" és milyen a „rossz" gyanakvás? Lehet-e erősíteni a dezinformációval kapcsolatos tudatosságot? Lehet-e, kell-e valamit tenni a *post-truth* jelenségek ellen? Ez a záró fejezet ezekkel a dilemmákkal foglalkozik. Különösen az amerikai elnökválasztás óta számos javaslat, gondolat, intézkedés fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy mit tehetnének a kormányzatok vagy például a közösségimédia-vállalatok az álhírek elleni fellépés jegyében. Ennek a fejezetnek nem célja mindezeket a javaslatokat rendszerezve áttekinteni (ez egy külön könyv témája lehetne), de pár gondolatot vitaindítóként felvillantunk.

A *post-truth* lét elviselhető könnyűsége

Az első és talán legfontosabb szempont: mivel az emberi gondolkodás csak korlátozottan racionális, és bizonyos mítoszokra szükségünk van a hétköznapi élethez, el kell fogadnunk, hogy a valósággal meg nem egyező gondolatokra mindig lesz igény. Az emberi lét természetes és elválaszthatatlan velejárója, hogy életünket nemcsak a megfigyelhető és természettudományi értelemben megragadható valóságban éljük, hanem teremtünk magunknak egy másik, elképzelt világot is,[487] amelyet értékeinkkel, vágyainkkal, gondolatainkkal népesítünk be. Mint

ahogy a mítoszok, a babonák, a természetfelettiben való hit és a képzelet is az emberi létezés természetes közegét képezik, úgy a nem létező társadalmi-politikai jelenségekben is természetes hinni. Képzelt világokra szükségünk van ahhoz, hogy a valós világ elviselhetőbbé váljon általuk. A veszélyes tévhiteket nem kell minden esetben egy tudós antropológus távolságtartó nyugalmával elfogadni, de az álhírek és összeesküvés-elméletek nélküli világ olyan illúzió, amire nem érdemes törekedni. A probléma ott kezdődik, amikor a felvilágosodás eszményeit meghaladva, vagy inkább hátrahagyva, a teremtett és a valóságos világ közti határvonal visszavonhatatlanul elmosódik. Ehhez pedig adottak az előfeltételek: a tömeg és főleg a közösségi média a virtuális világ teremtésének olyan lehetőségeit nyitotta meg, melyekre az emberi megismerőrendszer egész egyszerűen nincs felkészülve.

A dezinformációt főképp azért fogadjuk el, mert jól megerősíti a már létező vélekedéseinket. Az elterjedt összeesküvéses teóriák cáfolata számos nehézségbe ütközik, ahogy azt kísérletek is bizonyították.[488] Ráadásul minél többször találkozunk valamilyen, akár tudvalevőleg is hamis információval, annál inkább hajlamosak vagyunk elhinni azt. Az „igazság illúziója azt jelenti, hogy minél többet hallunk egy állítást, annál inkább hajlamosak vagyunk azt elhinni:[489] az ismerőst összekeverjük az igazsággal. A téves hiedelmek a cáfolat után is sokszor fennmaradnak.[490] A másokat támadó negatív politikai álhíreknek ebből a szempontból különösen fontos jelentősége van, hiszen ezekről sokszor bebizonyosodott, hogy korrekció után is hajlamosak vagyunk hinni bennük – ezt a jelenséget „hiedelemvisszhangnak"[491] nevezzük.

A konspirációs teóriák meggyőződéses hívőinek gondolkodását megváltoztatni nagyon nehéz, sokszor szinte lehetetlen. Az

ember fogékony arra, hogy elfogadja az elméleteket támogató és elutasítsa az azokat cáfoló tudattartalmakat. A bizalmatlanság és a cinizmus bázisán burjánzó összeesküvés-elméletek és álhírek körül önvédő érvek egész védelmi rendszere épült ki. A politikusok, akik a konteók állításait cáfolják, maguk is a rendszer részei. A tudósok szintén, és manipulatív, lobbik által fizetett kutatásaik éppen azt a célt szolgálják, hogy a valóságot elhallgassák előlünk. Az újságíró maga is a rendszer része: politikai és üzleti szereplők bábja, ezért ha a mainstream média valamit cáfol, az csak igazolja az elméletet. Ha olyan esemény történik, ami ellentétes az összeesküvés-elméletek és álhírek tartalmával, annak sokszor csak az az oka, hogy profi az összeesküvés: eltüntették a nyomait, vagy a háttérben zajlik éppen, és ezért nem látunk belőle semmit. Így válhat a bizonyíték hiánya vagy cáfolata bizonyítékká. A világnézetté merevedett összeesküvéses gondolkodás elméletileg kikezdhetetlen, mert olyan védelmi mechanizmusokkal van körbebástyázva, amelyek minden ellenérvet visszavernek. A *post-truth* világban a tények nem tudnak ellentmondani az összeesküvés-elméletnek, mert a „tényeket" is a rendszer termeli.

Talán ennek is köszönhető, hogy bár nagyon sok javaslat fogalmazódik meg manapság azzal kapcsolatban, hogy mit lenne érdemes tenni az álhírek, a dezinformáció terjedése ellen, ezek az elképzelések sokszor nem haladják meg az általánosságok és a klisépufogtatás szintjét. Érdemes ebből a szempontból megvizsgálni az Európai Bizottság által megbízott, álhírekkel és öszeesküvés-elméletekkel foglalkozó szakértői bizottság javaslatait tartalmazó dokumentumot,[492] amely az alábbi pontokban összegzi a teendőket:

1. Az online hírek forrásai és finanszírozása átláthatóságának növelése.
2. A média és információs készségek *(media and information literacy)* fejlesztése az álhírek visszaszorítása érdekében és azért, hogy a felhasználók könnyebben eligazodjanak a digitális médiakörnyezetben.
3. A közösségimédia-felhasználók és az újságírók felvértezése a dezinformációk elleni eszközökkel, és a gyorsan fejlődő információs technológiákkal való pozitív kapcsolat erősítése.
4. Az európai hírmédia „ökoszisztémája diverzitásának és fenntarthatóságának" védelme.
5. A dezinformáció és az ellenlépések hatékonyságával kapcsolatos folyamatos kutatás és a válaszok ennek megfelelő finomhangolása.

Nehéz ezekkel a javaslatokkal nem egyetérteni, de őket olvasva nehéz attól a benyomástól is szabadulni, hogy álhíreket és összeesküvés-elméleteket terjeszteni sokkal könnyebb, mint ellenük hatékony stratégiákat alkotni és fellépni.

Informálódni a *post-truth* világban

A könyvtárak nemzetközi szervezete, az IFLA hat oldalban foglalta össze azokat a tudnivalókat, amelyek segítenek az álhírek azonosításában – elsősorban a hírfogyasztók számára. Ezek a következők:[493]

1. Vedd figyelembe a forrást! Ha nem azonosítható, próbálj máshonnan információt szerezni az oldalról, annak céljáról és arról, kapcsolatba lehet-e velük lépni, ne higgy az azonosíthatatlan forrásból jövő információnak.

2. Ellenőrizd a szerzőt! Ha nincs szerző, az önmagában is beszédes, de egy Google-keresés sokat felfedhet az illető hátteréről.
3. Ellenőrizd a dátumot! A több évvel ezelőtti, újraposztolt hírek nem feltétlenül relevánsak ma is.
4. Ellenőrizd a saját elfogultságaidat! Nem csak azért hiszel-e a cikknek, mert megerősíti korábbi vélekedéseidet?
5. Olvass bele a cikkbe! A címek gyakran szándékosan szenzációhajhászak, és nem fedik le a cikk tartalmát.
6. Támogató források? Ellenőrizd, milyen forrásokra hivatkozik a cikk, és hogy a belinkelt tartalmak valóban alátámasztják-e az állításokat.
7. Kérdezz meg egy szakértőt! Egy könyvtárost vagy egy tényellenőrző *(fact-checker)* oldalt.

Bár az utolsó tétel némileg életszerűtlennek tűnhet (elég elfoglaltak lennének a könyvtárosok, ha minden, bizonytalan valóságtartalmú internetes oldal ügyében hozzájuk fordulnánk), a javaslatok összességében inkább hasznosak. Bár triviálisak, alkalmazásuk mégsem magától értetődő. Emlékezzünk egy korábban említett eredményre: a cikkek minimum egyharmadát a Twitteren olvasatlanul, csak a címük alapján osztják tovább a felhasználók. Ha a fenti ökölszabályokból átlagosan egyet alkalmaznának az internetes tartalmak fogyasztói, az álhírek terjedése vélhetően drasztikusan visszaszorulna.

Mit lehet tenni a dezinformáció ellen?

A megoldás tekintetében a nyugati világ még a *brainstorming* és a *trial and error* szakaszban van. Szinte nincs olyan javaslat vagy gondolat, amely ne képezné vita tárgyát. Egyes tekintélyes közírók például a fent említett[494] *fact-checking* logikát is támadják, mondván, az nem alkalmas az álhírek visszaszorítására.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül néhány olyan (közel sem megfellebbezhetetlennek tartott) megállapítást fogalmazunk meg, amely fontos vagy legalábbis megfontolásra érdemes lehet, amikor az álhírek és összeesküvés-elméletek elleni stratégiákban gondolkodunk.

A dezinformáció visszaszorítása logikailag négyféleképpen képzelhető el, két szempont mentén. A válaszok célozhatják a kínálatot (az álhíreket, az összeesküvés-elméleteket és azok forrásait) és a keresletet (a dezinformáció fogyasztóit). A beavatkozás időpontja kapcsán megkülönböztethetjük az utólagos kezelést (a már elterjedt tévhitek és összeesküvés-elméletek megváltoztatását) és a prevenciót (az elterjedés előtti megelőzést).[495]

Megelőző csapás (preventív kínálatcsökkentés)

A legtipikusabb és legelterjedtebb módja az álhírek és dezinformációs törekvések elleni fellépésnek, amikor a hatóságok vagy a civilszervezetek megpróbálják szűkíteni azoknak az álhíroldalaknak az elérését, amelyek a közvéleményt befolyásolni képesek. Ezek a próbálkozások leginkább az amerikai elnökválasztási kampányt követően merültek fel. Ide sorolhatók még a nyugati kormányzatok által hozott intézkedések a *Russia Today*jel szemben (jelenleg, a Szkripal-mérgezési ügy után az orosz propagandacsatorna kitiltása sem elképzelhetetlen Nagy-Britanniából). Ide tartoznak továbbá azok az intézkedések is, amelyeket a Twitter foganatosított a közelmúltban két orosz propagandaadó, szintén a *Russia Today* és a *Sputnik* ellen,[496] amelyek nem adhatnak el hirdetést a Twitteren. Továbbá itt em-

líthetjük meg a kezdeményezéseket, amelyek egyes Twitter-, illetve Facebook-profilokat eltávolítanak annak érdekében, hogy korlátozzák azok elérését a szélesebb közönség számára.

Ezzel az irányzattal (és általában a kínálatcsökkentő beavatkozásokkal) kapcsolatban általában két dilemma merül fel. Az első elvi. Ez voltaképpen a klasszikus szólásszabadság-dilemma: szabad-e egyáltalán bizonyos típusú vélemény megjelenését, bármilyen megfontolásból, csökkenteni, ha ez a szólásszabadság részleges korlátozásával jár?

Erre a kérdésre ma már véleményem szerint könnyű megadni a választ: igen. Lehet, hogy pár évvel ezelőtt ez még valódi dilemma volt, de ma, az információs háborúk világában (lásd erről a 8. fejezetet), amikor az információt egyes államok és más csoportok fegyverként használják, hogy azzal tényleges fegyveres konfliktust szítsanak, ez nem lehet kérdés. Ugyanígy nem lehet kérdés, hogy tenni kell-e például az olyan összeesküvéselméletek ellen, amelyek a védőoltások megkérdőjelezésén keresztül gyermekek tízezreinek életét veszélyeztetik.

A másik kérdés gyakorlati: ki és milyen esetekben korlátozza, korlátozhatja a szólásszabadságot, hogy az álhírek, dezinformációk elérését és forrásainak lehetőségét szűkítse? Itt röviden a válasz: csak a bizonyíthatóan veszélyes teóriákkal kapcsolatban kell fellépni, szelektíven, arányosan és körültekintően.

Ez a dilemma, legalábbis jogilag, egyszerűbb a közösségimédia-platformokon. Bár az utóbbi időben, főképp azok részéről, akik gyűlöletbeszédet és ellenséges propagandát terjesztenek, különösen sok kritika érte ezeket – leginkább a Facebookot – a „liberális véleménydiktatúra" miatt. Főleg egyes, károsnak, veszélyesnek, gyűlöletkeltőnek ítélt oldal vagy poszt eltávolítása után ez a kérdés annyiban egyszerűen elintézhető, hogy a

magánvállalatok saját policykat és gyakorlatokat dolgozhatnak ki, illetve szabályokat alkothatnak a felületükön megjelenő tartalmak korlátozására. Fontos persze, hogy ezek a gyakorlatok, amennyire lehet, következetesek legyenek, és vegyék figyelembe, mekkora jelentőségre tettek szert a közvélemény formálásában a sokszor kívülről kiválóan manipulálható *socialmedia*-csatornák. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben egyre erősödik a nyomás rajtuk, hogy lépjenek fel az álhírek ellen.

Amikor az államok közvetlenül akarnak fellépni, ez rendszerint több magyarázatot és körültekintést igényel. A fő kérdés az, hogy mi a paradigmánk: a háború vagy a béke. Ha a béke paradigmájában gondolkodunk, akkor a szólásszabadság mindenek fölött álló érték, amit csak extrém esetben lehet korlátozni, például ha egy népcsoport kiirtására szólítanak fel. Ha a háború paradigmájában gondolkodunk, akkor a más országokból származó, ellenséges üzenetre fegyverként kell tekinteni. Egyre egyértelműbb azonban, hogy most inkább az utóbbi helyzetben vagyunk. Azt se felejtsük el, hogy a diktatórikus országok, köztük Oroszország és Kína sem most kezdte a válaszlépéseket, a nyugati média kizárását. A Szabad Európa Rádió például régóta nem sugározhat Oroszországban, és törvényt hoztak a külföldi média ellen. Ezt követően védhető az az érvelés, amely szerint olyan csatornákkal szemben, amelyek jól bizonyíthatóan a Kreml mint politikai aktor ellenséges szándékait közvetítik a Nyugat felé, korlátozásokat kell eszközölni. A sok évtizede békében élő nyugati társadalmaknak most kell megtanulniuk azt, hogy bár fontos a szólásszabadság, egy olyan helyzetben, ahol információs hadviselés zajlik, nemcsak véleményként, hanem fegyverként is kell tekinteni egy ellenséges állam médiájára. Persze a beavatkozás mikéntje nagyon sok kérdést vet fel, de az

egyik legfontosabb talán a politikai akarat és a felkészülés: azokban az esetekben, ahol előzetesen számítottak a választásokba való beavatkozásra, mint Németország és Franciaország, jóval kisebb hatása lett végül a dezinformációs kampányoknak, mint ahol nem (például az amerikai elnökválasztás és a Brexit során).

Mivel Macron elnök személyesen is ki volt téve a Kreml dezinformációs támadásainak, talán nem véletlen, hogy éppen ő állt elő egy átfogó javaslatcsomaggal[497] az álhíreket terjesztő források blokkolására vonatkozóan a választások időszakában. Ez a csomag kétségtelenül tartalmaz megfontolásra érdemes elemeket, különösen azért, mert nem kizárólag az állami szervezetek, hanem független szakértői csoportok is részt vennének a korlátozásra ítélt oldalak azonosításában. Ugyanakkor ezt a javaslatot többen egy orwelli Európa felé tett lépésként kezdték értékelni,[498] és valóban sok gyakorlati kérdést vet fel – például az álhírek azonosítása.

Válaszcsapás (utólagos kínálatcsökkentés)

Mivel sokszor igen nehéz előzetesen azonosítani az álhírek forrásait, a kamuoldalakkal kapcsolatos fellépés sokszor utólagos és legfeljebb kármentő jellegű lehet: már azután történik, hogy az álhír széles körben elterjedt. Az álhírek igazságtartalmára épülő *fact-checking* eljárások hivatalosan éppen azt a célt szolgálják, hogy a valótlan állításokat tartalmazó cikkek eltűnjenek a hírfogyasztók elől, vagy pedig a fogyasztók rögtön ráébredjenek arra, hogy kamuhírekkel van dolguk, és így rá se kattintsanak a cikkre, ami el sem jut hozzájuk.

Bár ez a megközelítés kétségtelenül logikusnak hangzik, a gyakorlatban nem nagyon lehet ettől várni az álhírek visszaszorulását. Bár az olyan *fact-checking* oldalak, mint a *snopes.com*, az *urbanlegends.hu*, az *euvsdisinfo.eu* vagy éppen a *stopfake.org* rendkívül hasznosak lehetnek abban, hogy újságírók és a politikával professzionálisan foglalkozók számára ténybeli információkat szolgáltassanak olyan hírekről, melyekkel kapcsolatban felmerül a kétely. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a cikkek álhírként való címkézése nemhogy nem csökkenti, de inkább növeli az elérésüket.[499] Az *ABC News* például számos sztorit megcáfolt a Facebookkal való együttműködés keretében.[500] De ezen sztorik jelentős része (mint például hogy Obama puccsra készül, és szobrot állíttatott magának a Fehér Házban) vígan terjedt továbbra is az interneten, hol az álhír címkével, hol anélkül. Sőt, a *The Guardian*nek nyilatkozó egyes kamuportálok vezetői kifejezetten hálásak voltak a Facebooknak és a mainstream médiának azért, mert kamuhírként címkézték a cikkeiket, hiszen ezek után csak nőtt az elérésük – vélhetően azért, mert sokan úgy érezték, a „háttérhatalom" el akarja őket hallgattatni.

Hasonló, szintén célravezető (ugyanakkor talán megkésett és elégtelen) válasz, hogy a YouTube-on a videóknál a jövőben megjelölik, ha tudvalevőleg állami forrásból finanszírozzák őket (a *Russia Today* például rendkívül sikeresen terjeszti ott a videóit[501]), abban a reményben, hogy ez majd távol tartja az olvasókat ezektől a hírektől.

Az egyik legjobb megoldás az utólagos kínálatcsökkentésre egyébként a szlovák *konspiratori.sk*[502] kezdeményezése, amely az álhír- és összeesküvés-elméleti oldalak azonosítása után ezen oldalak hirdetőit veszi rá arra, hogy ne hirdessenek Google-hirdetéssel ezeken az oldalakon, jelentős bevételkiesést okozva nekik.

Gyógyítás (utólagos kínálatcsökkentés)

Az elterjedt összeesküvés-elméletek elleni fellépést célzó beavatkozások fő célja, hogy hatékony ellenérvekkel elbizonytalanítsák a konteók hívőit. Ez sokszor nagyon nehéz folyamat, és az igazi hívőket nagyon nehéz meggyőzni.

Bár a kutatások már régóta tanulmányozzák az összeesküvés-elméletek háttértényezőit és okait, a megelőzésük és cáfolatuk eddig kevesebb kutatást inspirált. ELTE-s kollégákkal végzett saját kutatásaink[503] azonban azt mutatják, hogy az ellenérvelés sem teljesen lehetetlen. Az viszont máig nem igazán kutatott terület, hogy milyen módszerekkel lehet az ilyen teóriákról lebeszélni az embereket. A vizsgálatokat egy több mint 800, véletlenszerűen kiválasztott emberekből álló mintán végeztük, és arra voltunk kíváncsiak, hogy a három fő meggyőzési stratégia közül melyik működőképes az összeesküvés-elméletekkel szemben:

1. A racionális, adatokra, tényekre és logikára épülő érvelés (sok szám, adat, logikusan felépített érvek).
2. Az összeesküvés-elméletek és az azokban hívők nevetségessé tétele (például: aki hisz ebben az elméletben, az hisz a gyíkemberekben is).
3. Az empátia bevetése: a démonizálás és a bűnbakkeresés veszélyeinek kiemelése, és az érzelmekre hatás: „Én is lehetek összeesküvés-elmélet céltáblája."

A kísérletben részt vevők először meghallgattak egy olyan összeesküvés-elméletet, amely a Magyarország elleni zsidó konspirációról szól, amely az EU és a bankrendszer irányításán keresztül igyekszik leigázni a világot, de azon belül is elsősorban a magyarságot, és utána különböző cáfolatokat kaptak a fenti érvtípusok mentén.

Az eredmények bizonyos szempontból minket is megleptek. A közvélekedés szerint a józan ész, de még a tapasztalati tények is teljesen hatástalanok a konteósok ellen, sőt csak megerősítik a hitüket, mert beleépítik őket a teóriájukba. A kutatás eredménye alapján azonban az észérvek hatásosak voltak – sőt ezek bizonyultak a leghatásosabbnak a három módszer közül. A nevetségessé tétel főként azoknál működött, akik előzőleg csak gyenge vagy közepes hajlandóságot mutattak a konspirációk elfogadására, az igazán „hardcore" hívőknél viszont a visszájára sült el ez a megközelítés, inkább csak megerősítette őket a hitükben. Az empátiaébresztés pedig teljesen hatástalannak bizonyult.

Érdekes és fontos eredmény tehát, hogy mind a logikus érvelés (vagy legalábbis annak látszata), mind a nevetségessé tétel hatékony módszernek bizonyult az összeesküvés-elméletek ellen – még ha csak korlátozott mértékben is. Az érzelmekre ható, empátiát ébresztő válaszok azonban nem bizonyultak hatásosnak. Természetesen ez csak egy kutatás, amelyet továbbiaknak kellene követnie, annyi azonban már ennek alapján is megfogalmazható, hogy a *post-truth* logika semmiképpen sem azt jelenti, hogy a logikus érveléssel ne lehetne hatást elérni. Az más kérdés, hogy a logikusnak tűnő érvelés, a nem létező vagy torzított számok és adatok idézése az összeesküvés-elméletek és álhírek gyártóinak is igencsak kedvelt módszere: a *post-truth* érvelés gyakran operál „alternatív tényekkel" és nem létező adatokkal.

Fontos, hogy a nevetségessé tétel (ami nyilván nem a legelegánsabb érvelési módszer) inkább a narratívát támadja, mint magát a személyt, hiszen a személyes támadás az összeesküvés-elméletek hívőivel szemben, ahogy azt kutatásunk is megerősítette, a visszájára is elsülhet. Különösen a fiatalok esetében azonban talán fontos szempont lehet, hogy senki nem akar ba-

leknak, hiszékenynek tűnni és ezért röhejessé válni, hiszen ez a csoporton belüli helyzetét rontja.

Az ellenérvelés témájában is központi jelentőségű ugyanakkor, hogy mi az állam és a hatóságok szerepe. Az összeesküvés-elméletek hivatalos források (kormányzati és egyéb tisztségviselők, szakértők stb.) által és hivatalos csatornákon (pl. tömegmédia, tudományos kutatások) keresztül nem nagyon hitelteleníthetők, mivel éppen az ezen intézményekben való bizalmatlanságra épülnek. Sokszor nem kell jobb módszer egy összeesküvés-elmélet megerősítéséhez, mint ha a hatóságok elkezdik azt cáfolni. Az összeesküvés-elméletek tehát „vertikális" irányból nem, csak „horizontálisan" hitelteleníthetők – ahogy a mi kutatásainkban is láttuk.

Az állam kiemelt aktivitására vonatkozó felvetések könnyen bumerángként üthetnek vissza. Erre példa Sunstein és Vermeule[504] cikke, amelyben a szerzők amellett érvelnek, hogy a legkomolyabb hatása a személyes (vagy közösségi médián keresztüli) „kognitív infiltrációnak" lehet: az olyan információknak, amelyek kortársak irányából érkeznek, és megkérdőjelezik a csoportokban kialakult véleménykonszenzust, illetve azt a zárt, önerősítő világképet, amelyet az összeesküvés-elméletek hívői nemcsak saját magukban, hanem csoportfolyamatokon keresztül is felerősítenek.

Idáig jó is lenne a gondolatmenet, azonban a szerzőpáros (melynek egyik tagja, Cass Sunstein korábban Obama tanácsadója volt médiapolitikai kérdésekben) amellett érvel, hogy az államnak kell gondoskodni erről a kognitív infiltrációról – tehát gyakorlatilag beavatkozni az összeesküvéselmélet-hívők beszélgetéseibe. Habár mindannyian sejtjük, hogy ilyen gyakorlatok régóta léteznek, talán nem meglepő, hogy ez a folyóiratban publikált állítás az összeesküvéselmélet-hívők kedvelt hivatkozási alapjává vált, és még könyvet is inspirált.[505] Megvan ugyanis a bizonyíték, magas politikai szintről: „az állam az ügynökeivel közénk akar férkőzni".

Immunizálás (előzetes keresletcsökkentés)

A kutatások többsége[506] egyértelműen arra utal, hogy sokkal könnyebb az elméleteket még azelőtt cáfolni, hogy elterjedtek volna: az álhír és az összeesküvés-elmélet mindenképpen nyomot hagy az emlékezetben, az előzetes figyelmeztetés és a szociálpszichológiai „beoltás" azonban működhet.

Több, már idézett kutatási eredmény is utal arra: a tévhiteket sokkal könnyebb kialakítani, mint cáfolni. Például azért, mert hívőik monologikus rendszerben gondolkodnak, és ebből fakadóan az emberek logikailag egymást kizáró összeesküvés-elméletekben is hajlamosak hinni. Ráadásul minden információból kiolvassák a saját álláspontjuk támogatását, így azok a vitákban sem módosulnak.[507] Ennek alapján úgy tűnik, az összeesküvés-elméletek meggyőződéses hívőinek gondolkodását valószínűleg reménytelen vállalkozás gyökeresen megváltoztatni. Realisztikusabb célkitűzés lehet esetleg azon egyének meggyőzése vagy immunizálása, akik ugyan nem elkötelezett követők, de azzá válhatnak. Az előzetes keresletcsökkentési eljárások éppen azt a célt szolgálják, hogy felvértezzék a dezinformáció ellen azok potenciális fogyasztóit.

A legáltalánosabban elterjedt megközelítés szerint a „kritikai gondolkodás" az összeesküvés-elméletek és az álhírek elleni fellépés legfontosabb eszköze. Ez azonban a gyakorlatban rendszerint jóval nehezebb, mint ahogy az elméletben hangzik. Bár

előszeretettel bélyegezzük a teóriák kiötlőit és hívőit hiszékenynek, ők rendszerint azzal védekeznek, hogy éppen a kézenfekvő, mainstream, hivatalos magyarázattal szemben alakítanak ki vagy fogadnak el elutasított magyarázatokat. Akik hisznek ezekben az elméletekben, azok magukat kritikusabb gondolkodásúnak tartják, és nem a legnagyobb blődséget is elfogadó „birkanyáj" részének. Az összeesküvés-elméletek és álhírek elfogadása mögött van egy ilyen „kritikai" attitűd: tudatosan a dolgok mögé nézni, és a triviális felszínt megkapargatni.[508] A fő probléma manapság nem feltétlenül a kritikai gondolkodás teljes hiánya: sokkal inkább a hivatalos forrásokkal szembeni túlzott kritikai gondolkodás. Éppen ezért a kritikai gondolkodás fejlesztése csak szelektív és átgondolt lehet.

A kutatásokból eddig egyértelműen kiolvasható adatok alapján azonban az analitikus gondolkodás fejlesztését célzó feladatok hatékonyak lehetnek mind az általános összeesküvés-elméleti gondolkodás visszaszorításában, mind a konkrét összeesküvés-elméletekkel szembeni kritikai attitűd felélesztésében.[509] A konteókkal való „beoltás" (összeesküvés-elméletekkel való megismertetés és az elleni személyes érvelés)[510] szintén hatékony módszer lehet – különösen tényalapú állításokkal. Ez utóbbit saját személyes tapasztalataim is megerősítik: hallgatóimnak akkor sikerült igazán megérteni az összeesküvés-elméletek abszurditását, amikor saját teóriákat kellett „gyártaniuk" random újságcikkekből, és tapasztalták, hogy ez milyen egyszerű.

Az immunizálás logikája persze lehetővé teszi, hogy alkalmazzuk minden, az összeesküvés-elméletek, álhírek terjedésének feltételeivel kapcsolatos tudásunkat, ugyanis ezen körülmények megváltoztatása is hozzájárulhat az összeesküvés-elméletek

visszaszorításához. Az álhíreknek, összeesküvés-elméleteknek való kitettség mindenképpen növelheti elfogadásuk valószínűségét. Demokratikus rendszerekben azonban ezen teóriák kiiktatása a közbeszédből nyilvánvalóan nem oldható meg – és morálisan sem lenne igazolható. Tudjuk továbbá, hogy a válságok, katasztrófák és általában a váratlan, kollektív frusztrációt okozó események erősítik az összeesküvés-elméleti gondolkodást, és saját kutatásaink eredményei is erre utalnak. Meglehetősen banális javaslat lenne ugyanakkor, hogy a kormányzatok tegyenek meg mindent a katasztrófák, merényletek, válságok megelőzése érdekében. Azt persze lehet mondani, hogy a bizonytalanságérzés, a hatalomnélküliség, a kontrollérzés hiánya, a logikus gondolkodás hiánya, a mágikus gondolkodás erőssége hajlamosít az összeesküvés-elméletekre, ezért ezeket csökkenteni kell. A mágikus gondolkodás is részben visszaszorítható az oktatás által.

A politikai közbeszéd szerepe is meghatározónak tűnik; egyértelmű, hogy a múltbeli kollektív sérelmeket, illetve a külső fenyegetéseket hangsúlyozó áldozati identitás és kollektív narcizmus,[511] illetve „ostrommentalitás"[512] kéz a kézben jár az összeesküvés-elméletekkel. Egy olyan társadalmi-politikai klíma és oktatási rendszer, amely ezeket inkább erősíti, mintsem tompítja, törvényszerűen felerősíti az összeesküvés-elméleti világképet is, annak minden kedvezőtlen hatásával egyetemben.

A kutatások eddig összességében azt mutatják, hogy a *post-truth* világ elleni fellépés éppen nem *post-truth* eszközökkel a leghatékonyabb. Az elemző gondolkodás képességének fejlesztése, az ellenérvek megfogalmazása, a tényeken keresztüli cáfolat szerepe éppen ezt mutatja. Fontos, hogy ne öntsük ki a fürdővízzel a gyereket is.

A dezinformáció elleni önvédelem alapszabálya így foglalható össze: Kezdj gyanakodni, amikor valahonnan ismétlődően olyan hírt olvasol, aminek nagyon örülsz vagy amitől nagyon dühös leszel! Az elfogult, tényeket nem tisztelő újságírás, a dezinformáció és az álhíripar éppen az erős, elfogult vélemények kiszámíthatóságán keresztül tesz minket érzelmileg manipulálhatóvá. Annak a forrásnak, ahonnan csak „jó", a világképedet megerősítő információkat kapsz, ne higgy! A valóság összetettebb és ellentmondásosabb annál, mint hogy mindig kielégítse az elvárásainkat, a reményeinket, és megerősítse a véleményünket.

JEGYZETEK

1 Dezső András: Össztűz alatt a Soros pártjáról készült felmérés. *index.hu*, 2018. január 30.https://index.hu/belfold/2018/01/30/nem_sokat_er_a_soros-partos_felmeres

2 Groh, D. (1987). The temptation of conspiracy theory, or: why do bad things happen to good people? In: Graumann, C. F., Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy*. Springer-Verlag, New York. 1–37.

3 Graumann, C. F., Moscovici, S. (Eds). *Changing Conceptions of Conspiracy*. Springer-Verlag, New York. 219–229.

4 Oxford Dictionaries Word of the Year 2016 is... POST-TRUTH. *oxforddictionaries.com*. https://www.oxforddictionaries.com/press/news/2016/12/11/WOTY-16

5 Kollektív, önkéntes agymosás? – Az álhírek szociálpszichológiája. *Mindennapi Pszichológia*, 2017. június.

6 Keyes, R. (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. St. Martin's Press. 27. (saját fordítás)

7 Conway: Press Secretary Gave 'Alternative Facts'. *nbcnews.com*. 2017. január 7. https://www.nbcnews.com/meet-the-press/video/conway-press-secretary-gave-alternative-facts-860142147643

8 Merriam-Webster. The Real Story of 'Fake News'. *merriam-webster.com*. https://www.merriam-webster.com/words-at-play/the-real-story-of-fake-news

9 Knapp, R. H. (1944). A Psychology of Rumor. *Public Opinion Quarterly* 8(1), 22–37.

10 Faragó L., Krekó P., Kende A. (in press). (n.d.). *We only believe in news that we doctored ourselves: the connection between partisanship and political fake news*. Unpublished manuscript.

11 Krekó P. (2014). *Összeesküvés-elmélet mint kollektív motivált megismerés*. Doktori disszertáció.

12 Lásd pl.: Popper, K. (2001). *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest.

13 A multi-dimensional approach to disinformation. Report of the independent High level Group on fake news and online disinformation. *European Commission*, 2018. http://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=50271

14 America's flat-Earth movement appears to be growing. *Economist*. 2017. november 28.https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/11/daily-chart-21
15 Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs. *Public Policy Polling*. 2013. április 2. https://www.publicpolicypolling.com/wpcontent/uploads/2017/09/PPP_Release_National_ConspiracyTheories_040213.pdf
16 Aaronovitch, D. (2010). *Vudu-történelem*. HVG Kiadó, Budapest. 15.
17 Jaw Dropping Shame to America! Leaked Pictures of Obama's White House Residence Will Make You Sick! (Video). *beforeitsnews.com*. 2017. május 19. https://beforeitsnews.com/alternative/2017/05/jaw-dropping-shame-to-america-leaked-pictures-of-obamas-white-house-residence-will-make-you-sick-video-3509034.html
18 Facebook promised to tackle fake news. But the evidence shows it's not working. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/technology/2017/may/16/facebook-fake-news-tools-not-working
19 K/7170: „Meddig permetezik vegyszerekkel hazánk lakosságát, mint a csótányokat?" Korondi Miklós (Jobbik) beadványa. *parlament.hu*. http://www.parlament.hu/irom39/07170/07170.pdf
20 Benvenuto, S. (2004): *Városi legendák*. Gondolat Kiadó, Budapest, 21.
21 Robins R. S., Post J. M. (1997). *Political Paranoia*. Yale University Press, New Haven.
22 Barkun, 2003; Wood és Douglas, 2013.
23 Interview with Dan Brown (2013). *Reading Group Guides*. http://www.readinggroupguides.com/guides3/da_vinci_code2.asp
24 Saad, L. (2003). Americans: Kennedy Assassination a Conspiracy. *Gallup News Service*. 2003. november 21. http://www.gallup.com/poll/9751/americans-kennedy-assassination-conspiracy.aspx
25 Butler, L.D., Koopman, C., Zimbardo, P.G. (1995). The psychological impact of the film JFK. *Political Psychology* 16, 237–257.
26 Goertzel T. (2010). Conspiracy theories in science. *EMBO Reports* 11, 493–499.
27 Rákot okozhat a naptej. *TV2 Tények*, 2017. június 7. https://tenyek.hu/belfold/237517_rakot-okozhat-a-naptej.html. Rákkeltő anyagok a bolti naptejekben, vigyázz, mit veszel! *Ripost.hu*, 2017. június 7. https://ripost.hu/cikk-rakkelto-anyagok-a-bolti-naptejekben-vigyazz-mit-veszel
28 The Surgeon General's Call to Action to Prevent Skin Cancer. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK247163/
29 Stöckert G. (2010). Majd Xenu meggyógyít. *index.hu*. 2010. február 10. http://index.hu/tudomany/2010/02/10/majd_xenu_meggyogyit
30 Coward, B., Swann, J. (2004). *Conspiracies and Conspiracy Theory in Early Modern Europe*. Hampshire: Ashgate.
31 Winock, M. (2006). Autopsie d'un mythe, le complot „judéo-maçonnique". *Les collections de l'histoire* 33, 31–37.
32 Pipes, D. (2007). *Összeesküvések*. Agave, Budapest, 20.
33 Robins R. S., Post J. M. (1997). *Political Paranoia*. Yale University Press, New Haven.
34 Harsin, J. (2015). Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies. *Communication, Culture & Critique*, 8(2), 327–333.

35 Saad, L. (2003). Americans: Kennedy Assassination a Conspiracy. *Gallup News Service*. 2003. november 21. http://www.gallup.com/poll/9751/americans-kennedy-assassination-conspiracy.aspx
36 Selected results from a Scripps poll about conspiracies. *Scripps News*, 2001. november 23. http://www.scrippsnews.com/node/28534
37 Gentzkow, M. A., Shapiro, J.M. (2004). Media, education, and anti-Americanism in the Muslim world. *Journal of Economic Perspectives* 18, 117–133.
38 Public doubts over Diana accident. *BBC*. 2006. december 8. http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/conspiracy_files/6217136.stm
39 *YouGov Survey Results*. https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_uploads/document/z8polkeuc6/Copy%20of%20YGCambridgeResults_160214_Conspiracies.pdf
40 Study: Many Blacks Cite AIDS Conspiracy. *The Washington Post*. 2005. január 25. http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A33695-2005Jan24.html
41 *The Economist*/YouGov Poll 2016. december 17–20. https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_uploads/document/ljv2ohxmzj/econTabReport.pdf; Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
42 Krekó P. (2015). Conspiracy theory as collective motivated cognition. *The Psychology of Conspiracy*, 62–76.
43 Az öt állítás:
A médiából és a hírekből sohasem tudhatjuk meg az igazságot, a lényeg mindig a színfalak mögött zajlik.
Az igazságszolgáltatást nem a jogszabályok, hanem kizárólag befolyásos pénzügyi-politikai körök mozgatják.
Titkos összeesküvések határozzák meg a gazdasági folyamatokat és szabályozzák az árakat.
A válság során a nagy hatalmú pénzügyi körök összefogtak, hogy romba döntsék Magyarország gazdaságát, elősegítve az ország gyarmatosítását.
A pártok csak látszólag ellenfelei egymásnak, a háttérben kiegyeznek egymással a hatalom és a közpénz felosztásáról.
44 Hanula Zsolt: A homeopátia a világ legzseniálisabb blöffje. *index.hu*, 2017. december 21. https://index.hu/tudomany/2017/12/21/a_homeopatia_a_vilag_legzsenialisabb_bloffje/
45 Ennek a résznek a megírásában nagy segítségemre volt a nyilvánosan nem publikált dokumentum az összeesküvés-elméletek korrelátumairól, amely egy uniós tudományos network munkájának az eredénye: CA COST Action CA15101Comparative Analysis of Conspiracy Theories (COMPACT): Psychological Research on the Causes of Conspiracy Theory Belief Michael Wood, Kosta Bovan, Aleksandra Cichocka, Biljana Gjoneska, Olivier Klein, Péter Krekó, Jasna Milosevic, Hulda Þórisdóttir, Jan-Willem van Prooijen & Iris Zezelj.
46 Lásd. pl.: Kapur, S. (2003). Psychosis as a state of aberrant salience: a framework linking biology, phenomenology and pharmacology in schizophrenia. *American Journal of Psychiatry* 2003, 160: 13–23.
47 Jablensky, A. (2000). Epidemiology of schizophrenia: the global burden of disease and disability. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 250, 274–285.

48 Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B., & Swami, V. (2014). Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation. *Personality and Individual Differences* 70, 156–159.
Darwin, H., Neave, N., & Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories: The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences* 50, 1289–1293.
Ramsay, R. (2006). *Conspiracy Theories.* Harpenden: Pocket Essentials.
49 McGowan, K. (2004). Conspiracy Theories Explained. *Psychology Today Magazine,* November 2004. http://psychologytoday.com/articles/pto-20050125-000003.html
50 Összefoglalásukat ld. van Prooijen, J.-W. (2016b). Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories. *Applied Cognitive Psychology,* Volume 31, Issue 1.
51 Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744. Imhoff R., Bruder M. (2013). Speaking (Un-)Truth to Power: Conspiracy Mentality as a Generalized Political Attitude. *European Journal of Personality* 28, 2543.
52 Gyárfášová, O., Krekó P., Mesežnikov, G., Molnár Cs., & Morris, M. (2013). The Conspiratorial Mindset in the Age of Transition: Conspiracy Theories in France, Hungary and Slovakia–Survey results. *Political Capital.* http://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/The_Conspiratorial_Mindset_in_an_Age_of_Transition.pdf
53 Kovács A. (2011). *The Stranger at Hand: Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary.* Leiden: Brill.
54 Turner, P. A. (1993). *I Heard it Through the Grapevine.* California: University of California Press.
Fenster, M. (1999). *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Uiversity of Minnesota Press.
55 pl. Groh, 1987, Inglehart, 1987, Kofta és Sedek, 2005, illetve Shibutani, 1966.
56 Barkun, M. (2003). *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America.* Berkeley: University of California Press.
57 Melley, T. (2000). *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America.* Ithaca: Cornell University Press. 8.
58 Hambrick, D. Z., Marquardt, M. Cognitive Ability and Vulnerability to Fake News. *Scientific American.* 2018. február 6. https://www.scientificamerican.com/article/cognitive-ability-and-vulnerability-to-fake-news/
59 Az elképzelés részletesebb kifejtését lásd: Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American Conspiracy Theories.* Oxford University Press.
60 Lásd még: Krekó P. (2014). *Összeesküvés-elmélet mint kollektív motivált megismerés.* Doktori disszertáció.
61 Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. (1999). Belief in U.S. Government Conspiracies Against Blacks: Powerlessness or System Blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25, 941–953.
Abalakina-Paap, M., Stephan, W.G., Craig, T., & Gregory, W.L. (1999). Beliefs in conspiracies. *Political Psychology* 20, 637–647. Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.

62 van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., & Pollet, T. (2015). Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories. *Social Psychological and Personality Science* 6, 570–578.
63 Volkan, V. (1988). *The Need to Have Enemies and Allies.* Northvale, N.J.: Jason Aronson.
64 Robins, R.S.; Post, M.D. (1997). *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred.* London: Yale University Press. 80.
65 Krausz T. (2005). *„Az összeesküvés-elmélet" sztálini iskolája.* http://lakatos.free.fr/page20/Osszeeskuveselmeletek/files/page8_6.pdf
66 Cichocka, A., Marchlewska, M., & Golec de Zavala, A. (2016). Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science.*
67 Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. (1999). Belief in U.S. Government Conspiracies Against Blacks: Powerlessness or System Blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25, 941–953.
68 Gentzkow, M.A. & Shapiro, J.M. (2004). Media, Education, and Anti-Americanism in the Muslim World. *Journal of Economic Perspectives* 18, 117–133.
69 Abalakina-Paap, M., Stephan, W.G., Craig, T., & Gregory, W.L. (1999). Beliefs in Conspiracies. *Political Psychology* 20, 637–647
70 Robins, R.S.; Post, M.D. (1997). *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred.* London: Yale University Press. 71.
71 Ybarra, O. (2007). The Social Prediction Dynamic. In: Forgas, J.P.; Haselton, M.G.; Hippel, W. (Eds.) *Evolution and the Social Mind.* Psychology Press, New York. 75.
72 Az evolúciós pszichológiai megközelítésekben az utóbbi időben ismét teret nyert a korábban meghaladottnak vélt csoportszelekciós elmélet. Ld erről pl. Sidanius, J., & Kurzban, R. (2013). Toward an evolutionarily informed political psychology. In *The Oxford Handbook of Political Psychology.*
73 Kramer, R. M., Jost, J. T. (2002). Close encounters of the suspicious kind: Out-group paranoia in hierarchical trust dilemmas. In D. M. Mackie & E. R. Smith (Eds.): *From Prejudices to Intergroup Emotions.* Psychology Press, New York, 173–189.
74 Kofta, M.; Sedek, G. (2005). Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology* vol. 35, no. 1, Spring 2005, 40–64.
75 Boym, S (1999). Conspiracy Theories and Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion, *Comparative Literature* 51. 2, 97–122. Magyar fordítása: http://lakatos.free.fr/page20/Osszeeskuveselmeletek/files/page8_4.pdf
76 Benvenuto, S. (2004): *Városi legendák.* Gondolat Kiadó, Budapest. 78. oldal
77 Hofstadter R. (1965). The paranoid style in American politics. In Hofstadter R. (Ed.), *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* Harvard University Press, Harvard. 3.
78 Newheiser A. K., Farias M., Tausch N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences.* 58, 1007–1011.

79 Wagner W., Kronberger N., Seifert F. (2002). Collective symbolic coping with new technology: knowledge, images and public discourse. *British Journal of Social Psychology* 41, 323–343.
80 Festinger, L. (2000). *A kognitív disszonancia elmélete.* Osiris Kiadó, Budapest.
81 Van Prooijen, J.-W., & Van Dijk, E. (2014). When consequence size predicts belief in conspiracy theories: The moderating role of perspective taking. *Journal of Experimental Social Psychology* 55, 63–73.
82 McCauley, C., & Jacques, S. (1979). The popularity of conspiracy theories of presidential assassination: A Bayesian analysis. *Journal of Personality and Social Psychology* 37, 637–644.
83 Swami V., Chamorro-Premuzic T., Furnham A. (2010). Unanswered questions: a preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitve Psychology* 24, 749–761. Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
84 Wood, M.J., Douglas, K.M., & Sutton, R.M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science* 3 (6), 767–773.
85 Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition* 133, 572–585. Van Prooijen, J.-W. (2016b). Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology.*
86 Lehetséges, hogy Teslát a „halálsugár" technológia miatt ölték meg? – A szálak egészen Donald Trump amerikai elnökig vezetnek. *Újvilágtudat.* 2018. február 6. http://ujvilagtudat.blogspot.hu/2011/02/lehetseges-hogy-teslat-halalsugar.html
87 Fenster, M., 2008 (2nd edition). *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
88 Lásd a 86. jegyzetet.
89 Imhoff R., Bruder M. (2013). Speaking (un-)truth to power: conspiracy mentality as a generalized political attitude. *European Journal of Personality* 28, 25–43.
90 Van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., & Pollet, T. (2015). Political extremism predicts belief in conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science* 6. 570–578. Gyárfášová, O., Krekó P., Mesežnikov, G., Molnár Cs., & Morris, M. (2013). The conspiratorial mindset in the age of transition: Conspiracy theories in France, Hungary and Slovakia-Survey results.
91 Sasson, T. (1995). African American conspiracy theories and the social construction of crime. *Sociological Inquiry* 65, 265–285. Crocker J., Luhtanen R., Broadnax S., Blaine B. E. (1999). Belief in US government conspiracies against blacks among black and white college students: powerlessness or system blame? *Personality & Social Psychology Bulletin* 25, 941–953.
92 Goldberg, R.A., 2001. *Enemies Within: The Culture of Conspiracy in Modern America.* New Haven: Yale University Press.
93 Fenster, M., 2008 (2nd edition). *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis: University of Minnesota Press. p.109.
94 Clarke, S. (2002). Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences,* 32, 131–150.

95 Glick, P., Fiske, S. (2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása. In Fiske–Hamilton–Bargh: *A társak és a társadalom megismerése.* Osiris Kiadó, Budapest. 389–413.
96 Pipes, D. (1997). *Conspiracy. How the paranoid style flourishes and where it comes from.* New York: The Free Press. Coady D. (2006). *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate.* Aldershot: Ashgate Publishing.
97 Coady, D. (2006). *Conspiracy Theory: The Philosophical Debate.* Hampshire: Ashgate
98 Popper, K. (2001). *A nyitott társadalom és ellenségei.* Balassi Kiadó, Budapest. 280–283.
99 U.o., 281.
100 U.o., 282.
101 U.o., 443.
102 Pigden, C. (2006.). Popper revisited, or what is wrong with conspiracy theories? In Coady, D,; Ed.: *Conspiracy Theory: The Philosophical Debate.* Hampshire: Ashgate. 17–44. 24, 39.
103 Coady, D. (2006). Conspiracy theories as official stories. In Coady, D,; (Eds).: *Conspiracy Theory: The Philosophical Debate.* Hampshire: Ashgate.115–128.
104 Idézi Coady (2006), 126.
105 Keeley B. L. (1999). Of conspiracy theories. *The Journal of Philosophy* 96, 109–126.
106 Basham L. (2003). Malevolent global conspiracy. *Journal of Social Philosophy* 34.
107 U.o.
108 Chomsky, N., Herman, E. S., 1988. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media.* New York: Pantheon Books.
109 Ki írta Chomsky tízparancsolatát? *urbanlegends.hu.* 2014. március 1. http://www.urbanlegends.hu/2014/03/chomsky-tizparancsolata-hoax/
110 A Chomsky-tízparancsolat. *Jobbik Terézváros.* http://terezvaros.jobbik.hu /content/chomsky-t%C3%ADzparancsolat
111 Pokol B. (2005, 2008). *Globális uralmi rend* I-II., Kairosz, Budapest.
112 Bogár L. (2007). *Hálózatok világuralma.* Kölcsey Intézet-Argumentum, Budapest.
113 Drábik J. (2007). *Orwellia – a pénzhatalom globális magánbirodalma.* Gold Books, Budapest.
114 Keeley, B. L. (1999). Of conspiracy theories. *Journal of Philosophy 96.*
115 Bíró G. (2003). *Bevezetés a nemzetközi viszonyok tanulmányozásába.* Osiris Kiadó, Budapest. 56.
116 Krekó P. (2011). Összeesküvés-elméletek és bizalom. *Századvég* 4, 83–106.
117 Giglioli, P. G. (1996). Political corruption and the media: the Tangentopoli affair. *International Social Science Journal* 48, 381–394.
118 Az eredeti mondás valójában Kissingertől származik: *„Egy paranoidnak is lehetnek ellenségei".* idézi: *Time.* 1977. január 24.
119 Deutsch, M. (1983). The prevention of World War III: A psychological perspective. *Political Psychology,* 4(1), 3–31.
120 Lásd Aaronovitch, 2010.

121 Douglas, K. M., Sutton R. M. (2008). The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *The Journal of Social Psychology* 148, 210–221.
122 Barkun, M. (2006). *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley, CA: University of California Press.
123 Goertzel, T. (1994). Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
124 Swami, W.; Chamorro-Premuzic, T.; Furnham, A. (2009): Unanswared Questions: a Preliminary investigation of Personality and Individual Difference Predictors of 9/11 conspiracy Beliefs. *Applied Cognitive Psychology* 23, 1–13.
125 Moscovici, S. (1987). „The conspiracy mentality" in *Changing Conceptions of Conspiracy* (Eds.) Graumann C. F., Moscovici, S., Springer-Verlag, New York. 151–169.
126 Bartlett J., Miller C. (2010). *The Power of Unreason: Conspiracy Theories, Extremism and Counter-Terrorism*. London: Demos.
127 Kramer, R. M. (1998). Paranoid Cognition in Social Systems: Thinking and Acting in the Shadow of Doubt. *Personality and Social Psychology Review*. 1998/2, 251.
128 Leman, P. J., Cinnirella, M. (2007). A major event has a major cause: evidence for the role of heuristics in reasoning about conspiracy theories. *Social Psychology Review* 9, 18–28.
129 Gambetta, D. (1988). Can we trust trust? In D. Gambetta (Ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relationships* (pp. 213–238). Cambridge, MA: Basil Blackwell.
130 A paranoia szent Grálja. *Nol.hu*. http://nol.hu/kritika/20110329-a_paranoia_szent_gralja-1024711
131 Allport, G. W., Postman, L. J. (1947). *The Psychology of Rumor*. New York: Henry Holt.
132 Cantril, H. (1970). *Támadás a Marsról: tanulmány a pánik szociálpszichológiájáról*. Budapest: Magyar Rádió és Televízió, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1970.
133 Rosengren, K. E. & Arvidsson, P. & Sturesson, D. (2007). A barsabacki pánik. In Angelusz R.& Tardos R. & Terestyéni T. (Eds.), *Média, nyilvánosság, közvélemény*. 560–579. Gondolat Kiadó, Budapest.
134 Study: 70% of Facebook users only read the headline of science stories before commenting. *Sciencepost*. http://thesciencepost.com/study-70-of-facebook-commenters-only-read-the-headline/
135 Social Clicks: What and Who Gets Read on Twitter? https://hal.inria.fr/hal-01281190
136 Aki az álhírek és az áltudományos hírek területén végzett újságírói munkájaként az MTA egyik díját is megkapta: Akadémiai újságírói díjat kapott az index újságírója. *index.hu*. 2017. május 5. https://index.hu/kultur/media/2017/05/08/akademiai_ujsagiroi_dijat_kapott_az_index_ujsagiroja/
137 Vendégelőadás az ELTE PPK-n, 2017. november.
138 Megtévesztő magyar oldalak listája, 2018. http://www.urbanlegends.hu/2018/01/megteveszto_atveros_magyar_oldalak_kamuhirek_lista_2018/
139 Mindenegyben blog Facebook-oldala https://www.facebook.com/Mindenegybenblog/

140 Joshua Gillin: Fake news website starts as joke, gains 1 million views within 2 weeks. *Politifact*. 2017. március 9. http://www.politifact.com/punditfact/article/2017/mar/09/fake-news-website-starts-joke-gains-1-million-view/
141 Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., & Ortega, T. (2016). *Evaluating information: The cornerstone of civic online reasoning*. Stanford Digital Repository. https://stacks.stanford.edu/file/druid:fv751yt5934/SHEG%20Evaluating%20Information%20Online.pdf
142 A deeper look at the birthers. *Public Policy Polling*. 2009. augusztus 9. http://publicpolicypolling.blogspot.hu/2009/08/deeper-look-at-birthers.html
143 Donald J. Trump-Twitter. https://twitter.com/realdonaldtrump/status/232572505238433794
144 Pasek, J., Stark, T. H., Krosnick, J. A., & Tompson, T. (2015). What motivates a conspiracy theory? Birther beliefs, partisanship, liberal-conservative ideology, and anti-Black attitudes. *Electoral Studies* 40, 482–489. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S026137941400105X
145 Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs. *Public Policy Polling*. 2013. április 2. https://www.publicpolicypolling.com/wp-content/uploads/2017/09/PPP_Release_National_ConspiracyTheories_040213.pdf
146 Chris Good: Obama's Green Jobs Czar Signed 9/11 Truth Statement. *The Atlantic*. 2009 szeptember 3. https://www.theatlantic.com/politics/archive/2009/09/obamas-green-jobs-czar-signed-9-11-truth-statement/24507/
147 Climate change: How do we know? *NASA*. https://climate.nasa.gov/evidence/
148 Faragó L., Krekó P., Kende A. (in press). (n.d.). *We only believe in news that we doctored ourselves: the connection between partisanship and political fake news*. Unpublished manuscript.
149 Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach. *The Guardian*. 2017. március 17. https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election
150 Silverman, C. (2016). This analysis shows how fake election news stories outperformed real news on Facebook. *Buzzfeed*. 2017. június 9. https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook
151 Emma Jane Kirby: The city getting rich from fake news. *BBC News*. 2016. december 5. http://www.bbc.com/news/magazine-38168281
152 How Teens In The Balkans Are Duping Trump Supporters With Fake News. *Buzzfeed*. 2016. november 4. https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/how-macedonia-became-a-global-hub-for-pro-trump-misinfo?utm_term=.vbDNmy9jE#.konnMjDO3
153 In Macedonia's fake news hub, this teen shows how it's done. *CBS News*. 2016. december 2. https://www.cbsnews.com/news/fake-news-macedonia-teen-shows-how-its-done/
154 Fighting online trolls with bots opens endless possibilities – and a few challenges. *Scroll*. 2017. január 11. https://scroll.in/article/826464/fighting-online-trolls-with-bots-opens-endless-possibilities-and-a-few-challenges
155 McLuhan, M. (2015). *Culture is our business*. Wipf and Stock Publishers.

156 Nearly half of Republicans see truth in 'Pizzagate' theory: Poll. *Washington Times.* 2016. november 28. https://www.washingtontimes.com/news/2016/dec/28/pizzagate-theory-believed-by-nearly-half-of-republ/
157 Dissecting the #PizzaGate Conspiracy Theories. *The New York Times.* 2016. december 10. https://www.nytimes.com/interactive/2016/12/10/business/media/pizzagate.html
158 Michael Flynn's troubling penchant for conspiracy theories. *Politifact.* 2017. február 14. http://www.politifact.com/truth-o-meter/article/2017/feb/14/michael-flynns-troubling-penchant-conspiracy-thoer/
159 Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015). The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. InCilewicz, M., Cichocka, A., Soral, W. (Eds.) *The psychology of conspiracy.* Routledge, New York. 183–211.
160 Kramer, R. M. (1998). Paranoid Cognition in Social Systems: Thinking and Acting in the Shadow of Doubt. *Personality and Social Psychology Review.* 1998/2, 251.
161 Kramer, R.M., & Jost, J.T. (2002). Close encounters of the suspicious kind: Outgroup paranoia in hierarchical trust dilemmas. In D.M. Mackie & E.R. Smith (Eds). *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups.* New York: Psychology Press/Taylor & Francis. 173–189.
162 Turner, P. A. (1993). *I heard it through the grapevine.* California: University of California Press.
Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. (1999). Belief in U.S. government conspiracies against blacks: powerlessness or system blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25, 941–953. Goertzel, MT. (1994). Belief in conspiracy theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
163 Sidanius, J., Pratto, F. (2005). *A társadalmi dominancia.* Osiris Kiadó, Budapest.
164 Facebook's Russia-linked Ads came in Many Disguises. *The New York Times,* 2017. október 2. https://www.nytimes.com/2017/10/02/technology/facebook-russia-ads-.html
165 In attempt to sow fear, Russian trolls paid for self-defense classes for African Americans by Donie O'Sullivan, Drew Griffin and Curt Devine. *CNN.* 2018. október 27. http://money.cnn.com/2017/10/18/media/black-fist-russia-self-defense-classes/index.html
166 The activity of pro-Russian extremist groups in Central-Eastern Europe. *Political Capital.* 2017. április 28. http://www.politicalcapital.hu/news.php?article_read=1&article_id=933
167 Kramer, R. M. (1998). Paranoid Cognition in Social Systems: Thinking and Acting in the Shadow of Doubt. *Personality and Social Psychology Review.* 1998/2, 251.
168 Gyárfášová, O., Krekó P., Mesežnikov, G., Molnár Cs., & Morris, M. (2013). The conspiratorial mindset in the age of transition: Conspiracy theories in France, Hungary and Slovakia-Survey results. Vásárhelyi, M. (2005). *Csalódások kora: rendszerváltás alulnézetben.* MTA Társadalomkutató Központ.
169 Zimbardo, P. G., Andersen, S. M., & Kabat, L. G. (1981). Induced hearing deficit generates experimental paranoia. *Science* 212(4502), 1529–1531.

170 Allport G. W., Postman L. J. (1947). *The Psychology of Rumor.* New York: Henry Holt.
171 Swami V., Chamorro-Premuzic T., Furnham A. (2010).Unanswered questions: a preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology* 24, 749–761.
172 Butler, L.D., Koopman, C. & Zimbardo, P.G. (1995). The psychological impact of the film JFK. *Political Psychology* 16, 237–257.
173 Mulligan, K., Habel, P. (2013). The implications of fictional media for political beliefs. *American Politics Research* 41, 122–146.
174 Newheiser A. K., Farias M., Tausch N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences* 58, 1007–1011.
175 Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2008). The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *Journal of Social Psychology* 148, 210–221.
176 Moscovici, S. (1987). The Conspiracy Mentality. In Graumann, C.F. & Moscovici, S. (Eds) *Changing Conceptions of Conspiracy.* Springer-Verlag, New York. 151–169.
177 Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin* 136, 257–301.
178 Volkan, V. (1985). The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach. *Political Psychology* 6, 219–247.
179 Van Prooijen, J.-W., & Van Dijk, E. (2014). When consequence size predicts belief in conspiracy theories: The moderating role of perspective taking. *Journal of Experimental Social Psychology* 55, 63–73. LeBoeuf, R. A., & Norton, M. I. (2012). Consequence-cause matching: Looking to the consequences of events to infer their causes. *Journal of Consumer Research* 39, 128–141. McCauley, C., & Jacques, S. (1979). The popularity of conspiracy theories of presidential assassination: A Bayesian analysis. *Journal of Personality and Social Psychology* 37, 637–644.
180 McCauley, C., & Jacques, S. (1979). The popularity of conspiracy theories of presidential assassination: A Bayesian analysis. *Journal of Personality and Social Psychology* 37, 637–644
181 Sherif, M., Sherif, C.W. (1980). Csoporton belüli és csoportközi viszonyok: kísérleti kutatás, In Csepeli György (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 347–392.
182 Fenster, M. (1999). *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
183 Pruitt, D. G. (1987). Conspiracy Theory in Conflict Escalation. In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy,* Springer-Verlag, New York. 171–190.
184 Byford, J., & Billig, M. (2001). The emergence of antisemitic conspiracy theories in Yugoslavia during the war with NATO. *Patterns of Prejudice* 35(4), 50–63.
185 Byford, J. (2002). Anchoring and objectifying 'neocortical warfare': re-presentation of a biological metaphor in Serbian conspiracy literature. *Papers on Social Representations* 11, 3–1.

186 Hintjens, H. M. (1999). Explaining the 1994 genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies.* 37(2), 241–286.
187 MacDonald, D. B. (2010). *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian victim centred propaganda and the war in Yugoslavia.* Manchester University Press.
188 Berlet, C. (2009). *Toxic to Democracy.* A publication of Political Research Associates. http://www.publiceye.org/conspire/toxic2democracy/
189 Fake news on Facebook fans the flames of hate against the Rohingya in Burma. *The Washington Post.* 2017. december 8. https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/fake-news-on-facebook-fans-the-flames-of-hate-against-the-rohingya-in-burma/2017/12/07/2c1fe830-ca1f-11e7-b506-8a10ed11ecf5_story.html?utm_term=.69223511955c
190 Robins, R. S., Post, J. M. (1997). *Political Paranoia.* Yale University Press, New Haven.
191 Clarke, S. (2002). Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences* 32. 131–150. Fenster, M. (1999). *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press. Swami, V., Coles, R. (2010). The truth is out there. *Psychologist* 23, 560–563.
192 Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Furnham, A. (2010).Unanswered questions. *Applied Cognitive Psychology* 24, 7499–7761.
193 Swami, V., Nader, I. W., Pietschnig, J., Stieger, S., Tran, U. S., & Voracek, M. (2012). Personality and individual difference correlates of attitudes toward human rights and civil liberties. *Personality and Individual Differences* 53(4), 443–447.
194 Imhoff, R. (2015). Beyond (right-wing) authoritarianism. *The psychology of conspiracy.* 122–142.
195 Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS ONE* 9(2), e89177.
196 Fukuyama, F. (2007). *Bizalom.* Európa Kiadó, Budapest.
197 Berlet, C. (2009). *Toxic to Democracy.* A publication of Political Research Associates. http://www.publiceye.org/conspire/toxic2democracy
198 Slovic, P. (1993). Perceived risk, trust, and democracy. *Risk Analysis* 13, 675–682.
199 Lewandowsky, S., & Oberauer, K. (2016). Motivated rejection of science. *Current Directions in Psychological Science* 25(4), 217–222. Lewandowsky, S., Gignac, G. E., & Oberauer, K. (2013). The role of conspiracist ideation and worldviews in predicting rejection of science. *PloS ONE* 8(10), e75637.
200 Goertzel, T. (2010). Conspiracy theories in science: Conspiracy theories that target specific research can have serious consequences for public health and environmental policies. *EMBO Reports* 11(7), 493–499.
201 Idézi: Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015). The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. InCilewicz, M., Cichocka, A., Soral, W. (Eds.) *The psychology of conspiracy,* Routledge, New York. 183.–211.
202 Fletcher, M. A. (1996): Conspiracy Theories Can Often Ring True: History Feeds Blacks' Mistrust. *The Washington Post.* 1996. október 4. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/10/04/conspiracy-theories-can-often-ring-true/3960d4c5-593e-4b4d-b3c9-a2f9f4148c9d/?utm_term=.ad5b6677663d Klonoff, E. A., Landrine, H. (1999). Do Blacks Believe That HIV/AIDS Is a Government Conspiracy against Them?. *Preventive Medicine* 28, 451–457.
Ross, M. W., Essien, E. J., Torres, I. (2006). Conspiracy beliefs about the origin of HIV/AIDS in four racial/ethnic groups. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes* 41, 342–344.
Thorburn, S., Bogart, L. M. (2005). Conspiracy Beliefs About Birth Control: Barriers to Pregnancy Prevention Among African Americans of Reproductive Age. *Health Education & Behaviour.* 32(4), 474–487.
Bird, S. T., Bogart, L. M. (2003). Birth Control Conspiracy Beliefs, Percieved Discrimination, and Contraception among African Americans: An Exploratory Study. *Journal.*
Bogart, L. M., & Bird, S. T. (2003). Exploring the relationship of conspiracy beliefs about HIV/AIDS to sexual behaviors and attitudes among African-American adults. *Journal of the National Medical Association,* 95(11), 1057.
203 Quinn, S. C., Jamison, A., Freimuth, V. S., An, J., Hancock, G. R., & Musa, D. (2017). Exploring racial influences on flu vaccine attitudes and behavior: Results of a national survey of White and African American adults. *Vaccine* 35(8), 1167–1174.
204 Freimuth, V.S., Quinn, S.C., Thomas, S.B., Cole, G., Zook, E., Duncan, T. (2001). African Americans' views on research and the Tuskegee Syphilis Study. *Social Science and Medicine* 52, 797–808.
205 Fletcher, M. A. (1996). Conspiracy Theories Can Often Ring True: History Feeds Blacks' Mistrust. *The Washington Post.* 1996. október 4. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/10/04/conspiracy-theories-can-often-ring-true/3960d4c5-593e-4b4d-b3c9-a2f9f4148c9d/?utm_term=.ad5b6677663d
206 Poland, G. A., Jacobson, R.M. (2012). The clinician's guide to the anti-vaccinationists'galaxy. *Human Immunology* 73, 859–866.
207 Measles. *WHO.* 2018. január. http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs286/en/Oltásellenesek, köszönjük!. *index.hu.* 2017. március 14. https://index.hu/tudomany/2017/03/14/kanyaro_betegseg_oltas/
208 ANTI-VACCINE BODY COUNT. http://www.jennymccarthybodycount.com/PreventableDeaths.html
209 Vaccine-preventable disease outbreaks. *Vaccine Works.* http://www.vaccineswork.org/vaccine-preventable-disease-outbreaks/
210 Karafillakis, E., & Larson, H. (2017). The benefit of the doubt or doubts over benefits? A systematic literature review of perceived risks of vaccines in European populations. *Vaccine* 35(37), 4840–4850.
211 Kanyarójárvány van Magyarországon. *MNO.hu.* 2017. március 4., https://mno.hu/belfold/az-1969-elott-szuletetteket-veszelyeztetheti-a-kanyaro-1388720
212 Idézi: Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015). The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. InCilewicz, M; Cichocka, A; Soral, W. (Eds.) *The psychology of conspiracy.* Routledge, New York. 183–211.
213 Oliver, J., & Wood, T. (2014). Medical Conspiracy Theories and Health Behaviors in the United States. *JAMA Internal Medicine* 174(5), 817.

214 Lahrach, Y., & Furnham, A. (2017). Are modern health worries associated with medical conspiracy theories?. *Journal Of Psychosomatic Research* 99, 89–94.
215 Tomeny, T., Vargo, C., & El-Toukhy, S. (2017). Geographic and demographic correlates of autism-related anti-vaccine beliefs on Twitter, 2009–15. *Social Science & Medicine* 191, 168–175.
216 Galliford, N., & Furnham, A. (2017). Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal Of Psychology* 58(5), 422–428.
217 Belief in Conspiracy Theories Associated with Vaccine Skepticism. *American Psychological Association.* 2018. február 1. *http://www.apa.org/news/press/releases/2018/02/vaccine-skepticism.aspx*
218 Nguyen Luu, L. A.;, Borsfay K., Kende J. (2010). *H1N1 influenzával és a vírus elleni oltással kapcsolatos attitűdök.* MPT Kongresszus, Pécs.
219 Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS ONE*, 9(2), e89177.
220 Jolley, D., & Douglas, K. (2017). Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories. *Journal Of Applied Social Psychology* 47(8), 459–469.
221 Jolley, D., & Douglas, K. (2014a). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PLoS ONE* 9, e89177.
222 A mű elolvasható többek között ezen a linken: http://www.deism.com/images/breivik-manifesto-2011.pdf
223 Black Flags From the Islamic State. https://www.investigativeproject.org/documents/misc/864.pdf
Weiss, M., & Hassan, H. (2016). *ISIS: Inside the Army of Terror (updated edition).* Simon and Schuster.
224 Gray, M. (2010). *Conspiracy Theories in the Arab World: Sources and Politics.* New York, NY: Routledge. Pipes D. (1998). *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy.* New York, NY: St. Martin's Press.
225 Bartlett, J., Miller, C. (2010). *The Power of Unreason: Conspiracy Theories, Extremism and Counter-Terrorism.* London: Demos.
226 Kruglanski, A.W., Fishman, S. (2009). The psychology of terrorism: Syndrome versus tool perspectives. *Journal of Terrorism and Political Violence* 18, 193–215.
227 Berlet, C. (2009). *Toxic to Democracy.* A publication of Political Research Associates. http://www.publiceye.org/conspire/toxic2democracy
228 Van Prooijen, J. W., & Krouwel, A. P. (2015). Mutual suspicion at the political extremes. *The Psychology of Conspiracy* 79.
229 Wingfield (2010). Global Warming - the biggest fraud in human history. *Website of Nick Griffin.* 2010. január 20. http://www.nickgriffinmep.eu/content/global-warming-biggest-fraud-human-history
230 Smrčková, M. (2009). Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. *Středoevropské politické studie* 11(1), 48–65.
231 Munkahipotézisek az összeesküvés-elméletek szociológiai elméletéhez / Lakatos László. In Iványi Erika, Solymosi Zsuzsa (szerk.): *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára.* Budapest : ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 2000. 196–239.A fogalmat lásd: Sidanius, J., Pratto, F.: *A társadalmi dominancia.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

232 A fogalmat lásd: Sidanius, J., Pratto, F.: A társadalmi dominancia. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
233 Fenster, M., 2008 (2nd edition). *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 89.
234 Ezek öszefoglalását lásd például:
Silva, B. C., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanuša, N., Corti, Y. M., Delfino, G. & Littvay, L. Executive Memo on a new Populist Attitudes Scale. Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative political studies,* 47(9), 1324–1353.
235 Castanho Silva, B., Vegetti, F., & Littvay L. (2017). The elite is up to something: Exploring the relation between populism and belief in conspiracy theories. *Swiss Political Science Review* 23(4), 423–443.
236 Ez a rész sokban támaszkodik az alábbi cikkre: Krekó P. (2017). Betegesen Normális? A populizmus pszichológiája. *Mindennapi Pszichológia. 2017/5.*
237 Benvenuto, S. (2004): *Városi legendák.* Gondolat Kiadó, Budapest.115.
238 Hauwert (2013). *The psychology of conspiracy theory.* http://counterpoint.uk.com/the-psychology-of-conspiracy-theory/
239 Taggart, P. (2000). *Populism. Concepts in the social sciences.* Philadelphia: Open.
240 Muis, J., & Immerzeel, T. (2017). Causes and consequences of the rise of populist radical right parties and movements in Europe. *Current Sociology* 65(6), 909–930.
241 Betz, H. G., & Johnson, C. (2004). Against the current – stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right. *Journal of Political Ideologies* 9(3), 311–327.
242 Cas, M. (2016). Can we stop the politics of nostalgia that have dominated 2016? *Newsweek.* http://www.newsweek.com/1950s-1930s-racism-us-europe-nostalgia-cas-mudde-531546
243 Lizzie Dearden: Pro-Brexit Twitter account with 100,000 followers could be part of Russian ,disinformation campaign'. *Independent.* 2017. augusztus 30. http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/david-jones-pro-brexit-ukip-twitter-account-russia-fake-bot-troll-trump-disinformation-followers-a7920181.html
244 Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives* 31(2), 211–36.
245 Junk News and Bots during the French Presidential Election: What Are French Voters Sharing Over Twitter? *COMPROP DATA MEMO.* 2017. április 22. http://comprop.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/89/2017/04/What-Are-French-Voters-Sharing-Over-Twitter-v9.pdf
246 Fake news, fake Ukrainians – how Russians tilted a Dutch vote. *The New York Times.* 2017. február 16. https://www.nytimes.com/2017/02/16/world/europe/russia-ukraine-fake-news-dutch-vote.html
247 Erről az álhírről lásd még az álhíreket leleplező Stopfake cikkét: https://www.stopfake.org/en/?s=crucifixion
248 Uscinski, Joseph E., Parent, Joseph M. (2014). *American conspiracy theories.* Oxford University Press.
249 Lásd például: Tlemcani, R. (2007). Electoral Authoritarianism. http://carnegieendowment.org/2007/05/29/electoral-authoritarianism-pub-19176
250 Zakaria, F. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs.* 22–43.

251 Közép-Kelet-európában erős a „kommunista bírói kar" vádja, ami mind a magyar, mind a lengyel igazságszolgáltatási átalakítások mögött meghúzódott érvként.
252 Kaszparov, Garri: Közeleg a tél. Miért kell Putyint és a szabad világ ellenségeit megállítani? Budapest, HVG, 2015.
253 Uo.
254 The Tin-Foil Hats are Out in Turkey. *Foreign Policy.* 2016. szeptember 12. http://foreignpolicy.com/2016/09/12/the-tin-foil-hats-are-out-in-turkey/
255 Yablokov, I. (2015). Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT). *Politics* 35 (3–4), 301–315.
256 Uo.
257 Anti-Western conspiracy theories rife in Turkey following Russian ambassador shooting. *Independent.* 2016. december 20. http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/turkey-russian-ambassador-shooting-anti-west-conspiracy-theories-andrey-karlov-a7486901.html
258 Anti-Western conspiracy theories rife in Turkey following Russian ambassador shooting. *Independent.* 2016. december 20. https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/turkey-russian-ambassador-shooting-anti-west-conspiracy-theories-andrey-karlov-a7486901.html
259 Robins, R. S., Post, J. M. (1997). *Political Paranoia.* New Haven, CT: Yale University Press.
260 Geddes, B., Wright, J., & Frantz, E. (2014). Autocratic breakdown and regime transitions: A new data set. *Perspectives on Politics,* 12 (2), 313–331. Köszönet Filippov Gábornak, hogy felhívta erre a forrásra a figyelmemet.
261 Mária O. (2003). *Hitler élete és kora.* Pannonica.
262 Krausz T. (2001). Az összeesküvés-elmélet sztálini iskolája. *Eszmélet.* 2001. április 1. http://www.eszmelet.hu/krausz_tamas-az-osszeeskuves-elmelet-sztalini-iskolaja/
263 Ennek az alfejezetnek a gondolatmenete nagyban követi egy, a National Endowment for Democracy Power 3.0. blogjára írt blogposztomat.
264 The Full Text of Clinton's speech on China Trade Bill. *The New York Times.* 2000. március 9. https://partners.nytimes.com/library/world/asia/030900clinton-china-text.html
265 The Role of Social Media in Arab Uprisings. *Pew Research Center.* 2012. november 28. http://www.journalism.org/2012/11/28/role-social-media-arab-uprisings/
266 Turkey social media ban raises censorship fears. *BBC.* 2015. április 7. http://www.bbc.com/news/world-europe-32204177
267 Putin Signs Controversial Law Tightening Internet Restrictions. 2017. július 30. https://www.rferl.org/a/russia-putin-signs-vpn-law-internet/28648976.html
268 The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, 2017. https://infographics.economist.com/2017/DemocracyIndex/
269 Freedom House Index, 2018. https://freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20Distribution%20FIW1973-2018.xlsx
270 Putin and Musk are right: Whoever masters AI will run the world. *CNN.* 2017. szeptember 5. http://edition.cnn.com/2017/09/05/opinions/russia-weaponize-ai-opinion-allen/index.html

271 Yandex, a Russian Success Story and Putin's High-Tech Tiger. *The Moscow Times.* 2017. szeptember 27. https://themoscowtimes.com/articles/yandex-a-russian-success-story-and-putins-high-tech-tiger-59029
272 Hybrid Wars: Yandex's Hidden Threat (Infographic). *Informnapalm.* 2017. május 31. https://informnapalm.org/en/hybrid-wars-yandex-s-hidden-threat-infographic/
273 Pomerantsev, P. (2014). *Nothing is true and everything is possible: The surreal heart of the New Russia.* Public Affairs.
274 1116. február 3. | Könyves Kálmán halála. Tarján M. Tamás, *Rubicon.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1116_februar_3_konyves_kalman_halala
275 Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve. 60. fejezet a bübájosokról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=09500060.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D2
276 Polonkai É.: A magyarországi boszorkányperek története. http://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/polonkai_eva__a_magyarorszagi_boszorkanyperek_tortenete%5Bjogi_forum%5D.pdf
277 Tóth G. P.: A szegedi nagy boszorkányper, 1728. *Rubicon.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_szegedi_nagy_boszorkanyper_1728
278 Groh, D. (1987). The Temptation of Conspiracy Theory. II. Case studies. In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy,* Springer-Verlag, New York. 15–38.
279 „Reám fogta, hogy én boszorkán vagyok..." *Múlt-kor.* 2011. május 31. https://mult-kor.hu/20110531_ream_fogta_hogy_en_boszorkan_vagyok
280 Lásd Pl. Krúdy Gy. (1975). *A tiszaeszlári Solymosi Eszter.* Budapest, Magvető.
281 Ablonczy B. (2010). *Trianon-legendák.* Jaffa.
282 Groh, D. (1987/b,). The Temptation of Conspiracy Theory. II. Case studies. In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy,* Springer-Verlag, New York. 15–38.
283 Hann E. (1976). *Egy rémhír nyomában.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, VIII/12. 7.
284 U.o., 41–42.
285 Pataki F. (2000) *Rendszerváltók és bűnbakok.* Osiris Kiadó, Budapest. Gyárfášová, O., Krekó P., Mesežnikov, G., Molnár Cs., & Morris, M. (2013). The conspiratorial mindset in the age of transition: Conspiracy theories in France, Hungary and Slovakia-Survey results.
286 Paksa R. (2013). A rózsadombi paktum. In: *Mítoszaink nyomában.* Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2013. 243–263. Ablonczy B. (2010). *Trianon-legendák.* Jaffa.
287 U.o., 262.
288 A lények csak álltak a fotelben és lestek engem. *index.hu.* 2015.május. 2. https://index.hu/video/2015/05/02/2015_0501_ufo/
289 Sükösd M., & Vásárhelyi M. (2002). *Hol a határ?: kampánystratégiák és kampányetika, 2002. Élet és Irodalom.* http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/04_remhirek
290 Krekó P. (2003): Politikai tartalmú e-mailek az országgyűlési választások idején. *Jel- Kép.* 2003/2, 101–121.

291 Krekó P., Juhász A., Molnár Cs. Antiszemita bestiárium. *Szombat.* 2013. október 11. http://www.szombat.org/politika/antiszemita-bestiarium
292 Fleck Z. (2010). *Változások és változatlanságok. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után.* Napvilág Kiadó, Budapest. 130–132.
293 A háttérhatalom nyomában. *Political Radical.* 2013. augusztus 13. http://politicalradical.cafeblog.hu/2013/08/13/a-hatterhatalom-nyomaban/
294 Ez a látszólagos ellentmondás ugyanakkor feloldható, ha az összeesküvés-elméleteket olyan magyarázatoknak tekintjük, melyek az elitcsoportokkal szembeni fellépésre, és a status quo megváltoztatására irányuló politikai cselekvésre sarkallnak.
295 Szlovák partner a projektben az IVO, a brit-francia partner pedig a Conterpoint UK volt.
296 Le Conspirationnisme dans L'opinion piblique française. *Société.* 2018. január 7. http://www.conspiracywatch.info/wp-content/uploads/2018/01/le-conspirationnisme-dans-l-opinion-publique-francaise.pdf
297 Összeeesküvések hálójában. *Publicus Research.* 2018. június 18. http://www.publicus.hu/blog/osszeeskuvesek_halojaban/
298 Például a Republikon Intézet felmérései szerint.
299 Hanula Zsolt: Magyarország nem hisz az orvostudománynak. *index.hu.* 2016. december 12. https://index.hu/tudomany/2016/12/12/magyarorszag_nem_hisz_az_orvostudomanynak/
300 Ebben az eredményben egyébként a kifejezés értelmezéseinek nehézségei is szerepet játszhatnak.
301 Hanula Zsolt: A homeopátia a világ legzseniálisabb blöffje. *index.hu.* 2017. december 21. https://index.hu/tudomany/2017/12/21/a_homeopatia_a_vilag_legzsenialisabb_bloffje/
302 Hanula Zsolt: Magyarország nem hisz az orvostudománynak. *index.hu.* 2016. december 12. https://index.hu/tudomany/2016/12/12/magyarorszag_nem_hisz_az_orvostudomanynak/
303 A magyarok negyede szerint ufók vannak köztünk. *origo.hu.* 2005. május 20. http://www.origo.hu/itthon/20050520amagyarok.html
304 Hanula Zsolt: Ki vagyunk éhezve az univerzum szeretetenergiájára. 2016. december 16. https://index.hu/tudomany/2016/12/16/ki_vagyunk_ehezve_az_univerzum_szeretetenergiajara/
305 Világlátó Magazin https://www.facebook.com/vilaglatohirmagazin/
306 Natura Hírek https://www.facebook.com/NaturaHirek/
307 A tiszafából készült tea életveszélyes, mérgezést okozhat! *Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet.* https://www.ogyei.gov.hu/a_tiszafabol_keszult_tea_eletveszelyes_mergezest_okozhat/
308 Gyurcsány szerint a Fidesz árnyékállamot épít. *hir24.hu.* 2003. október 29. https://24.hu/belfold/2003/10/29/gyurcsany_szerint_fidesz_arnyekallamot/
309 Lásd például egy friss álhírben: TITKOS FOTÓ: Egy grazi magánklinika parkolójában tűnt fel Orbán Viktor kisbusza. *Titkos Hírek.* 2018. március 5. https://titkoshirek.wordpress.com/2018/03/05/titkos-foto-egy-graz-i-maganklinika-parkolojaban-tunt-fel-orban-viktor-kisbusza/

310 Papp László Tamás: Európai értelemben vett demokrata konteók egy prostituált haláláról. *cink.hu.* 2015. május 13. https://cink.hu/europai-ertelemben-vett-demokrata-konteok-egy-prostitua-1704146541
311 Kakukktojás a kígyófészekben – a paranoia haszna és (k)ára. *Beszélő.* 2011. május, 16/5. http://beszelo.c3.hu/cikkek/kakukktojas-a-kigyofeszekben-%E2%80%93-a-paranoia-haszna-es-kara
312 A szemkilövetés dialektikája. *hvg.hu.* 2012. március 6. http://hvg.hu/velemeny.nyuzsog/A_szemkilovetes_dialektikaja_0PURDU
313 Kinek nem érdeke? –A hazai összeesküvés-elméletek természetrajzáról. *Magyar Narancs.* 2009. augusztus 27. *http://magyarnarancs.hu/publicisztika/kinek_nem_erdeke_-_a_hazai_osszeeskuves-elmeletek_termeszetrajzarol-72088*
314 Bilderberg-csoport: 15 perc hazánkról. *Magyar Nemzet.* 2013. június 5. https://mno.hu/kulfold/bilderberg-csoport-15-perc-hazankrol-1165128
315 Orbán Viktor interjúja a Kossuth rádió „180 perc" című műsorában. *Kormany.hu.* 2016. május 25. http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20160520
316 Panyi Szabolcs: Bill Clinton: Magyarország úgy döntött, Putyin-féle diktatúrát akar. *index.hu.* 2018. május 17. https://index.hu/kulfold/usa/feher_haz/2016/05/16/bill_clinton_magyarorszag_ugy_dontott_putyin-fele_diktaturat_akar/
317 Szijjártó visszavágott Colleen Bellnek: nem vagyunk az USA tagállama. *Maszol.ro.* 2015. október 2. http://www.maszol.ro/index.php/kulfold/55209-szijjarto-visszavagott-colleen-bellnek-nem-vagyunk-az-usa-tagallama
318 „Még nem nyertük meg a választást". *Magyar Idők.* 2017. augusztus 19.
319 Magyarország kormányának javaslata a Stop Soros törvénycsomagról. http://www.kormany.hu/download/c/9a/41000/STOP%20SOROS%20T%C3%96RV%C3%89NYCSOMAG.pdf
320 Krekó P. (2017). Hungary: Crackdown on Civil Society à la Russe Continues. *CSIS blog.* https://www.csis.org/blogs/international-consortium-closing-civic-space/hungary-crackdown-civil-society-%C3%A0-la-russe
321 A KDNP Sátán/Soros terv elleni felszólalása. *index.hu.* 2017 október 9. https://index.hu/video/2017/10/09/aradszki_andras_felszolalas_parlament/
322 A korrektség kedvéért: a politikai intézet, ahol dolgozom (a Political Capital) is a Nyílt Társadalom Alapítvány támogatottja.
323 Lásd. Pl. Orbán a szlovák gyilkosság okozta válságról: Soros minden alkalmat megragad. *24.hu.* https://24.hu/belfold/2018/03/09/orban-a-szlovak-gyilkossag-okozta-valsagrol-soros-minden-alkalmat-megragad/
324 Tróger imperialista vagy egy hatalmas rizsfelfújt?. *index.hu.* 2017. október 25. http://index.hu/belfold/2017/10/25/soros_soros-terv_zavecz_research_nindex_kozvelemeny-kutatas_propaganda/ Még a fideszesek se vevők a civilellenes kampányra. *index.hu.* 2017. február 15. http://index.hu/belfold/2017/02/15/civilellenesseg_kozvelemenykutatas_zavecz_soros/
325 Az alábbi rész a Független Hírügynökség által készített interjúm szerkesztett, rövidített, kiegészített változata. Az interjút készítette: Németh Róbert. http://fuhu.hu/ilyen-szintu-alhirgyartas-nem-volt-rendszervaltas-ota/

326 Pomerantsev, P., & Weiss, M. (2014). *The menace of unreality: How the Kremlin weaponizes information, culture and money.* New York: Institute of Modern Russia.

327 A biztonság hiánya miatt költözött haza Stockholmból egy svéd–magyar nő. *Hirado.hu.* 2018. március 9. https://www.hirado.hu/kulfold/kulpolitika /cikk/2018/03/09/a-migracios-helyzet-miatt-ter-haza-a-sved-magyar-holgya -biztonsagi-problemak-miatt-koltozott-haza-stockholmbol-egy-sved-magyar-no/

328 Dezső András: Elítélték Svédországban azt a nőt, aki a közmédia szerint a „romló közbiztonság" miatt jött haza. *index.hu.* 2018. március 12. https://index.hu /belfold/2018/valasztas/2018/03/12/eliteltek_svedorszagban_azt_a_not_aki_azt _allitja_hogy_a_romlo_kozbiztonsag_miatt_jott_haza/

329 Rákot okozhat a naptej. *TV2 Tények.* 2017 június 7. https://tenyek.hu/belfold/237517_rakot-okozhat-a-naptej.html

330 Valószínűleg valódi egy pár éve kiszivárgott ufóvideó. *Origo.* 2017. november 6. http://www.origo.hu/tudomany/20171106-tr-3b-valoszinuleg-valodi-egy-par-eve -kiszivargott-ufo-video.html

331 Orosz állami befolyás a magyar online hírportálokra 2010–2017. Korrupciókutató Központ, Budapest, 2018. március 19.

332 Hanula Zsolt: Ki vagyunk éhezve az univerzum szeretetenergiájára. *index.hu.* 2016. december 16. https://index.hu/tudomany/2016/12/16/ki_vagyunk_ehezve _az_univerzum_szeretetenergiajara/

333 Ez az alfejezet lazán követi az alábbi előadásomat: Krekó P. (2017). Összeesküvés-elméletek és az alternatív igazság vonzereje (Miért vonzóak a finnugor nyelvrokonságot megkérdőjelező megközelítések?. Az MTA 188. közgyűlése. Okok és okozat a magyar nyelv finnugor rokonságával kapcsolatos vélekedések a közgondolkodásban történeti, szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésben, MTA? 2017. május 12. A tanulmány hosszabb verziójában rövidesen napvilágot lát egy Bíró-Nagy Marianne által szerkesztett, az Akadémiai Kiadónál megjelenő kötet, mely az alternatív eredetmítoszokkal foglalkozik.

334 Korkut, U., & Akçali, E. (2015). Deciphering Eurasianism in Hungary: Narratives, Networks, and Lifestyles. *Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe–Russia Relationship,* 175–92.

335 Ablonczy B (2016). *Keletre, Magyar!* Jaffa Kiadó, Budapest.

336 Ablonczy B. (2016). *Keletre, Magyar!* Jaffa Kiadó, Budapest. Paksa R. *A magyar szélsőjobboldal története.* Jaffa Kiadó, Budapest

337 MIÉP Ifjúsági Tagozat. http://miepit.gportal.hu/gindex.php?pg=35965198

338 Radikális változás: A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önrendelkezésért és a társadalmi igazságosságért. *Jobbik.hu.* https://jobbik.hu/sites/default/files/jobbik-program2010gy.pdf

339 Jobbik, Program, 2014., 83.

340 Orbán Viktor beszéde a Fidesz 19. születésnapján. 2007. március 30. https://www.youtube.com/watch?v=QLmZUzDMKyA

341 A magyarok eredete: mi értelme egy újabb DNS-kutatásnak?. *Hvg.hu.* 2010. június. 14. http://hvg.hu/itthon/20100614_szocs_geza_dns_julianus_balint _csanad?utm_expid=1324304-23.8USXuGWPRhWtdjJmATShwQ.0&utm _referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.hu%2F

342 Kurultáj. http://kurultaj.hu/

343 Inglehart, R. (1987). Extremist political positions and perceptions of conspiracy: Even paranoids have real enemies. *Changing conceptions of conspiracy,* 231–244. USCINSKI, Joseph E.; PARENT, Joseph M. *American conspiracy theories.* Oxford University Press, 2014.

344 Sárközy Miklós: A párthus Jézus megalkotói. *PC Blog.* 2014. október 1. https://pcblog.atlatszo.hu/2014/10/01/a-parthus-jezus-megalkotoi/

345 Bakay Kornél (2010): *Hogyan lettünk finnugorok.* Hun-Idea Szellemi Hagyományörző Műhely, 2010.

346 Nagy László: Meddig terjed az alternativitás határa? Hungarista tankönyvsorozat kicsiknek és nagyoknak. *Történelemtanárok Egylete.* http://docplayer.hu/82512 -Nagy-laszlo-meddig-terjed-az-alternativitas-hatara-hungarista -tankonyvsorozat-kicsiknek-es-nagyoknak.html

347 Dr. Grespik László: *A finnugor-elmélet hazudik, Werbőczy István nem.* http://www.sinergo.de/magyarnyelv/Grespik.htm

348 Pálfi Zoltán: Mire jó a kitalált múlt? *Történelemtanárok Egylete.* 2014. augusztus 7. https://www.youtube.com/watch?v=5KB7HPhpG6I

349 Sárközy Miklós: A párthus Jézus megalkotói. *PC Blog.* 2014. október 1. https://pcblog.atlatszo.hu/2014/10/01/a-parthus-jezus-megalkotoi/

350 Japanese newspaper apologises over author's claim that Jews caused 2011 earthquake and tsunami. *South China Morning Post.* 2017. január 4. http://www.scmp.com/news/asia/article/1657081/japanese-newspaper -apologises-over-authors-claim-jews-caused-2011

351 PA cleric: Jews are a cancer and caused the Tsunami. *Palestinian Media Watch.* 2005. január 7. http://palwatch.org/site/modules/videos/pal/videos.aspx?fld _id=&doc_id=4573&year=2005

352 *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei.* I. jegyzőkönyv, 17. oldal. http://nemzeti.net/contents/library/01-CIONBOLC.pdf

353 Cohn, N. (1967/1993). *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World -Conspiracy and „The Protocols of the Elders of Zion".* Harper & Row, New York.

354 Uo.

355 Papp László Tamás: A Paranoia Szent Grálja. *Nol.hu.* 2011.március 29. http://nol.hu/kritika/20110329-a_paranoia_szent_gralja-1024711

356 Uo.

357 Cohn, N. (1967/1993). *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World -Conspiracy and „The Protocols of the Elders of Zion".* Harper & Row, New York.

358 Hitler, A. *Mein Kampf.* http://users.atw.hu/hergenr-53/Adolf%20Hitler%20-%20 Mein%20Kampf%20-%20Harcom.pdf

359 Drábik J. (2003). *Uzsoracivilizáció* III. 7. fejezet http://mek.niif.hu/06800/06897/html/0407.htm

360 Maurice Joly Plagiarized „Protocols of Zion" (not vice-versa). *HenryMakow.com.* 2017. július 27. https://www.henrymakow.com/maurice_joly_plagiarized_proto.html

361 A European Plot on the Arab Stage: The Protocols of the Elders of Zion in the Arab Media. *Memri.* 2011. május 20. https://www.memri.org/reports/european -plot-arab-stage-protocols-elders-zion-arab-media

362 Pipes, D. (1998). *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy.* New York, NY: St. Martin's Press.

363 Zukier, H. (1987): The Conspirational Imperative. In In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy.* Springer-Verlag, New York. 87–103.
364 Kovács A. (2005): *A kéznél lévő idegen: antiszemita előítéletek a mai Magyarországon.* Budapest: PolgArt.
365 Cohn, N. (1967/1993). *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World -Conspiracy and „The Protocols of the Elders of Zion".* Harper & Row, New York.
366 Dull Szabolcs: Csendben morognak zsidózó társukra a jobbikos képviselők. *Origo.* 2012. április 5. http://www.origo.hu/itthon/20120405-nem-minden-jobbikos-kepviselo-orul-barath-zsolt-tiszaeszlari-megemlekezesenek.html
367 Budapest végre részese lett a világpolitikának. *index.hu.* 2010. március. 24. https://index.hu/belfold/2010/03/24/budapest_vegre_reszese_lett_a_vilagpolitikanak/
368 Kovács A. (2005). *A kéznél lévő idegen: antiszemita előítéletek a mai Magyarországon.* Budapest: PolgArt. 27.
369 Pipes, D. (1998). *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy.* New York, NY: St. Martin's Press.
370 Hamas accuses Israel of dumping aphrodisiac gum on Gaza. *Telegraph.* 2009. június 15. http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/israel/5830080/Hamas-accuses-Israel-of-dumping-aphrodisiac-gum-on-Gaza.html
371 Csepeli Gy. (1990). *És nem is kell hozzá zsidó [... And It Does Not Even Require a Jew].* Kozmosz Könyvek, Budapest.
372 Global ADL: anti-Semitism in Japan. http://global100.adl.org/#country/japan/2014
373 Swami, V. (2012). Social psychological origins of conspiracy theories: the case of the Jewish conspiracy theory in Malaysia. *Frontiers in Psychology,* 3, 280.
374 Byford, J., & Billig, M. (2001). The emergence of antisemitic conspiracy theories in Yugoslavia during the war with NATO. *Patterns of Prejudice,* 35(4). 50–63.
375 Kofta, M.–Sedek, G. (2005): Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology.* vol. 35, no. 1, Spring 2005, 40–64.
376 Uo.
377 Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of personality and Social Psychology* 82(6). 878.
378 Bilewicz, M., Krzeminski, I. (2010). AntiSemitism in Poland and Ukraine: The Belief in Jewish Control as a Mechanism of Scapegoating. *International Journal of Conflict and Violence.* Vol 4, No 2.
379 Glick, P. (2002/2005). Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In: Kovács M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet.* Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, Budapest. 175–203.
380 Tükröm, tükröm. *Medián.* 2007. december 13. http://www.median.hu/object.ad137cad-29f5-4fd8-8a3a-b28531f9d8d7.ivy
381 Hegedűs Lórántné, a Jobbik parlamenti képviselője, 2011. május 2. Az országhódítók harcmodoráról Gyöngyöspata kapcsán

382 Groh, D. (1987). The temptation of conspiracy theory, or: why do bad things happen to good people? In: Graumann, C. F., Moscovici, S. (Eds.), *Changing Conceptions of Conspiracy.* Springer-Verlag, New York. 1–37.
383 U.o.,7. oldal
384 Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. In: *Changing Conceptions of Conspiracy* (pp. 151–169). Springer-Verlag, New York.
385 Glick, P. (2002/2005). Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In: Kovács M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet.* Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, Budapest. 175–203.
386 Hofstadter, R. (1996). The Paranoid Style in American Politics. 1964. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays* 8.
387 Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology* 82(6), 878.
388 Benvenuto, S. (2000/2004): *Városi legendák.* Gondolat Kiadó, Budapest.
389 Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., & Wójcik, A. (2013). Harmful ideas, The structure and consequences of anti-semitic beliefs in Poland. *Political Psychology* 34(6). 821–839.
390 Kovács A. (2011). *The stranger at hand: antisemitic prejudices in post-communist Hungary.* Leiden: Brill.
391 Kofta, M., Sedek, G., & Slawuta, P. N. (2011). Beliefs in Jewish conspiracy: The role of situation threats to ingroup power and positive image. In *34th International Society of Political Psychology (ISSP) conference, Istanbul, Turkey.*
392 „German-Russian ties feel Cold War-style chill over rape case". *Reuters.* 2016. február 1. http://www.reuters.com/article/us-germany-russia-idUSKCN0VA31O
393 Adam Withnall, „Russian-German girl »admits making up« claim she was raped by refugees in Berlin". *The Independent.* 2016. január 31., http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russian-german-girl-admitsmaking-up-claim-she-was-raped-by-refugees-in-berlin-a6845256.html
394 Russia steps into Berlin ‚rape' storm claiming German cover-up Damien McGuinness. *BBC.* 2016. január 27. http://www.bbc.com/news/blogs-eu-35413134
395 The „Lisa case": Germany as a target of Russian disinformation. *Nato Review.* https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/lisa-case-germany-target-russian-disinformation/EN/index.htm
396 Inside the KGB, An interview with retired KGB Maj. Gen. Oleg Kalugin. *CNN.* 2017. február 6. https://web.archive.org/web/20070206020316/http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/episodes/21/interviews/kalugin/
397 „subversion"
398 Abrams, S. (2016). Beyond Propaganda: Soviet Active Measures in Putin's Russia. Connections. *The Quarterly Journal* 15(1), 5.
399 Yehven Fedchenko: „Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means". *StopFake.org.* 2016. március 21. http://www.stopfake.org/en/kremlin-propaganda-soviet-active-measures-by-other-means/.
400 https://www.baks.bund.de/sites/baks010/files/working_paper_2016_11.pdf
401 How Moscow Undermined the Warren Commission. *The Washington Post.* 2003. november. 22. https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/11/22/

how-moscow-undermined-the-warren-commission/4e30c89b-40c4-4f31-8a0d-32d3a76c8af9/?utm_term=.303bb60718e4
402 The Lie That Linked CIA to the Kennedy Assassination. *CIA*. https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol45no5/html/v45i5a02p.htm
403 Russia and Hybrid Warfare. NATO Strategic Communications Centre. 2016/1. https://www.stratcomcoe.org/download/file/fid/4920
404 Fake: Crucifixion of Slovyansk. *Stopfake.org*. 2014. július 15. https://www.stopfake.org/en/lies-crucifixion-on-channel-one/
405 *Russia Says Weapons Supplies to Ukraine by EU Countries Violate Arms Trade Treaty. Sputnik International*. 2014. augusztus 15. https://sputniknews.com/politics/20140815192053875-Russia-Says-Weapons-Supplies-to-Ukraine-by-EU-Countries-Violate
406 http://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/PC_NED_summary_analysis_EN_20170428.pdf
407 http://www.mid.ru/en/press_service/video/-/asset_publisher/i6t41cq3VWP6/content/id/1809319
408 Deputy Assistant Secretary Benjamin Ziff Testimony Before the SFRC Europe Subcommittee. 2015. november 3.
409 Putin talks NSA, Syria, Iran, drones in RT interview (FULL VIDEO). 2013 június 12. 17:50 https://www.rt.com/news/putin-rt-interview-full-577/
410 When certain nations attempt to monopolise the truth and use it in their own interests, as Cristina just said.
411 The Kremlin's Shifting, Self-Contradicting Narratives on MH17. *Bellingcat.com*. 2018. január 5. https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2018/01/05/kremlins-shifting-self-contradicting-narratives-mh17/
412 Putin Admits Military Presence in Ukraine During Marathon Presser. *The Moscow Times*. 2015. december 17. https://themoscowtimes.com/articles/putin-admits-military-presence-in-ukraine-during-marathon-presser-51275
413 Doctrine of Information Security of the Russian Federation. http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/2563163
414 Van Herpen, M. H. (2015). *Putin's propaganda machine: Soft power and russian foreign policy*. Rowman & Littlefield.
415 .Yablokov, I. (2015). Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT). *Politics* 35(3/4), 301–315.
416 Russia Today Airs Bizarre Anti-Semitic Conspiracy Theory About Hillary Clinton. *Tabletmag*. 2015. október 15. http://www.tabletmag.com/scroll/194211/russia-today-airs-bizarre-anti-semitic-conspiracy-theory-about-hillary-clinton
417 Ex-French Economy Minister Macron Could Be ‚US Agent' Lobbying Banks' Interests. *Sputnik International*. 2017. február 4. https://sputniknews.com/analysis/201702041050340451-macron-us-agent-dhuicq/
418 Yablokov, I. (2015). Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT). *Politics* 35(3/4), 301–315.
419 Eco, U. (2008). *A Foucault-inga*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 458.
420 Russia Today: most popular videos. *YouTube*. https://www.youtube.com/user/RussiaToday/videos?flow=grid&view=0&sort=p

421 The true colors of US universities. *RT*. 2018. február 17. https://www.rt.com/shows/documentary/405010-us-universities-campuses-alcohol/
422 Ez a rész az alábbi Political Capital-elemezés alapján készült: A legnépszerűbb orosz összeesküvés-elméletek a magyar kormánypárti sajtóban. https://pcblog.atlatszo.hu/2016/07/13/a-legnepszerubb-orosz-osszeeskuves-elmeletek-a-magyar-kormanyparti-sajtoban/
423 Fog of Falsehood. *Finnish Institute of International Affairs*. 2016. október 5. https://www.fiia.fi/en/publication/fog-of-falsehood
424 Orosz állami befolyás a magyar online hírportálokra 2010–2017. *Korrupciókutató Központ*. Budapest, 2018. március 19.
425 *Kossuth rádió, Hírek*. 2014. február 20. 14:00. https://www.youtube.com/watch?v=zYQq_jzzH0Y
426 Tóth Gy. László: A magára hagyott Ukrajna. *Magyar Idők*. 2016. március 19. https://magyaridok.hu/velemeny/a-magara-hagyott-ukrajna-524623/
427 Boros Imre: Ki állja az ukrán számlát? *Magyar Hírlap*. 2015. február 11. http://magyarhirlap.hu/cikk/17006/Ki_allja_az_ukran_szamlat#sthash.SSpTqYVk.dpuf
428 Világ-panoráma Szaniszló Ferenccel. 2014. augusztus 22. https://www.youtube.com/watch?v=UZxRxfp5OxY
429 Strategic Surprise in the Ukraine Crisis. Agendas, expectations and organizational dynamics in the EU Eastern Partnership until the annexation of Crimea 2014. 2018. február 2. *Magnus Christiansson*. 2018. https://ecitydoc.com/download/strategic-surprise-in-the-ukraine-crisis_pdf
430 ‚Complacent' NATO unprepared for Russian threat – MPs. *Reuters*. 2014. július 31 https://uk.reuters.com/article/uk-ukraine-crisis-britain-nato/complacent-nato-unprepared-for-russian-threat-mps-idUKKBN0FZ2MD20140731
431 GOP slams Kerry for making US look weak on Ukraine. *New York Post*. 2014. március 2. https://nypost.com/2014/03/02/gop-slams-kerry-for-making-us-look-weak-on-ukraine/
432 U.S. Told Ukraine to Stand Down as Putin Invaded. *Bloomberg*. 2015. augusztus 21. https://www.bloomberg.com/view/articles/2015-08-21/u-s-told-ukraine-to-stand-down-as-putin-invaded
433 http://cdn.onderzoeksraad.nl/documents/report-mh17-crash-en.pdf
434 Átadták a malajziai szakértőknek a lelőtt gép fekete dobozát. *atv.hu*. 2017. július 22. http://www.atv.hu/kulfold/20140722-atadtak-a-malajziai-szakertoknek-a-lelott-gep-fekete-dobozat-frissul
435 Reports that Putin flew similar route as MH17, presidential airport says 'hasn't overflown Ukraine for long time'. *RT*. 2017. július 7. https://www.rt.com/news/173672-malaysia-plane-crash-putin/
436 Russian Commander: Bodies Dead For Days Before Flight Took Off. *Beforeitsnews*. 2014. július 28. http://beforeitsnews.com/alternative/2014/07/russian-commander-bodies-dead-for-days-before-flight-took-off-2995572.html
437 Russia Rejects MH17 Tribunal Investigation Plan as 'Counterproductive'. *NBC News*. 2015. július 15. https://www.nbcnews.com/storyline/ukraine-plane-crash/russia-rejects-mh17-tribunal-investigation-plan-counterproductive-n392351

438 Világ-panoráma: Kérdőjelek a maláj gép tragédiája kapcsán. *Echo TV.* 2014. július 27. https:// Világ-panoráma: Kérdőjelek a maláj gép tragédiája kapcsán. Echo TV, j2014. július 27. www.youtube.com/watch?v=vqCKeoPvxQQ

439 Bayer Zsolt: Álláspont. Mennyit ér egy élet? – merthogy erről lesz szó. 2014. július 26. http://magyarhirlap.hu/cikk/1570/Mennyit_er#sthash.CqDXEze6.dpuf

440 Világ-panoráma: Kérdőjelek a maláj gép tragédiája kapcsán. *Echo TV.* 2014. július 27. https://www.youtube.com/watch?v=vqCKeoPvxQQ

441 Ma Reggel. *M1 Televízió.* 2014. október 27. https://nava.hu/id/1991378/#

442 BBC: ukrán harci gép lőtte le a maláj utasszállítót. *Orosz Hírek.* 2016. június 28. http://oroszhirek.hu/2016/06/28/bbc-ukran-harci-gep-lotte-le-a-malaj-utasszallitot/

443 Nemtsov murder: Russian investigators probing several possible motives. *RT.* 2015. február 28. https://www.rt.com/news/236459-nemtsov-assassination-provocation-probe/

444 Russian Official Proposes International Investigation Into U.S. Moon Landings. *The Moscow Times.* 2015. június 16. https://themoscowtimes.com/articles/russian-official-proposes-international-investigation-into-us-moon-landings-47432

445 Убийство Немцова расследует специалист по делам националистов Подробнее на РБК: https://www.rbc.ru/politics/01/03/2015/54f319449a794736dd03d42b

446 Озвучены основные версии убийства Бориса Немцова. 28 февраля 2015 https://echo.msk.ru/news/1502056-echo.html

447 Немцову могли отомстить за аборт, сделанный его любовницей. 2015 február 28. https://life.ru/t/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/150504

448 Korrektúra. EchoTV. 2015.március 6.

449 Máté T. Gyula. Lövések és köd. *Magyar Hírlap.* 2015.március 2. http://magyarhirlap.hu/cikk/18641/Lovesek_es_kod

450 Russian Media Outlets Falsely Accuse Belarusian Brothers of Brussels Attack. *Bellingcat.* 2016. március 22. https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2016/03/22/lifenews-belarusian-brothers/

451 Europe ends sanctions on Belarus, seeks better ties. *Reuters.* 2016. február 15. https://www.reuters.com/article/us-belarus-eu-sanctions/europe-ends-sanctions-on-belarus-seeks-better-ties-idUSKCN0VO1TP

452 Fehérorosz állampolgárok a brüsszeli elkövetők? *M1.* 2015. május 22. https://www.hirado.hu/2016/03/22/feherorosz-allampolgarok-a-brusszeli-elkovetok/

453 Az oroszok jelezték Brüsszelnek a terrorveszélyt? *Magyar Idők.* 2016. március 22. https://magyaridok.hu/kulfold/az-orosz-specialis-szolgalatok-jeleztek-brusszelnek-terrorveszelyt-522040/

454 WikiLeaks: Panama Papers Probe is ‚Media Attack Targeting Russia, Putin'. *Sputnik.* 2016.április 10. https://sputniknews.com/world/201604101037770422-wikileaks-panama-papers-putin/

455 Porridge and Politics: Best Quotes From Putin's 2016 Q&A. *Sputnik.* 2016. április 15. https://sputniknews.com/russia/201604151038056515-putin-direct-line-quotes/

456 Putin saw the Panama Papers as a personal attack and may have wanted revenge, Russian authors say. *The Washington Post.* 2017. augusztus 28. https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/08/28/putin-saw-the-panama-papers-as-a-personal-attack-and-may-have-wanted-revenge-russian-authors-say/

457 Putyintól az amerikaiak már előre bocsánatot kértek. *Magyar Idők.* 2016. április 8. https://magyaridok.hu/kulfold/putyintol-az-amerikaiak-mar-elore-bocsanatot-kertek-567769/

458 Putyin: Panama amerikai provokáció. *Magyar Hírlap.* 2016. Április 15. http://magyarhirlap.hu/cikk/52626/Putyin_Panama_amerikai_provokacio

459 Pratt, R. (2001). *Projecting Paranoia. Conspirational Visions in American Film.* Kansas: University Press of Kansas. 7.

460 Melley, T. (2000). *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

461 Barkun, M. (2003). *A Culture of Conspiracy.* University of California Press, Berkeley, CA.

462 Turner, P. A. (1993). *I Heard it Through the Grapevine. California:* University of California Press. Parsons, S., Simmons, W., Shinhoster, F., Kilburn, J. (1999). A test of the grapevine: an empirical examination of conspiracy theories among African Americans. *Sociological Spectrum* 19, 201–222.

463 Fenster, M. (1999). *Conspiracy theories: Secrecy and power in American culture.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

464 Melley, T. (2000). *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America.* Ithaca, NY: Cornell University Press. 17. oldal. (saját fordítás)

465 Goldberg, R. A. (2001). *Enemies Within: The Culture of Conspiracy in Modern America.* New Haven, CT: Yale University Press. 157.

466 Melley gondolatai egyébként némileg egybecsengenek Stanley Milgram (1974) elméletével, aki szerint az egyének kétféle „üzemmódban" tevékenykedhetnek: a „kiszolgáltatott állapotban" (agentic state) alapvetően mások akaratának engedelmeskednek, míg az „autonóm állapotban" saját maguk belső parancsszavának. Milgram azt állította, hogy amellett, hogy az engedelmeskedésre evolúciós hajlamunk is van, ennek gyakori megjelenésében komoly szerepe van annak a társadalomnak, mely alapvetően a tekintélynek való engedelmességre nevel, és azt jutalmazza. Ebből a szempontból Milgram még egy lépéssel tovább is megy, hiszen azt mondja: társadalmi rendszerünk bizonyos fokig valóban a represszióra épít.

467 Hofstadter, R. (2012). *The paranoid style in American politics.* Vintage.

468 Hillary Clinton Gives U.F.O. Buffs Hope She Will Open the X-Files. *The New York Times.* 2016. május 10. https://www.nytimes.com/2016/05/11/us/politics/hillary-clinton-aliens.html

469 48 Percent Of Americans Believe UFOs Could Be ET Visitations. *Huffington Post.* 2013. szeptember 9. https://www.huffingtonpost.com/2013/09/11/48-percent-of-americans-believe-in-ufos_n_3900669.html

470 The President Who Doesn't Read. *The Atlantic.* 2018. január 5. https://www.theatlantic.com/politics/archive/2018/01/americas-first-post-text-president/549794/

471 Oyvind Strommen: Conspiracy theorist in chief? *Hate Speech International.* 2016. november 11. https://www.hate-speech.org/conspiracy-theorist-in-chief/

472 Trump is Still Touting Obama 'Birther' conspiracy theory behind closed doors. *Newsweek.* 2017. november 29. http://www.newsweek.com/trump-still-touting-obama-birther-conspiracy-theory-behind-closed-doors-725358
473 Donald J. Trump's Twitter, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/411247268763676673
474 Donald Trump's Scalia-Conspiracy Pillow Fight. *The New Yorker.* 2016. február 17. https://www.newyorker.com/news/amy-davidson/donald-trumps-scalia-conspiracy-pillow-fight
475 Donald Trump and the „Amazing" Alex Jones. *The New Yorker.* 2016. június 23. https://www.newyorker.com/news/daily-comment/donald-trump-and-the-amazing-alex-jones
476 Alex Jones: Trump Has Called Me 3 Times in the Last Few Months. *NYmag.* 2018. január 4. http://nymag.com/daily/intelligencer/2018/01/alex-jones-trump-has-called-three-times-in-recent-months.html
477 Michael Flynn's troubling penchant for conspiracy theories. *Politifact.* 2017. február 14. http://www.politifact.com/truth-o-meter/article/2017/feb/14/michael-flynns-troubling-penchant-conspiracy-thoer/
478 What has Trump said about global warming? Eight quotes on climate change as he announces Paris agreement decision. *Newsweek.* 2017. január 6. http://www.newsweek.com/what-has-trump-said-about-global-warming-quotes-climate-change-paris-agreement-618898
479 Donald Trump retweets Britain First deputy leader's Islamophobic post. *The Independent.* 2017. november 29. http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-britain-first-retweet-muslim-migrants-jayda-fransen-deputy-leader-a8082001.html
480 Cognitive Ability and Vulnerability to Fake News. Researchers identify a major risk factor for pernicious effects of misinformation. *Scientific American.* 2018. február 6. https://www.scientificameri can.com/article/cognitive-ability-and-vulnerability-to-fake-news/
481 Orbán a HírTV-nek: Fake newsnak nem nyilatkozom. *hvg.hu.* 2018. március. 10. http://hvg.hu/itthon/20180310_Orban_a_HirTVnek_Fake_newsnak_nem_nyilatkozom
482 Magyarok Afrikában – interjú. *urbanlegends.hu.* 2007. május 5. http://www.urbanlegends.hu/2007/05/afrika-madzsari-kongo-hoax/
483 Lakodalmas Rock Dalszövegíró Tanfolyam. http://rocktanfolyam.uw.hu/
484 Loftus, E. F. (2005). Planting misinformation in the human mind: A 30-year investigation of the malleability of memory. *Learning & Memory* 12(4). 361–366.
485 Macey, Jonathan R. (2002). „Cynicism and Trust in Politics and Constitutional Theory" *Yale Faculty Scholarship Series.* Paper 1414. http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/1414
486 Kramer, R. M. (1998). Paranoid Cognition in Social Systems: Thinking and Acting in the Shadow of Doubt. *Personality and Social Psychology Review* 2. 251–275.
487 Csepeli Gy (1998). *Előítélet és antiszemitizmus.* Jószöveg Műhely.
488 Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS ONE,* 9(2). e89177.

489 Hasher, L., Goldstein, D., & Toppino, T. (1977). Frequency and the conference of referential validity. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 16(1). 107–112. http://www.psych.utoronto.ca/users/hasherlab/PDF/Frequency%20and%20the%20conference%20Hasher%20et%20al%201977.pdf
490 Lewandowsky, S., Ecker, U. K., Seifert, C. M., Schwarz, N., & Cook, J. (2012). Misinformation and its correction: Continued influence and successful debiasing. *Psychological Science in the Public Interest* 13(3). 106–131.
491 Thorson, E. (2016). Belief echoes: The persistent effects of corrected misinformation. *Political Communication* 33(3). 460–480.
492 Final report of the High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation
493 How to spot the fake news? IFLA https://www.ifla.org/publications/node/11174,
494 Fact-checking in a „post-fact world" *The Washington Post.* 2016. május 19. https://t.co/LEtfKa3TjO
495 Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015). The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. Bilewicz et al. (Eds.) *The psychology of conspiracy.* Routledge, 183–195.
496 Twitter bans ads from RT and Sputnik over election interference. *The Guardian.* 2017. október 26. https://www.theguardian.com/technology/2017/oct/26/twitter-bans-ads-from-russia-today-and-sputnik-over-election-interference
497 Emmanuel Macron promises ban on fake news during elections. *The Guardian.* 2018. Január 3. https://www.theguardian.com/world/2018/jan/03/emmanuel-macron-ban-fake-news-french-president
498 French opposition, Twitter users slam Macron's anti-fake-news plans. *Reuters.* 2018. január 5. https://www.reuters.com/article/us-france-macron-fakenews/french-opposition-twitter-users-slam-macrons-anti-fake-news-plans-idUSKBN1EU161
499 Facebook promised to tackle fake news. But the evidence shows it's not working. *The Guardian.* 2017. május 16. https://www.theguardian.com/technology/2017/may/16/facebook-fake-news-tools-not-working
500 http://abcnews.go.com/alerts/fact-or-fake
501 YouTube will start labeling videos from state-funded broadcasters. *The Verge.* 2018. január 2. https://www.theverge.com/2018/2/2/16964190/youtube-state-funded-broadcasters
502 Konspiratori. https://www.konspiratori.sk/
503 Orosz G., Krekó P., Paskuj B., Tóth-Király I., Bőthe B., & Roland-Lévy C. (2016). Changing Conspiracy Beliefs through Rationality and Ridiculing. *Frontiers in Psychology* 7. 1525.
504 Sunstein, S. R., Vermeule, A. (2009). Conspiracy theories: causes and cures. *Journal of Political Philosophy* 17. 202–227.
505 Griffin, D. R. (2011). *Cognitive infiltration: An Obama appointee's plan to undermine the 9/11 conspiracy theory.* Interlink Books.
506 Összefoglalásukat lásd: Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015). The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. *The Psychology of Conspiracy.* Routledge, 183–195.

507 Leman PJ, Cinnirella M. (2013). Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers of Psychology* 4, 378.
508 Krekó Péter: Challenge of conspiracy theories – how to enhance critical thinking. *Open Democracy.* 2014. szeptember 4. https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/p%C3%A9ter-krek%C3%B3/challenge-of-conspiracy-theories-%E2%80%93-how-to-enhance-critical-thinking-a
509 Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., and Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition* 133, 572–585.
510 Banas, J. A., and Miller, G. (2013). Inducing resistance to conspiracy theory propaganda: testing inoculation and metainoculation strategies. *Human Communication Research* 39, 184–207.
511 Cichocka, A., Marchlewska, M., & de Zavala, A. G. (2016). Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science* 7(2), 157–166.
512 Robins R. S., Post, J. M. (1997). *Political Paranoia.* Yale University Press, New Haven.

